

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAYLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**ADABIYOT NAZARIYASI VA ZAMONAVIY
ADABIY JARAYON KAFEDRASI**

A.ULUG‘OV

**ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI
(ADABIYOTSHUNOSLIKKA KIRISH)**

FANI BO‘YICHA

O‘QUV – USLUBIY MAJMUUA

TOSHKENT-2016

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS

TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI

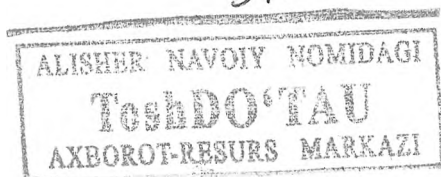
ADABIYOT NAZARIYASI VA ZAMONAVIY ADABIY JARAYON KAFEDRASI

ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI
(ADABIYOTSHUNOSLIKKA KIRISH)

O'QUV- USLUBIY MAJMUA

37503

Toshkent - 2016

Mazkur o'quv-uslubiy majmua Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining _____ yil
__aprelidagi ____-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o'quv reja va dastur asosida
tayyorlandi.

Tuzuvchi: TDO'TAI filol. f.n., dots. A.Ulug'ov

Taqrizchilar: filol.f.n. U.Jo'raqulov

filo.f.n. L.Toshmuhammedova

*O'quv -uslubiy majmua TDO'TAI kengashining 2016 yil _____dagi ____-sonli
qarori bilan tasdiqqa tavsiya qilingan.*

Mundarija

<u>SO'Z BOSHI</u>	1
<u>«Yangi o'zbek adabiyoti» fanining sillabusi</u>	2
<u>IShChI O'OUV ReJA</u>	3
<u>NAMUNAVIY DASTUR</u>	4
<u>Ishchi o'quv dasturi</u>	5
<u>MODULNI UKITISHDA FOIDALANILADIGAN INTReFAOL TA'LIM MeTODLARI</u>	6
<u>MA'RUZA MATeRIALLARI</u>	7
<u>Ma'ruza 1. Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot to'g'risidagi fan</u>	8
<u>Ma'ruza 2. Adabiyotshunoslik tarixi</u>	9
<u>Ma'ruza 3. Badiiy asar</u>	10
<u>Ma'ruza 4. Badiiy asar kompozitsiyasi</u>	11
<u>Ma'ruza 5. Badiiy asar syujeti</u>	12
<u>Ma'ruza 6. Adabiy tur va janrlar</u>	13
<u>Ma'ruza 7 Badiiylik – adabiyotning asosiy xususiyati</u>	14
<u>Ma'ruza 8. Badiiy asar mavzusi</u>	15
<u>Ma'ruza 9. Obraz – insonning adabiyotdagi umumlashma tasviri</u>	16
<u>Ma'ruza 10. She'r tuzilishi va she'r tizimlari</u>	17
<u>Ma'ruza 11. Aruz she'r tizimi</u>	18
<u>Ma'ruza 12. Badiiy asar tili</u>	19
<u>Ma'ruza 13. Ijodiy metod va ijodkor uslubi</u>	20
<u>Ma'ruza 14. Adabiy jarayon</u>	21
.....	

SO‘Z BOSHI

Prezidentimiz Islom Karimovning “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil qilish to‘g‘risida”gi Farmonida “O‘zbek tili va adabiyotini, uning o‘ziga xos xususiyatlari, ilmiy-nazariy, falsafiy-estetik asoslarini, zamonaviy ta’lim texnologiyalarini chuqur o‘zlashtirgan, davr talablariga javob beradigan yuksak malakali ilmiy va pedagog kadrlar tayyorlash” bugungi filolog mutaxassislarining muhim vazifasi deyiladi¹. “Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani adabiyotning paydo bo‘lishi, uning so‘z san’ati sifatidagi xususiyatlari, ijtimoiy hayotdagi o‘rni, inson shaxsini shakllantirishdagi roli, adabiyotning o‘ziga xos xususiyatlari, undagi adabiy tur va janrlar, adabiyot tarixi va adabiy jarayon, badiiy san’atlar, ijodiy metod va ijodkor uslubi kabilar xususida ma’lumot beradi.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanining ahamiyati adabiyotning insoniyat va millat hayotidagi o‘rnini ko‘rsatish, kishilarning ruhiy-ma’naviy dunyosini aks ettirish, adabiy-estetik jarayonni tushunish, yangi janrlar, obrazlar va uslub poetikasiga xos o‘zgarishlarni tahlil qilishda namoyon bo‘ladi.

Bakalavriat bosqichi talabalari ushbu fan vositasida adabiyotdagi o‘zgarishlar, yangi maydonga kelgan janrlar, uslub xususiyatlari, jahon va qardosh xalqlar bilan munosabati haqida ma’lumotga ega bo‘ladilar.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” mumtoz adabiyot tarixi, lingvopoetika, tarix, falsafa, estetika, sotsiologiya va psixologiya, san’atshunoslik fanlari bilan uzviy aloqaga ega.

Ushbu fanni o‘qitish orqali o‘zbek tili va adabiyotini jahon adabiyoti kontekstida tushunadigan, zamonaviy ta’lim texnologiyalarini chuqur o‘zlashtirgan, davr talablariga javob beradigan yuksak malakali ilmiy xodimlar va pedagog kadrlar tayyorlash ko‘zda tutiladi.

¹ Karimov I. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil qilish haqidagi farmon. Xalq so‘zi, 14 may, 2017

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanining sillabusi

(2016/2017) o‘quv yili

Kafedra nomi :	Adabiyot nazariyasi va zamonaviy adabiy jarayon.	
O‘qituvchi haqida ma’lumot:	Ulug‘ov Abdulla O‘zbekovich	Ulugovabdulla@rambler.ru
Semestr va o‘quv kursinig davomiyligi	1-semestr	
O‘quv soatlar jami:	jami:	124
	shuningdek:	
	Ma’ruza	30
	Seminar	24
	Amaliy (laboratoriya)	22
	Mustaqil ta’lim	48
Yo‘nalish nomi va shirifi	5120100 – Filologiya va tillarni yiqitish (o‘zbek tili)	
<p>Kursning predmeti va mazmuni: “Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanini o‘qitish orqali adabiyotni sizz san'ati sifatida tushunadigan, uning insonshunoslik mohiyatini anglaydigan, adabiyot tarixi tamoyillarini, zamonaviy adabiyotdagi o‘zgarishlarni, jahon adabiyoti kontektida tushunadigan, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini chuqur o‘zlashtirgan, davr talablariga javob beradigan yuksak malakali ilmiy xodimlar va pedagog kadrlar tayyorlash ko‘zda tutiladi.</p>		
<p>Kursni o‘qitishning maqsadi va vazifalari: “Adabiyotshunoslik nazariyasi”</p>		

fanining maqsadi bakalavriat talabalariga adabiyot nazariyasi, Sharq va G'arb adabiyotshunosligi xususiyatlarini o'rgatish, janr, syujet, badiiy obraz, uslub, detal kabi adabiyotshunoslik hodisalarini farqlash malakasini shakllantirishdan iborat. **O'quv fanining vazifalari:** adabiyotshunoslik nazariyasini tarixiy va zamonaviy adabiy-estetik hodisa sifatida o'rganish, badiiy asarlarni ilmiy-estetik tahlil qilish, adabiyot tarixi va zamonaviy adabiyot namunalarini qiyoslash, o'zbek adabiyoti va Sharq mumtoz adabiyoti munosabatini belgilash; – o'zbek adabiyoti va jahon adabiyotini qiyosiy tahlillash; – yangi o'zbek adabiyotiga xos poetik komponentlar masalasini talqin etish; – milliy adabiyot namunalarini yangi nazariy xulosalar, tahlil tamoyillari asosida tadqiq etish.

Kursning tarkibi va mazmuni

№	Mavzular	ma'r uza	Amaliy mashg'ul otlar soati	Seminar mashg'ulotlari soati
1	Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot to'g'risidagi fan	2		
2	Adabiyotshunoslik tarixi	2	2	
3	Arastuning "Poetika" asari		2	2
4	"Jahon adiblari adabiyot haqida" kitobidagi maqolalar tahlili			2
5	Fitratning "Adabiyot qoidalari" asari tahlili			2
6	Quronov D., Rahmonov B. "G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari" kitobi		2	
7	Izzat Sultonning "Adabiyot nazariyasi" darsligi		2	
8	Fitratning "Shoir va shoirliq", "Eski turk adabiyoti namunalari", "Tilimiz – 1", "Tilimiz – 2", "Tilimizning abadiyligi" maqolalarini o'qib o'rganish		2	
9	Fitratning o'zbek adabiyoti mumtoz namoyandalari ijodiga bag'ishlangan maqolalarini o'qib o'rganish		2	
10	Matyoqub Qo'shjonov – adabiyotshunosh			2
11	Ozod Sharafiddinov – adabiyotshunosh			2

12	Badiiy asar	2		
13	Badiiy asar kompozitsiyasi	2	2	
14	Badiiy asar syujeti	2		
15	Og'zaki va yozma adabiyot namunalari tahlili		2	
16	Adabiy tur va janrlar	2		2
17	Badiiylik – adabiyotning asosiy xususiyati	2		
18	Badiiy asar matni tahlili (she'r, hikoya matnini tahlil qilishda munozarali dars metodidan foydalaniladi)		2	
19	Navoiy she'rlaridagi badiiy san'atlar			2
20	Bobur she'rlaridagi she'riy san'atlar			2
21	Cho'lpon she'rlaridagi badiiy san'atlar			2
22	G'afur G'ulom she'rlaridagi badiiy san'atlar			2
23	A.Oripov she'rlaridagi badiiy san'atlar			2
24	Badiiy asar mavzusi	2		
25	Obraz – insonning adabiyotdagi umumlashma tasviri	2		
26	She'r tuzilishi va she'r tizimlari	4		
27	Aruz she'r tizimi	2		
28	Badiiy asar tili	2	2	
29	Ijodiy metod va ijodkor uslubi	2	2	
30	Adabiy jarayon	2		
31	Naim Karimovning “Adabiyot va tarixiy jarayon” kitobidagi maqolalar tahlili			2
	<i>Jami</i>	30	22	24

1-modul. Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot to'g'risidagi fan

Adabiyotshunoslik fanining maqsad va vazifalari. Badiiy asar –

adabiyotshunoslik ob'ekti. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari: adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, matnshunoslik, manbashunoslik. Adabiyotshunoslik va adabiy jarayon. Inson – adabiyotning asosiy ob'ekti.

2-modul. Adabiyotshunoslik tarixi

Qadimgi davr adabiyotshunosligi. Arastu – adabiyotshunos. Sharq adabiyotshunosligi: ilmi aruz, ilmi qofiya, ilmi bade'. Tazkiralar – Sharq adabiyotshunosligining muhim manbasi. G'arb adabiyotshunosligi. Bualo, Belinskiy tadqiqotlari. Gegel "Estetika"si. Adabiyotshunoslik rivojida matbuotning o'rni. Adabiyotshunoslikning estetik did va ijtimoiy fikr o'sishiga ta'siri.

3-modul. Badiiy asar

Badiiy asar va ilmiy asar. Ijtimoiy hayot va badiiy asar. Xalq og'zaki ijodi – badiiy adabiyot ibtidosi. Folklor namunalari va yozma adabiyot. Matn – asar asosi. Badiiy asar tarkibiy qismlari. Epik turga mansub asarlarning tuzilishi. Lirik (she'riy) turga oid asarlar tarkibining o'ziga xosliklari. Drama turidagi asarlarning tarkibi.

4-modul. Badiiy asar kompozitsiyasi

Badiiy asarda shakl va mazmun. Kompozitsiya – badiiy asar tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liq joylashishi. Badiiy asar kompozitsiyasi va arxitektonikasi. Adabiy qahramon portreti. Peyzaj. She'riy asarlar kompozitsiyasi. Epik asarlar kompozitsiyasi. Sharq va G'arb she'riyatining o'ziga xos xususiyatlari. An'anaviy va modern asarlar kompozitsiyasi. Mumtoz drama, tragediya, komediyalar kompozitsiyasi.

5-modul. Badiiy asar syujeti

Syujet – qahramonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ifodalovchi, asar mazmunini tashkil etuvchi voqyealarning muayyan tartibda joylashtirilishi. Fabula – biri-biri bilan uzviy bog'liq hayotiy voqyealar jamlamasi. Badiiy asarda syujetning o'rni va ahamiyati. Hayot voqyeli – syujet asosi. Syujet tarkibiy qismlari: voqyealar tuguni, voqyealar rivoji, voqyealar avj nuqtasi, voqyealar yechimi. Syujetda badiiy to'qima. Sayyor syujetlar. Xronikal syujetli asarlar. Ko'p tarmoqli syujetli asarlar. Epik, lirik asarlarda syujet. Drama turiga mansub asarlarda syujet.

6-modul. Adabiy tur va janrlar

Adabiy turlar va janrlarning so'z san'atidagi o'rni va ahamiyati. Badiiy asarlar hayot voqyeli va inson obrazini gavdalantirishiga ko'ra epos, lirika, drama turiga ajratilishi. Har bir tur janrlarga bo'linishi. Epos, lirika, drama turidagi asarlarning she'riy yoki nasr yo'lida yozilishi. Folklor va yozma adabiyotdagi janrlar.

7-modul. Badiiylik – adabiyotning asosiy xususiyati

Badiiylik – san'at asosi. Tabiatdagi go'zallik va san'atdagi go'zallik. Badiiy

adabiyotda hayot voqyeli va inson obrazi soʻz orqali nafis tasvirlanishi. Badiiylik – asar mazmuni va shaklining mutanosibligi, uslubining ravonligi, komponentlarining oʻzaro uygʻun kelishi, tilining jozibadorligi kabi omillar jamlamasi. Soʻz – adabiyotning asosiy quroli. Badiiy asar matnida soʻz. Badiiylik – obrazlilik. Obraz, obrazlilik, ramz, majoz. Badiiylik – ijodkor mahorati mezon. Badiiylikning epik, lirik asarlarda namoyon boʻlishi. Drama turidagi asarlarda badiiylikning aks etishi.

8-modul. Badiiy asar mavzusi

Mavzu – badiiy asarda eʼtibor qaratilgan muayyan voqyelik. Hayot voqyeli – badiiy asarlar uchun asosiy mavzu. Adabiyotdagi abadiy va davriy mavzular. Mavzuning yoritilishi. Badiiy asar uchun tarixiy voqyelik va zamonaviy hayot muammolarining mavzu qilib olinishi.

9-modul. Obraz – insonning adabiyotdagi umumlashma tasviri

Obraz – sanʼatga xos hodisa. Adabiyotda obrazning aks etishi. Inson – adabiyotdagi asosiy obraz. Obraz – adabiy qahramon. Asardagi asosiy va boshqa qahramonlar. Personaj, xarakter, tip. Realistik va romantik, fantastik va majoziy obrazlar. Portret – inson obrazini gavdalantirishning muhim unsuri.

10-modul. Sheʼr tuzilishi va sheʼr tizimlari

Sheʼr va nasr. Sheʼriy nutqning oʻziga xos xususiyatlari. Sheʼrning tarkibiy qismlari: misra, band, ritm, boʻgʻin, turoq, vazn, qofiya. Sheʼr tizimlari: aruz, barmoq. Erkin, sərbast, oq sheʼr. Sharq adabiyotidagi sheʼriy janrlar. Gʻarb adabiyotidagi sheʼriy janrlar.

11-modul. Aruz sheʼr tizimi

Aruz – Sharq mumtoz sheʼriyatidagi asosiy tizim. Aruz – qisqa, choʻziq va oʻta choʻziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanib kelishiga asoslangan metrik sheʼr tizimi. Aruzdagi ritmik birliklar: hijo, rukn, bahr.

12-modul. Badiiy asar tili

Badiiy asar tili va ilmiy asar tili. Obrazlilik – badiiy asar tili asosi. Badiiy sanʼatlar: maʼnaviy, lafziy sanʼatlar. Muallif nutqi. Qahramon nutqi: dialog va monolog. Personajlar portreti tasviri.

13-modul. Ijodiy metod va ijodkor uslubi

Ijodiy metod – hayot hodisalarini tanlash va ularga muayyan dunyoqarash asosida yondashish, talqin qilish yoʻli. Realizm va romantizm ijodiy uslubi. Klassitsizm yoʻnalishi. Naturalizm, sentimentalizm, syurrealizm yoʻnalishi. Ijodkor uslubi.

14-modul. Adabiy jarayon

Ijtimoiy hayot adabiyot va san'atning bog'liqligi. Qadimda adabiy jarayon. Adabiy an'ana va novatorlik. Adabiy jarayondagi yetakchi jihatlarining namoyon bo'lishi. Adabiy jarayonning da

Mustaqil ta'lim :

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanini o'rganuvchi talabalar auditoriyada olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va fanga doir mavzularni o'zlashtirish uchun mustaqil ta'lim tizimiga asoslanib, kafedra professor o'qituvchilari rahbarligida mustaqil ish bajaradilar. Bunda ular qo'shimcha ADABIYOTLARni o'rganib hamda Internet saytlaridan foydalanib referatlar va ilmiy ma'ruzalar tayyorlaydilar, amaliy mashg'ulot mavzusiga doir tegishli ADABIYOTLARni o'rganadilar, ko'rgazmali qurollar va slaydlar tayyorlaydilar.

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda fan xususiyatlarini hisobga olgan holda, quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- seminar mashg'ulotlarga tayyorgarlik;
- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruza qismini o'zlashtirish;
- maxsus ADABIYOTLAR bo'yicha fan bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash

№	Joriy oraliq, yakuniy nazoratlarni shakllari va ballari	JN № 1	JN № 2	ON №	YaN	JAM I
		1	Maksimal ballar	20	20	30
2	Shakli	Og'zaki	Og'zaki	yozma	Test	
3	Muddati (xaftalarda)	10	14	11	17	

Axborot resurs baza:	
<p>Asosiy ADABIYOTLAR</p>	<p style="text-align: center;">Rahbariy ADABIYOTLAR</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. 2. Islom Karimov. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. – Toshkent: O'zbekiston, 2009. <p style="text-align: center;">Asosiy ADABIYOTLAR</p> <ol style="list-style-type: none"> 3. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: O'qituvchi, 2005. 4. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Fan, 2007 <p>Terri Iglton. Teoriya literatury. – M.: Territoriya budushogo, 2010.</p>
<p>Qo'shimcha ADABIYOTLAR:</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Normatov U. Nafosat gurunglari. – T.: Muharrir, 2010. 2. Sharq mumtoz poetikasi: manba va talqinlar. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 3. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Universitet, 2005. 4. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – T.: Sharq, 2004. 5. Teoriya literatury. Pod. red. N.D.Tamarchenko. – M.: Akademiya, 2004. 6. Xalizev V.ye. Teoriya literatury. 4-ye izd. – M.: Vysshaya shkola, 2006. <p>Quronov D., Rahmonov B. G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. – Toshkent: Fan, 2008</p>
<p>Normativ-huquqiy hujjatlar:</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Karimov I.A. "Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir". – Toshkent, "O'zbekiston", 2015. 2. Karimov I.A. "Betakrorimsan, yagonasan ona Vatanim – O'zbekistonim" Mustaqillikning 24 yilligiga bag'ishlangan ma'ruza. – //Xalq so'zi, 2015 yil 1 sentyabr.

	<p>3. Karimov I.A. “Yagonamsan, muqaddassan, Vatanim, sevgi va sadoqatim senga baxshida, – go‘zal O‘zbekistonim”. Mustaqillikning 23 yilligiga bag‘ishlangan ma‘ruza. – //Xalq so‘zi, 2014 yil 1 sentyabr.</p> <p>4. Karimov I.A. Asarlar to‘plami. 1-21 jildlar. – Toshkent, “O‘zbekiston”, 1996-2013.</p> <p>Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent, “Ma'naviyat”, 2008.</p>
Ilmiy jurnallar:	1. “O'zbek tili va adabiyoti”, “Til va adabiyot ta'limi”
Davriy nashrlar	“O'zbekiston adabiyoti va san'ati”, “Sharq yulduzi”, “Jahon adabiyoti”, “Yoshlik”
Internet resurslar:	1. www.zivo-net.uz

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

"TASDIQLAYMAN"
 Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti rektori

ISHCHI O'QUV REJA
 I-kurs uchun
 Ta'lim yo'nalishi: 5120109-Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili)

Akademik daraja - **BAKALAVR**
 O'qish muddati - 4 yil
 Ta'lim shakli - kunduzgi

Sh. S. Siroyiddinov

20__ yil ___ oyi ___ kuni

I. O'QUV JARAYONI JADVALI

Semestr	Dil tili	Nisbat	Dafaa	Yil davri	Fevral	Mart	Aprel	May	Iyun	Iyul	Avgust	O'qish jarayoni davri				Jami		
												I- yil		II- yil				
												1- yil	2- yil	1- yil	2- yil			
I	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	42	30	4	2	7	52	
II	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	42	38	4	3	7	53	
III	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	42	36	4	4	8	53	
IV	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	42	31	7	6	6	63	
												156	133	19	18	6	28	264

Masofa ta'lim A Adabiyot M Matematika D Dasturlash B Boshqa fanlar I Iltifat

II. O'QUV REJASI

№	O'qish birligi, fanlar va faoliyat tarkibining nomi	Umumiy yuklanish hajmi		Til o'qishining o'ziga xos xarakteristikasi (soatlar)							Maktabdagi ta'lim	Semestrning davri, semestr va boshqaruv bo'yicha o'qilgan											
		soat	%	Kursiyaga oid (soatlar)								1-kurs	2-kurs				3-kurs				6-kurs		
				Janv	Fevral	Mart	Aprel	May	Iyun	Iyul			Kursiyaga oid boshqaruv										
													1	2	3	4	5	6	7	8			
1.00	Gumanafor va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar	1465	21	965	286	395		284		500	9	8	9	9	4	6	8	4					
1.01	O'zbekiston furasi	116		76	15			38		40	4												
1.02	Huquqshunosi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi	116		58	28			30		58	3												
1.03	Falsafa	148		94	46			48		54			2	3									
1.04	Mi'naviyat asosida ijtisodiylik	92		56	25			11		34			3										
1.05	Mazharivachilik va ilmiy	76		38	13			25		18			2										
1.06	Falsafiyat nazariyasi	116		58	34			34		48					4								
1.07	Sotsiologiya	56		38	18			29		18				2									
1.08	Moliy g'oya nazariyasi va amaliyoti	80		40	18			22		29								4					
1.09	Faqarolik jamiyatida O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti	112		84	42			42		28								4	4				
1.10	Chet tili	360		262		262				90	3	3	2	2	2	2							
1.11	Ijtimoiy madaniyat va sport	236		152	16	130				88	2	2	2	2	2								
2.00	Matematika va tabiiy-ilmiy fanlar	818	11	456	194	216		46		362	13	8	4										
2.01	Matematika nazariyasi	172		76	36	38				56	4												
2.02	Dasturlash nazariyasi va amaliyoti	270		192	50	56		46		118	4	4											
2.03	Fizika va tabiiy fanlar	152		76	30	46				76	4												
2.04	O'zbek tili va adabiyoti ta'limida zamonaviy adabiyot nazariyasi	132		76	18	38				56	4												
2.05	Kompyuter lingvistikasiga kirish	132		76	38	38				56			4										
3.00	Umumiy fanlar	3816	53	2260	820	736		654	361	1556	11	16	19	23	22	13	18	13					
3.01	Hazirgi o'zbek tili	644		284	114	84		86		162	4	4	4	4	4								
3.02	Rhetorika	118		68	28	40				90								4					
3.03	O'zbek tili nazariyasi	298		182	72	54		56		110				8	2	4							
3.04	Tilshunosi nazariyasi	212		122	48	30		38		98	3							6					
3.05	Shuq tili	374		238		238				146	2	2	2	2	4								
3.06	O'zbek dialektologiyasi	100		58	24	16		18		42				3									
3.07	O'zbek folklori	132		76	30	22		24		56			4										
3.08	O'zbek adabiyoti nazariyasi	396		228	90	68		70	63	168	2	4	3	2	2								
3.09	Zamonaviy o'zbek adabiyoti va adabiy jamiyati	220		126	52	36		38		94								6	6				
3.10	Jahon adabiyoti	188		114	48			66		74			4	2									
3.11	Adabiyotshunoslik nazariyasi	232		136	54	40		42	101	86	4							6					

3.12	O'zbek adabiy tarixi	132		76	32	22		22		56			4				
3.13	Navoiyshunoslik	242		148	58	44		46		98			2	2	2	2	
3.14	O'zbek terminologiyasi	108		60	26	20		14		48							6
3.15	O'zbek tili va adabiyotini o'qish metodikasi	206		114	46	36		32		94				6			
3.16	Umumiy pedagogika	96		52	22			30		44						3	
3.17	Umumiy psixologiya	192		96	24			32		66					3		
	Tanlov fanlari	224		132	52	40		40		92		2	3				
3.18	Tarjima nazariyasi va amaliyoti	68		38	16	12		10		30		1					
4.00	Itisodlik fanlari** (Adabiyotshunoslik kursi)	650	9	356	142	106		108		294					7	6	16
4.01	O'zbek filologiyasi	120		66	26	20		20		54							6
4.02	Matnshunoslik	94		52	20	16		16		42				3			
4.03	Badiiy tahlil asoslari	110		60	24	18		18		50						6	
4.04	Qiyosiy adabiyotshunoslik	120		66	26	20		20		54							6
	Tanlov fanlari	206		112	46	32		34		94					4	4	4
4.00	Itisodlik fanlari** (Tilshunoslik kursi)	650	9	356	142	106		108		294					7	6	16
4.01	Areal lingvistikasi	120		66	26	20		20		54							6
4.02	Qadimgi turkiy til	94		52	20	16		16		42				3			
4.03	O'zbek tilshunosligi tarixi	110		60	24	18		18		50							6
4.04	Leksikografiya asoslari	120		66	26	20		20		54							6
	Tanlov fanlari	206		112	46	32		34		94						4	4
5.00	Qo'shimcha fanlar	430	6	216	100	116				214					6	6	
	JAMI	7182	100	4256	1542	1622	46	1046	JAMI	2926	32	32	32	32	32	32	32
	Mafaka amaliyoti	972															
	Shu jamladan, pedagogik amaliyot	432															
	Ritiruv malakaviy ishi	324															
	Attestatsiyalar	1026															
	JAMI	3322															
	HAMMASI	9504															

Izoh:

1. Oltin ta'lim muassasasi itisodlik fanlari bo'yida o'z ichida kadrlar tayyorlovchilarning talablarini o'z ichiga oladi.
2. Harbiy tayyorgarlik ma'ruzi alohida qo'shimcha fanlar blokining so'zlarini hisobga, harbiy vjg'm da'la'ni vaqt hisobiga o'zlashtiriladi.
3. O'quv fanlari hajmining kamida 25 foizi ma'stloq ta'lim tarixida o'zlashtirilishi shart.
4. Talaba bilimni hisdosh reyting tizimiga muvofiq o'quv jarayoni davomida amalga oshiriladi.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 16 yanvaridagi 3-son qaroriga asosan birinchi blokda "Pedagogika, Psixologiya" fanlari o'quv sohasidagi fanlari umumiy fanlar blokida "Lisening pedagogika" va "Umumiy psixologiya" fanlari, "O'zbek tili va adabiyoti" o'quv yuklamasi bo'yicha umumiy fanlar blokida "S'baq tili" fani tarkibiga o'zlashtirib o'qitilishi rejalashtiriladi.
6. Chet til fanining oxirgi 7-8-semesterlarda boshqaruvi hisobga olinib qo'shimcha yoki tarix fanlar blokida so'zlarini hisobga har haftada 2 soatdan atamali ingliz tili fani o'qitiladi.
7. "Jismoniy madaniyat va sport" fani tarkibida "Vakolatli asoslar" nazariy kursidan 16 soat hajmida o'z ichiga, 12 soat hajmida amaliy mashg'ulot o'qitilishi ko'zda tutiladi.
8. Kurs ishi bo'yicha "Umumiy fanlar" va "Itisodlik fanlar" bloklaridagi fanlar bo'yicha berish tavsiya etiladi.
9. Itisodlik fanlari blokida o'quv predmetlarini o'qitishda talabalar tishunoslik va adabiyotshunoslik va nashrlariga bo'linadi.

O'quv jarayonining tarkibiy qismlari	Haftalar soni	Semestr	Davlat attestatsiyasi
Nazariy ta'lim	133	1-8	1. German til va itisodiy-tilshunoslik fanlarini
Mafaka amaliyoti	18	2, 4, 6, 7	2. Chet tili
Attestatsiyalar	16+3	1-8	3. Bitta av malakaviy ishini himoya qilish
Ritiruv malakaviy ishi	6	8	
Ta'lim	28	1-8	
Jami	204		

KELISHILDI

O'quv ishlari bo'yicha prorektor
O'quv-uslubiy bo'limi boshlig'i
O'zbek filologiyasi kafedrasini dekani
O'zbek tilshunosligi kafedrasini mudiri
Folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasini mudiri
Adabiyotshunoslik nazariyasi va zamonaviy adabiy jarayon kafedrasini mudiri
O'zbek adabiyoti tarixi va ma'nashunoslik kafedrasini mudiri

I.I. Yuldashev
A. Sayitullayev
B. Meng'iyev
B. Abdushukurrov
Sh. Turdimov
B. Karimov
R. Zohidov

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Kengashining 2016 yil _____ avgustdagi _____ sonli yig'ilishi bayonnomasi bilan tasdiqlangan.

ЎЗБЕКISTON RESPUBLIKASI
OLIJ VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

Ro'yxatga olindi:
№ BP-5111200 / 1.02
2016-yil "4" 09

"Tasdiqlayman"
Ushbu ishlar bo'yicha prorektor
I. I. Yuldashev
2016-yil "29" 08

Mutaxassislik (Adabiyotshunoslik)ka kirish

ishchi o'quv fan dasturi
(1-kurs 2-semestr uchun)

Ta'lim yo'nalishi: 5111200 - O'zbek tili va adabiyoti

Umumiy o'quv soati	— 96 soat
Shu jumladan:	
Ma'ruza	— 28 soat
Amaliy mashg'ulot	— 28 soat
Seminar mashg'uloti	—
Mustaqil ta'lim	— 40 soat

TOSHKENT - 2016

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining 201__-yil
“__”____dagi ____-sonli buyrug‘ining ____-ilovasi bilan fan dasturi ro‘yxati
tasdiqlangan.

Fanning o‘quv dasturi Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi yo‘nalishlari
bo‘yicha o‘quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashining
201__-yil “__”____dagi “__”-sonli majlis bayoni bilan ma‘qullangan.

Fanning o‘quv dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va
adabiyoti universitetida ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

A.Ulug‘ov – Adabiyot nazariyasi va zamonaviy adabiy jarayon
kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

B.Karimov – Adabiyot nazariyasi va zamonaviy adabiy jarayon
kafedrasi mudiri, filologiya fanlari doktori

Taqrizchilar:

Sh.To‘ychieva – Toshkent Davlat Jahon tillari
universiteti dotsenti, filologiya fanlari
nomzodi

U.Jo‘raqulov – O‘zbek adabiyotshunosligi va adabiy aloqalar
kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Fanning o‘quv dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va
adabiyoti universiteti Ilmiy-metodik kengashida ko‘rib chiqilgan va tavsiya qlingan
(201__-yil “__”____dagi “__”-sonli bayonnoma).

“Adabiyotshunoslikka kirish” birinchi qismi²

Fanning dolzarbligi

“Adabiyotshunoslikka kirish” fani adabiyotning jamiyat ijtimoiy hayotidagi o‘rni, adabiyotning ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati, adabiyotning tabiiy va ijtimoiy fanlar va san’atning boshqa turlaridan farqi, adabiy turlar va janrlar, ijodkorlarning o‘ziga xos uslubi kabilar to‘g‘risida ma’lumot beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmonida ta’kidlanganidek, har bir xalqning ona tili va adabiyoti uning milliy ruhi va o‘zligining, madaniy-ma’rifiy olami, milliy g‘oyasining asosi hisoblanadi. Ona tili va adabiyotimiz xalqimizning milliy ruhi va o‘zligining asosi ekanini hisobga olgan holda, ta’lim-tarbiya tizimida yoshlarning madaniy-ma’rifiy saviyasini oshirish, ularni milliy g‘oya ruhida tarbiyalash maqsadida o‘zbek adabiyoti namunalarini ilmiy-estetik asosda o‘rganish dolzarb muammodir³.

“Adabiyotshunoslikka kirish” fanining ahamiyati ijtimoiy hayot va adabiyotni tushunish, badiiy asarlarning badiiy-estetik darajasini aniqlash, adabiy qahramon va real hayot kishisi o‘rtasidagi farqlarni ajratish kabilar bilan belgilanadi.

Talabalar bu fanni o‘rganish orqali adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari, adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, badiiy asarning tarkibiy qismlari, adabiy tur va janrlar, adabiyot va ijtimoiy hayot, ijodiy uslublar, ijodkor uslubi, badiiy obraz, adabiy qahramon, badiiy san’atlar kabilar to‘g‘risida ma’lumotga ega bo‘ladilar.

Mazkur fan falsafa, tarix, etika va estetika, san’atshunoslik yo‘nalishidagi fanlar bilan uzviy bog‘langan.

Fanning o‘quv rejadagi boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi va uslubiy jihatdan uzviyligi

Mazkur fan adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, jahon adabiyoti tarixi, hozirgi adabiy jarayon, o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi, falsafa fanlarida o‘rganiladigan muammolarning umumiyliigi bilan bir-biriga bog‘langan.

Dasturda ko‘rsatilgan mavzular ma’ruza, seminar shaklida olib boriladi, shuningdek, fanning dolzarb masalalari talabalarga mustaqil ish sifatida o‘zlashtirish

² Izoh: O‘quv rejasidagi “Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani ikki qism – “Adabiyotshunoslikka kirish” hamda “Adabiyot nazariyasi” dan tarkib topgan bo‘lib, “Adabiyotshunoslikka kirish” 1-kursda, “Adabiyot nazariyasi” 4-kursda o‘qitiladi. Birinchi qismi filol.f.n., dots. A.Ulug‘ov tomonidan tuzilgan.

³ Karimov I. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil qilish haqidagi farmon. Xalq so‘zi, 14-may.

uchun beriladi. Dars mashg'ulotlari zamonaviy pedagogik texnologiyaning turli metodlari orqali o'tkaziladi.

Fanning ilm-fan, iqtisodiyot va ishlab chiqarishdagi o'rni

Talabalarda adabiyotshunoslik fani bo'yicha bilimlarni shakllantirish, badiiy asarlarni ilmiy-estetik tahlil qilishga doir muayyan bilimga ega bo'lish va ularni amaliyotda tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon bevosita adabiy-ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Fanni o'qitishdagi zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar hamda o'quv mashg'ulotlarini loyihalash

“Adabiyotshunoslikka kirish” fanini o'zlashtirishda o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Dasturda ko'rsatilgan mavzular ma'ruza, amaliy mashg'ulot, seminar mashg'ulotlari shaklida olib boriladi. Shuningdek, fanning dolzarb masalalari talabalarga mustaqil ta'lim sifatida o'zlashtirish uchun beriladi. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, texnik vositalardan foydalaniladi. Ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlari zamonaviy pedagogik texnologiyaning “bumerang”, “matbuot konferensiyasi” singari ilg'or metodlari orqali hamda slaydlar, multimedia namoyishlari bilan o'tkaziladi.

Fan modulining dasturi (module syllabus)

O'quv kursining to'liq nomi	Adabiyotshunoslik nazariyasi	
Kursning qisqacha nomi	AN	Kod: AN
Kafedra nomi:	Adabiyot nazariyasi va zamonaviy adabiy jarayon	
O'qituvchi haqida ma'lumot:	Ulug'ov Abdulla O'zbekovich	abdullaulugov@mail.ru
Semestr va o'quv kursining davomiyligi	1-semestr	
O'quv soatlari hajmi:	Jami:	124
	shuningdek:	
	Ma'ruza	30

	Seminar	24
	Amaliy	22
	Mustaqil ta'lim	48
O'quv kursining statusi	Mutaxassislik fanlar bloki	
Dastlabki tayyorgarlik	Kurs "Adabiyotshunoslik nazariyasi", "Adabiyotshunoslikka kirish" fanlaridan o'zlashtirilgan bilimlarga asoslanadi.	

Fanning predmeti va mazmuni: "Adabiyotshunoslikka kirish" fanining ahamiyati ijtimoiy hayot va adabiyotni tushunish, badiiy asarlarning badiiy-estetik darajasini aniqlash, adabiy qahramon va real hayot kishisi o'rtasidagi farqlarni ajratish kabilar bilan belgilanadi.

Talabalar bu fanni o'rganish orqali adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari, adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, badiiy asarning tarkibiy qismlari, adabiy tur va janrlar, adabiyot va ijtimoiy hayot, ijodiy uslublar, ijodkor uslubi, badiiy obraz, adabiy qahramon, badiiy san'atlar kabilar to'g'risida ma'lumotga ega bo'ladilar.

Mazkur fan falsafa, tarix, etika va estetika, san'atshunoslik yo'nalishidagi fanlar bilan uzviy bog'langan.

Fanni o'qitishdan maqsad: Mazkur fanni o'qitishning asosiy maqsadi – badiiy asarni tahlil qilish uchun yo'llanma berish, badiiy matnni turli metodlar asosida har tomonlama ilmiy-estetik tahlil qilish, jahon adabiyotshunosligidagi metodlarni adabiy tur hamda janrlar bo'yicha yozilgan ilmiy asarlar misolida asoslab o'rganish, umuman, adabiyotshunosning ilmiy-estetik tafakkurini shakllantirish ushbu fanning asosiy maqsadi sanaladi.

Fanning vazifasi: adabiyotshunoslik tarixi, zamonaviy adabiyotshunoslik orasidagi bog'lanishni tushuntirish; adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlarini o'rgatish; badiiy asarni ilmiy-estetik tahlil qilish, matnni tarkibiy qismlarga ajratish va ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash; badiiy asarlarni turli metodlar asosida tahlil qilishni tushuntirish; adabiyotshunoslik tarkibiy qismlari orasidagi bog'liqlikni ko'rsatish; o'zbek adabiyotshunoslarining maqola, taqrizlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rgatish; talabaga san'at asarlarini his qilishini o'rgatish.

"Adabiyotshunoslikka kirish" fani dasturi Davlat ta'lim standartlari, namunaviy dasturlarga qo'yiladigan ilmiy-metodik talablar asosida shakllantirilgan.

“Adabiyotshunoslikka kirish” fani bo‘yicha bakalavr talaba adabiyotshunoslik predmeti va adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari, adabiyotshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi, adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi va adabiy tanqid, adabiy turlar va adabiy janrlar, ijodiy uslublar va ijodiy yo‘nalish, oqimlar, badiiy adabiyotning o‘ziga xosligi **haqida tasavvurga ega bo‘lishi kerak**. Ushbu fan yuzasidan bakalavr talaba lirik, epik, dramatik janrlar, she'r tuzilishi, san'atning paydo bo‘lishi haqidagi nazariyalarni, poetik tafakkurning o‘ziga xos xususiyatlari, badiiy obraz turlari, badiiy tasvir vositalari, lafziy va ma'naviy san'atlarni **bilishi va ulardan foydalana olishi lozim**. “Adabiyotshunoslikka kirish” fanidan talaba adabiy asarlarning janrini farqlay olish, adabiy matnni asl manbasi bilan solishtira bilish, asar syujetini tarkibiy qismlarga ajratish, matndagi muallif va qahramon nutqini farqlash, badiiy asarni nazariy jihatdan tahlil qila bilish **ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak**.

Kursning tematik tarkibi va mazmuni

№	Mavzular	Ma'ruza	Amaliy (seminar)	
1-semestr				
1.	Kirish. Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot to‘g‘risidagi fan.	2	4	
2.	Adabiyotshunoslik tarixi	2	2	
3.	Badiiy asar	2	4	
4.	Badiiy asar kompozitsiyasi	2	4	
5.	Badiiy asar syujeti		4	
6	Adabiy tur va janrlar	2	4	
7	Badiiylik – adabiyotning asosiy xususiyati	2	2	
8	Badiiy asar mavzusi	2	2	

9	Obraz – insonning adabiyotdagi umumlashma tasviri	2	4		
10	She'r tuzilishi va she'r tizimlari	2	4		
11	Aruz she'r tizimi	2	4		
12	Badiiy asar tili	2	2		
13	Ijodiy metod va ijodkor uslubi	2	4		
14	Adabiy jarayon	2	2		
15	Yakuniy nazorat (YN)				
Jami:		30	46		
Ta'lim berish va o'qitish uslubi:		Ma'ruza, amaliy, seminarmashg'ulotlar va master-klass)			
Mustaqil ishlar:		Savol-javoblar			
Maslahatlar va topshiriqlarni topshirish vaqti		Кунлар	Вақти		
1.					
2.					
3.					
Bilimlarni baholash usullari, mezonlari va tartibi					
JN va ONning ballari ishchi dasturda beriladi					
Baholash usullari		Og'zaki so'rov, yozma i			

<p>Fan bo'yicha talabalar bilimini nazorat qilish va baho</p>	<p>Nazorat shakli</p>
	<p>Baholash turlari fan xususiyatidan kelib chiqib shaxsning bilim darajasini ko'rsatadi. Baholash usullari: javob, yozma ish, test yoki boshqa ko'rinishda.</p>
<p>Fan bo'yicha talabalar bilimini baholash</p>	
<p>Ball</p>	<p>Talabaning bilim darajasi</p>
<p>86-100 ball</p>	<p>Talaba ko'zda tutilgan 2 joriy nazoratning barchasini topshirsa.</p> <p>Talaba o'z vaqtida mustaqil ta'limda ADABIYOTLARni topshirsa.</p> <p>Ko'zda tutilgan barcha amaliy mashg'ulotlarga batafsil, to'liq javob bersa.</p> <p>Talaba berilgan ADABIYOTLARni mashg'ulotlardagi savollarga javob berishda mulohazalarga ega bo'lsa.</p>
<p>71-85 ball</p>	<p>Talaba ko'zda tutilgan 2 joriy nazoratning barchasini topshirsa.</p> <p>To'rt joriy nazorat savollarining ayrimlariga javob bersa.</p> <p>Talaba o'z vaqtida mustaqil ta'limda o'z adabiyotdan 6 tasini topshirsa.</p> <p>Ko'zda tutilgan barcha amaliy mashg'ulotlarga yetarlicha javob bersa.</p> <p>Talaba berilgan ADABIYOTLARni o'z mashg'ulotlardagi savollarga javob berishda mulohazalarga ega bo'lsa.</p>

<p style="text-align: center;">56-70 ball</p>	<p>Talaba ko'zda tutilgan ikki joriy nazoratning bitta joriy nazorat savollarining ayrimlariga javob berishi talab qilinadi.</p> <p>Talaba o'z vaqtida mustaqil ta'limda o'z ADABIYOTLARni qisman topshirsa.</p> <p>Ko'zda tutilgan barcha amaliy mashg'ulotlarning ayrimlarigagina javob bersa.</p> <p>Talaba berilgan ADABIYOTLARni o'z mashg'ulotlardagi savollarga javob berishda yomon topshirsa.</p> <p>Ko'zda tutilgan ikki joriy nazorat topshiriqlarini topshirmasa.</p>	
<p style="text-align: center;">0-55 ball</p>	<p>Talaba ko'zda tutilgan 2 joriy nazoratning 1 ta joriy nazorat savollarining ko'p qismiga javob berishi talab qilinadi.</p> <p>Bir joriy nazorat savollarining ko'p qismiga javob berishi talab qilinadi.</p> <p>Talaba o'z vaqtida mustaqil ta'limda o'z ADABIYOTLARga qisman javob bersa.</p> <p>Ko'zda tutilgan barcha amaliy mashg'ulotlarning qoniqarsiz javob bersa.</p> <p>Talaba berilgan ADABIYOTLARni o'z mashg'ulotlardagi savollarga javob berishda yomon topshirsa.</p> <p>Ko'zda tutilgan ikki joriy nazorat topshiriqlarini topshirmasa.</p>	

ASOSIY QISM

Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

1-modul. Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot to'g'risidagi fan

Adabiyotshunoslik fanining maqsad va vazifalari. Badiiy asar – adabiyotshunoslik ob'ekti. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari: adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, matnshunoslik, manbashunoslik. Adabiyotshunoslik va adabiy jarayon. Inson – adabiyotning asosiy ob'ekti.

2-modul. Adabiyotshunoslik tarixi

Qadimgi davr adabiyotshunosligi. Arastu – adabiyotshunos. Sharq adabiyotshunosligi: ilmi aruz, ilmi qofiya, ilmi bade'. Tazkiralalar – Sharq adabiyotshunosligining muhim manbasi. G'arb adabiyotshunosligi. Bualo, Belinskiy tadqiqotlari. Gegel "Estetika"si. Adabiyotshunoslik rivojida matbuotning o'rni. Adabiyotshunoslikning estetik did va ijtimoiy fikr o'sishiga ta'siri.

3-modul. Badiiy asar

Badiiy asar va ilmiy asar. Ijtimoiy hayot va badiiy asar. Xalq og'zaki ijodi – badiiy adabiyot ibtidosi. Folklor namunalari va yozma adabiyot. Matn – asar asosi. Badiiy asar tarkibiy qismlari. Epik turga mansub asarlarning tuzilishi. Lirik (she'riy) turga oid asarlar tarkibining o'ziga xosliklari. Drama turidagi asarlarning tarkibi.

4-modul. Badiiy asar kompozitsiyasi

Badiiy asarda shakl va mazmun. Kompozitsiya – badiiy asar tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liq joylashishi. Badiiy asar kompozitsiyasi va arxitektonikasi. Adabiy qahramon portreti. Peyzaj. She'riy asarlar kompozitsiyasi. Epik asarlar kompozitsiyasi. Sharq va G'arb she'riyatining o'ziga xos xususiyatlari. An'anaviy va modern asarlar kompozitsiyasi. Mumtoz drama, tragediya, komediyalar kompozitsiyasi.

5-modul. Badiiy asar syujeti

Syujet – qahramonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ifodalovchi, asar mazmunini tashkil etuvchi voqyealarning muayyan tartibda joylashtirilishi. Fabula – biri-biri bilan uzviy bog'liq hayotiy voqyealar jamlamasi. Badiiy asarda syujetning o'rni va ahamiyati. Hayot voqyeli – syujet asosi. Syujet tarkibiy qismlari: voqyealar tuguni, voqyealar rivoji, voqyealar avj nuqtasi, voqyealar yechimi. Syujetda badiiy to'qima. Sayyor syujetlar. Xronikal syujetli asarlar. Ko'p tarmoqli syujetli asarlar. Epik, lirik asarlarda syujet. Drama turiga mansub asarlarda syujet.

6-modul. Adabiy tur va janrlar

Adabiy turlar va janrlarning soʻz sanʼatidagi oʻrni va ahamiyati. Badiiy asarlar hayot voqyeli va inson obrazini gavdalantirishiga koʻra epos, lirika, drama turiga ajratilishi. Har bir tur janrlarga boʻlinishi. Epos, lirika, drama turidagi asarlarning sheʼriy yoki nasr yoʻlida yozilishi. Folklor va yozma adabiyotdagi janrlar.

7-modul. Badiiylik – adabiyotning asosiy xususiyati

Badiiylik – sanʼat asosi. Tabiatdagi goʻzallik va sanʼatdagi goʻzallik. Badiiy adabiyotda hayot voqyeli va inson obrazi soʻz orqali nafis tasvirlanishi. Badiiylik – asar mazmuni va shaklining mutanosibli, uslubining ravonligi, komponentlarining oʻzaro uygʻun kelishi, tilining jozibadorligi kabi omillar jamlamasi. Soʻz – adabiyotning asosiy quroli. Badiiy asar matnida soʻz. Badiiylik – obrazlilik. Obraz, obrazlilik, ramz, majoz. Badiiylik – ijodkor mahorati mezon. Badiiylikning epik, lirik asarlarda namoyon boʻlishi. Drama turidagi asarlarda badiiylikning aks etishi.

8-modul. Badiiy asar mavzusi

Mavzu – badiiy asarda eʼtibor qaratilgan muayyan voqyelik. Hayot voqyeli – badiiy asarlar uchun asosiy mavzu. Adabiyotdagi abadiy va davriy mavzular. Mavzuning yoritilishi. Badiiy asar uchun tarixiy voqyelik va zamonaviy hayot muammolarining mavzu qilib olinishi.

9-modul. Obraz – insonning adabiyotdagi umumlashma tasviri

Obraz – sanʼatga xos hodisa. Adabiyotda obrazning aks etishi. Inson – adabiyotdagi asosiy obraz. Obraz – adabiy qahramon. Asardagi asosiy va boshqa qahramonlar. Personaj, xarakter, tip. Realistik va romantik, fantastik va majoziy obrazlar. Portret – inson obrazini gavdalantirishning muhim unsuri.

10-modul. Sheʼr tuzilishi va sheʼr tizimlari

Sheʼr va nasr. Sheʼriy nutqning oʻziga xos xususiyatlari. Sheʼrning tarkibiy qismlari: misra, band, ritm, boʻgʻin, turoq, vazn, qofiya. Sheʼr tizimlari: aruz, barmoq. Erkin, sarbast, oq sheʼr. Sharq adabiyotidagi sheʼriy janrlar. Gʻarb adabiyotidagi sheʼriy janrlar.

11-modul. Aruz sheʼr tizimi

Aruz – Sharq mumtoz sheʼriyatidagi asosiy tizim. Aruz – qisqa, choʻziq va oʻta choʻziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanib kelishiga asoslangan metrik sheʼr tizimi. Aruzdagi ritmik birliklar: hijo, rukn, bahr.

12-modul. Badiiy asar tili

Badiiy asar tili va ilmiy asar tili. Obrazlilik – badiiy asar tili asosi. Badiiy san'atlar: ma'naviy, lafziy san'atlar. Muallif nutqi. Qahramon nutqi: dialog va monolog. Personajlar portreti tasviri.

13-modul. Ijodiy metod va ijodkor uslubi

Ijodiy metod – hayot hodisalarini tanlash va ularga muayyan dunyoqarash asosida yondashish, talqin qilish yo'li. Realizm va romantizm ijodiy uslubi. Klassitsizm yo'nalishi. Naturalizm, sentimentalizm, syurrealizm yo'nalishi. Ijodkor uslubi.

14-modul. Adabiy jarayon

Ijtimoiy hayot adabiyot va san'atning bog'liqligi. Qadimda adabiy jarayon. Adabiy an'ana va novatorlik. Adabiy jarayondagi yetakchi jihatlarning namoyon bo'lishi. Adabiy jarayonning davomiyligi.

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha

ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulot talabalarni adabiyotshunoslik nazariyasiga doir ma'lumotlar bilan mustaqil tanishishga, ularni adabiy asarni nazariy jihatdan tahlil va talqin qilishga yo'naltiradi. Talabalar to'plagan bilimlarini dars vaqtida munozara yoki ma'ruza ko'rinishida himoya qiladi. Amaliy mashg'ulotlarda talabalar adabiyotshunoslik nazariyasi fanining o'ziga xos nazariy xususiyatlarini, badiiy asar shakli va mazmuniga doir ilmiy masalalarni o'rganadilar.

Amaliy mashg'ulot uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. Qadimgi davr adabiyotshunosligi.
2. Arastu "Poetika" asarini o'rganish.
3. Gegelning "Estetika" asari tahlili.
4. V.G.Belinskiy asarlarini o'qib o'rganish.
5. Badiiy asarning tarkibiy qismlari.
6. Og'zaki va yozma adabiyot namunalari tahlili.
7. Badiiy asar matni tahlili.
8. Badiiy obraz turlarini aniqlash.
9. Badiiy asar tilining o'ziga xos xususiyatlari.
10. Ijodiy metod bo'yicha amaliy mashg'ulot.
11. Badiiy asar uslubi.

Izoh: Tavsiya etilgan mavzulardan amaliy mashg'ulotlar uchun ajratilgan soatlar hajmiga mos holda foydalanish mumkin.

Seminar mashg'ulotlarini tashkil etish bo'yicha

ko'rsatma va tavsiyalar

Seminar mashg'ulotlari talabalarni adabiyotshunoslik nazariyasiga oid ma'lumotlar bilan mustaqil tanishishga, ularni nazariy nuqtai nazaridan tahlil va talqin etishga yo'naltiradi. Talabalar egallagan bilimlarini dars chog'ida munozara yoki ma'ruza shaklida himoya qiladi. Seminar mashg'ulotlarida talabalar adabiyotshunoslik nazariyasining ilmiy muammolari to'g'risida amaliy ko'nikma va malaka hosil qiladilar.

Seminar mashg'ulotlari uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. O'zbek mumtoz adabiyotshunosligi.
2. Adabiyotning tur va janrlarga bo'linishi.
3. "Jahon adiblari adabiyot haqida" kitobidagi maqolalar tahlili.
4. Alisher Navoiy g'azallaridagi badiiy san'atlar.
6. Bobur she'rlaridagi she'riy san'atlar.
7. Fitratning adabiy-nazariy maqolarini o'qib o'rganish.
8. Cho'lpon she'rlaridagi badiiy san'atlar.
9. G'afur G'ulom she'rlari tahlili.
10. A. Oripov she'rlaridagi badiiy san'atlar.
11. Dramatik asar tahlili.

Izoh: Ushbu mavzulardan seminar mashg'ulotlari uchun ajratilgan soatlar hajmiga mos holda foydalanish tavsiya etiladi.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda, quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik;
- seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik;
- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruza qismini o'zlashtirish;
- maxsus ADABIYOTLAR bo'yicha fan bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- talabaning o'quv, ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fan bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish;
- faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlari.

Mustaqil ish uchun quyidagi topshiriqlarni bajarish tavsiya qilinadi:

1. Aristotelning "Poetika" asarini o'qib o'rganish.
2. Forobiyning "She'r san'ati" asarini o'qib o'rganish.
3. Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarini o'qib o'rganish.
4. Fitratning "Adabiyot qoidalari", "Aruz haqida" asarlarini o'qib o'rganish.
5. P. Shellining "Poeziya himoyasi" traktatini o'qib o'rganish
6. U. Normatovning "Qodiriy mo'jizasi" kitobini o'qib o'rganish
7. I. G'afurovning "Mangu latofat" kitobini o'qib o'rganish

8. Yo.Is'hoqovning "So'z san'ati so'zligi" kitobini o'qib o'rganish
9. O.Sharafiddinovning "Dovondagi o'ylar" kitobini o'qib o'rganish
10. M.Qo'shjonvning "O'zbekning o'zligi" kitobini o'qib o'rganish

Izoh: Tavsiya qilingan mazkur mavzulardan mustaqil ta'lim uchun uchun ajratilgan soatlar hajmiga mos holda foydalanish mumkin.

Dasturning informatsion-metodik ta'minoti

Dasturdagi mavzularni o'tishda ta'limning zamonaviy metodlaridan keng foydalanish, o'quv jarayonini yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish samarali natija beradi. Bu borada zamonaviy pedagogik texnologiyalarning "Muammoli ta'lim" texnologiyasining "Munozarali dars" metodidan foydalanish nazarda tutiladi.

Foydalaniladigan ADABIYOTLAR ro'yxati

Rahbariy ADABIYOTLAR

1. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010.
2. Islom Karimov. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. – Toshkent: O'zbekiston, 2009.

Asosiy ADABIYOTLAR

3. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: O'qituvchi, 2005.
4. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Fan, 2007
5. Terri Iglton. Teoriya literatury. – M.: Territoriya budushchego, 2010.

Qo'shimcha ADABIYOTLAR

6. Normatov U. Nafosat gurunglari. – T.: Muharrir, 2010.
7. Sharq mumtoz poetikasi: manba va talqinlar. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
8. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Universitet, 2005.
9. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – T.: Sharq, 2004.
1. Teoriya literatury. Pod. red. N.D.Tamarchenko. – M.: Akademiya, 2004.
2. Xalizev V.ye. Teoriya literatury. 4-ye izd. – M.: Vysshaya shkola, 2006.
3. Quronov D., Rahmonov B. G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. – Toshkent: Fan, 2008.

Elektron manbalar

4. www.zivo-net.uz

Ro'yxatga olindi

“TASDIQLAYMAN”

№ _____

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
o'quv ishlari bo'yicha prorektori

201_yil « ____ » _____

“ ____ ” _____ 201_

**“ADABIYOTS’HUNOSLIK NAZARIYASI
(ADABIYOTS’HUNOSLIKKA KIRIS’H)” FANIDAN
IS’HCHI O’QUV DASTURI**

Ta'lim yo'nalishi: 5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish
(o'zbek filologiyasi)

Umumiy o'quv soati	–	124
<i>Shu jumladan:</i>		
Ma'ruza	–	30
Amaliy mashg'ulot	–	22
Seminar mashg'uloti	–	24
Mustaqil ta'lim	–	48

Fanning ishchi o'quv dasturi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan namunaviy o'quv dastur asosida ishlab chiqildi.

Tuzuvchi: filologiya fanlari nomzodi, dotsent A.Ulug'ov

Taqrizchi: filologiya fanlari doktori B. Karimov

Fanning ishchi o'quv dasturi Adabiyot nazariyasi va zamonaviy adabiy jarayon kafedrasining 201_ yil __ iyundagi __-sonli majlisida muhokama etilgan va ma'qullangan.

Kafedra mudiri: prof. B.Karimov

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbek filologiyasi fakulteti kengashining 201_ yil __ iyundagi __ - sonli yig'ilishida muhokama qilinib, tasdiqqa tavsiya etilgan.

Dekan: prof. B.Mengliev

Mazkur ishchi o'quv dastur Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'quv-uslubiy kengashining 201_ yil __iyuldagi __-majlisida tasdiqlangan.

O'quv-uslubiy bo'lim boshlig'i A.Sayfullaev

“Adabiyotshunoslikka kirish” qismi⁴

(1-kurs, 1-semestr)

Kirish

«Adabiyotshunoslikka kirish» fani adabiyotning jamiyat ijtimoiy hayotidagi o‘rni, adabiyotning ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati, adabiyotning tabiiy va ijtimoiyfanlar va san’atning boshqa turlaridan farqi, adabiy turlar va janrlar, ijodkorlarning o‘ziga xos uslubi kabilar to‘g‘risida ma’lumot beradi.

«Adabiyotshunoslikka kirish» fanining ahamiyati ijtimoiy hayot va adabiyotni tushunish, badiiy asarlarning badiiy-estetik darajasini aniqlash, adabiy qahramon va real hayot kishisi o‘rtasidagi farqlarni ajratish kabilar bilan belgilanadi.

Talabalar bu fanni o‘rganish orqali adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari, adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, badiiy asarning tarkibiy qismlari, adabiy tur va janrlar, adabiyot va ijtimoiy hayot, ijodiy uslublar, ijodkor uslubi, badiiy obraz, adabiy qahramon, badiiy san’atlar kabilar to‘g‘risida ma’lumotga ega bo‘ladilar.

Mazkur fan falsafa, tarix, etika va estetika, san’atshunoslik yo‘nalishidagi fanlar bilan uzviy bog‘langan.

O‘quv fanining maqsadi va vazifalari

Mazkur fanni o‘qitishning asosiy maqsadi – badiiy asarni tahlil qilish uchun yo‘llanma berish, badiiy matnni turli metodlar asosida har tomonlama ilmiy-estetik tahlil qilish, jahon adabiyotshunosligidagi metodlarni adabiy tur hamda janrlar bo‘yicha yozilgan ilmiy asarlar misolida asoslab o‘rganish, umuman, adabiyotshunosning ilmiy-estetik tafakkurini shakllantirish ushbu fanning asosiy maqsadi sanaladi. Shu ma’noda quyidagi vazifalar muhimdir:

- adabiyotshunoslik tarixi, zamonaviy adabiyotshunoslik orasidagi bog‘lanishni tushuntirish;
- adabiyotshunoslik tarkibiy qismlarini o‘rgatish;
- badiiy asarni ilmiy-estetik tahlil qilish, matnni tarkibiy qismlarga ajratish va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash;
- badiiy asarlarni turli metodlar asosida tahlil qilishni tushuntirish;
- jahon adabiyotshunosligidagi tahlil metodlari bilan tanishtirish;
- adabiyotshunoslik tarkibiy qismlari orasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatish;
- o‘zbek adabiyotshunoslarining maqola, taqrizlarining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rgatish;
- talabaga san’at asarlarini his qilishini o‘rgatish;

Fan bo‘yicha talabalarning bilimi, ko‘nikma va malakasiga

⁴ ИЗОҲ: Ўқув режасидаги “Адабиётшунослик назарияси” фани “Адабиётшуносликка кириш” ҳамда “Адабиёт назарияси” дан таркиб топган бўлиб, “Адабиётшуносликка кириш” 1-курсда, “Адабиёт назарияси” 4-курсда ўқитилади.

qo'yiladigan talablar

Badiiy matnni tahlil qilish, badiiy asarga estetik baho bera olish, adabiy hodisalarni ilmiylik va mantiqiylik asosida o'rganish, badiiy tafakkur va estetik tasavvurning uyg'unligini ta'minlash, mustaqil va zamonaviy fikrlash, kundalik faoliyatda badiiy-estetik madaniyatni yuksaltirish, badiiy va ilmiy tafakkurning yuksak darajadagi ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat.

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

Mazkur fan adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, jahon adabiyoti tarixi, hozirgi adabiy jarayon, o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi, falsafa fanlarida o'rganiladigan muammolarning umumiyliги bilan bir-biriga bog'langan.

Dasturda ko'rsatilgan mavzular ma'ruza, seminar shaklida olib boriladi, shuningdek, fanning dolzarb masalalari talabalarga mustaqil ish sifatida o'zlashtirish uchun beriladi. Dars mashg'ulotlari zamonaviy pedagogik texnologiyaning turli metodlari orqali o'tkaziladi.

Fanning ishlab chiqarishdagi o'rni

Talabalarda adabiyotshunoslik fani bo'yicha bilimlarni shakllantirish, badiiy asarlarni ilmiy-estetik tahlil qilishga doir muayyan bilimga ega bo'lish va ularni amaliyotda tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon bevosita adabiy-ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

«Adabiyotshunoslikka kirish» fanini o'zlashtirishda o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Dasturda ko'rsatilgan mavzular ma'ruza, amaliy mashg'ulot, seminar mashg'ulotlari shaklida olib boriladi. Shuningdek, fanning dolzarb masalalari talabalarga mustaqil ta'lim sifatida o'zlashtirish uchun beriladi. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, texnik vositalardan foydalaniladi. Ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlari zamonaviy pedagogik texnologiyaning "bumerang", "matbuot konferensiyasi" singari ilg'or metodlari orqali hamda slaydlar, multimedia namoyishlari bilan o'tkaziladi.

ASOSIY QISM

Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

1-modul. Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot to'g'risidagi fan

Adabiyotshunoslik fanining maqsad va vazifalari. Badiiy asar – adabiyotshunoslik ob'ekti. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari: adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, matnshunoslik, manbashunoslik. Adabiyotshunoslik va adabiy jarayon. Inson – adabiyotning asosiy ob'ekti.

2-modul. Adabiyotshunoslik tarixi

Qadimgi davr adabiyotshunosligi. Arastu – adabiyotshunos. Sharq adabiyotshunosligi: ilmi aruz, ilmi qofiya, ilmi bade'. Tazkiralar – Sharq adabiyotshunosligining muhim manbasi. G'arb adabiyotshunosligi. Bualo, Belinskiy tadqiqotlari. Gegel "Estetika"si. Adabiyotshunoslik rivojida matbuotning o'rni. Adabiyotshunoslikning estetik did va ijtimoiy fikr o'sishiga ta'siri.

3-modul. Badiiy asar

Badiiy asar va ilmiy asar. Ijtimoiy hayot va badiiy asar. Xalq og'zaki ijodi – badiiy adabiyot ibtidosi. Folklor namunalari va yozma adabiyot. Matn – asar asosi. Badiiy asar tarkibiy qismlari. Epik turga mansub asarlarning tuzilishi. Lirik (she'riy) turga oid asarlar tarkibining o'ziga xosliklari. Drama turidagi asarlarning tarkibi.

4-modul. Badiiy asar kompozitsiyasi

Badiiy asarda shakl va mazmun. Kompozitsiya – badiiy asar tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liq joylashishi. Badiiy asar kompozitsiyasi va arxitektonikasi. Adabiy qahramon portreti. Peyzaj. She'riy asarlar kompozitsiyasi. Epik asarlar kompozitsiyasi. Sharq va G'arb she'riyatining o'ziga xos xususiyatlari. An'anaviy va modern asarlar kompozitsiyasi. Mumtoz drama, tragediya, komediyalar kompozitsiyasi.

5-modul. Badiiy asar syujeti

Syujet – qahramonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ifodalovchi, asar mazmunini tashkil etuvchi voqyealarning muayyan tartibda joylashtirilishi. Fabula – biri-biri bilan uzviy bog'liq hayotiy voqyealar jamlamasi. Badiiy asarda syujetning o'rni va ahamiyati. Hayot voqyeli – syujet asosi. Syujet tarkibiy qismlari: voqyealar tuguni, voqyealar rivoji, voqyealar avj nuqtasi, voqyealar yechimi. Syujetda badiiy to'qima. Sayyor syujetlar. Xronikal syujetli asarlar. Ko'p tarmoqli syujetli asarlar. Epik, lirik asarlarda syujet. Drama turiga mansub asarlarda syujet.

6-modul. Adabiy tur va janrlar

Adabiy turlar va janrlarning soʻz sanʼatidagi oʻrni va ahamiyati. Badiiy asarlar hayot voqyeli va inson obrazini gavdalantirishiga koʻra epos, lirika, drama turiga ajratilishi. Har bir tur janrlarga boʻlinishi. Epos, lirika, drama turidagi asarlarning sheʼriy yoki nasr yoʻlida yozilishi. Folklor va yozma adabiyotdagi janrlar.

7-modul. Badiiylik – adabiyotning asosiy xususiyati

Badiiylik – sanʼat asosi. Tabiatdagi goʻzallik va sanʼatdagi goʻzallik. Badiiy adabiyotda hayot voqyeli va inson obrazi soʻz orqali nafis tasvirlanishi. Badiiylik – asar mazmuni va shaklining mutanosibli, uslubining ravonligi, komponentlarining oʻzaro uygʻun kelishi, tilining jozibadorligi kabi omillar jamlamasi. Soʻz – adabiyotning asosiy quroli. Badiiy asar matnida soʻz. Badiiylik – obrazlilik. Obraz, obrazlilik, ramz, majoz. Badiiylik – ijodkor mahorati mezon. Badiiylikning epik, lirik asarlarda namoyon boʻlishi. Drama turidagi asarlarda badiiylikning aks etishi.

8-modul. Badiiy asar mavzusi

Mavzu – badiiy asarda eʼtibor qaratilgan muayyan voqyelik. Hayot voqyeli – badiiy asarlar uchun asosiy mavzu. Adabiyotdagi abadiy va davriy mavzular. Mavzuning yoritilishi. Badiiy asar uchun tarixiy voqyelik va zamonaviy hayot muammolarining mavzu qilib olinishi.

9-modul. Obraz – insonning adabiyotdagi umumlashma tasviri

Obraz – sanʼatga xos hodisa. Adabiyotda obrazning aks etishi. Inson – adabiyotdagi asosiy obraz. Obraz – adabiy qahramon. Asardagi asosiy va boshqa qahramonlar. Personaj, xarakter, tip. Realistik va romantik, fantastik va majoziy obrazlar. Portret – inson obrazini gavdalantirishning muhim unsuri.

10-modul. Sheʼr tuzilishi va sheʼr tizimlari

Sheʼr va nasr. Sheʼriy nutqning oʻziga xos xususiyatlari. Sheʼrning tarkibiy qismlari: misra, band, ritm, boʻgʻin, turoq, vazn, qofiya. Sheʼr tizimlari: aruz, barmoq. Erkin, sərbast, oq sheʼr. Sharq adabiyotidagi sheʼriy janrlar. Gʻarb adabiyotidagi sheʼriy janrlar.

11-modul. Aruz sheʼr tizimi

Aruz – Sharq mumtoz sheʼriyatidagi asosiy tizim. Aruz – qisqa, choʻziq va oʻta choʻziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanib kelishiga asoslangan metrik sheʼr tizimi. Aruzdagi ritmik birliklar: hijo, rukn, bahr.

12-modul. Badiiy asar tili

Badiiy asar tili va ilmiy asar tili. Obrazlilik – badiiy asar tili asosi. Badiiy san'atlar: ma'naviy, lafziy san'atlar. Muallif nutqi. Qahramon nutqi: dialog va monolog. Personajlar portreti tasviri.

13-modul. Ijodiy metod va ijodkor uslubi

Ijodiy metod – hayot hodisalarini tanlash va ularga muayyan dunyoqarash asosida yondashish, talqin qilish yo'li. Realizm va romantizm ijodiy uslubi. Klassitsizm yo'nalishi. Naturalizm, sentimentalizm, syurrealizm yo'nalishi. Ijodkor uslubi.

14-modul. Adabiy jarayon

Ijtimoiy hayot adabiyot va san'atning bog'liqligi. Qadimda adabiy jarayon. Adabiy an'ana va novatorlik. Adabiy jarayondagi yetakchi jihatlarining namoyon bo'lishi. Adabiy jarayonning davomiyligi.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi (Adabiyotshunoslikka kirish)” fanidan o'tiladigan mavzular va ular bo'yicha mashg'ulot turlariga ajratilgan soatlarning taqsimoti

Ma'ruza mazmuni va soatlar taqsimoti

№	Mavzular	Soat
1	Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot to'g'risidagi fan	2
2	Badiiy asar	2
3	Badiiy asar mavzusi	2
4	Badiiy asar kompozitsiyasi	2
5	She'r tuzilishi va she'r tizimlari	4
6	Aruz she'r tizimi	2
7	Badiiy asar tili	4
8	Obraz – insonning adabiyotdagi umumlashma tasviri	2
9	Ijodiy metod va ijodkor uslubi	4
10	Adabiy jarayon	4
	Jami	30

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulot talabalarni adabiyotshunoslikka doir ma'lumotlar bilan mustaqil tanishishga, ularni adabiy asarni nazariy jihatdan tahlil va talqin qilishga yo'naltiradi. Talabalar to'plagan bilimlarini dars vaqtida munozara yoki ma'ruza ko'rinishida himoya qiladi. Amaliy mashg'ulotlarda talabalar "Adabiyotshunoslikka kirish" fanining o'ziga xos nazariy xususiyatlarini, badiiy asar shakli va mazmuniga doir ilmiy masalalarni o'rganadilar.

Amaliy mashg'uloti mazmuni va soatlar taqsimoti

№	Mavzular	Soat
1	Qadimgi davr adabiyotshunosligi	2
2	Arastu "Poetika"sining o'rganilishi	2
3	Quronov D., Rahmonov B. "G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari" kitobi	2
4	Izzat Sultonning "Adabiyot nazariyasi" darsligi	2
5	Fitratning "Shoir va shoirliq", "Eski turk adabiyoti namunalari", "Tilimiz - 1", "Tilimiz - 2", "Tilimizning abadiyligi" maqolalarini o'qib o'rganish	2
6	Fitratning o'zbek adabiyoti mumtoz namoyandalari ijodiga bag'ishlangan maqolalarini o'qib o'rganish	2
7	Badiiy asarning tarkibiy qismlari	2
8	Og'zaki va yozma adabiyot namunalari tahlili	2
9	Badiiy asar matni tahlili (she'r, hikoya matnini tahlil qilishda munozarali dars metodidan foydalaniladi)	2
10	Badiiy asar tilining o'ziga xos xususiyatlari	2
11	Ijodiy metod va ijodkor uslubi	2
	Jami	22

Seminar mashg'ulotlarini tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Seminar mashg'ulotlari talabalarni adabiyotshunoslikka oid ma'lumotlar bilan mustaqil tanishishga, ularni nazariy nuqtai nazaridan tahlil va talqin etishga yo'naltiradi. Talabalar egallagan bilimlarini dars chog'ida munozara yoki ma'ruza shaklida himoya qiladi. Seminar mashg'ulotlarida talabalar adabiyot nazariyasining ilmiy muammolari

to'g'risida amaliy ko'nikma va malaka hosil qiladilar. Seminar mashg'ulotlarida talabalar "Adabiyotshunoslikka kirish" fanining asoslarini o'rganadilar.

Seminar mashg'uloti mazmuni va soatlar taqsimoti

No	Mavzular	Soat
1	Arastuning "Poetika" asari tahlili	2
2	Adabiyotning tur va janrlarga bo'linishi	2
3	"Jahon adiblari adabiyot haqida" kitobidagi maqolalar tahlili	2
4	Fitratning "Adabiyot qoidalari" asari tahlili	2
5	Naim Karimovning "Adabiyot va tarixiy jarayon" kitobidagi maqolalar tahlili	2
6	Navoiy she'rlaridagi badiiy san'atlar	2
7	Bobur she'rlaridagi she'riy san'atlar	2
8	Cho'lpon she'rlaridagi badiiy san'atlar	2
9	G'afur G'ulom she'rlaridagi badiiy san'atlar	2
10	A.Oripov she'rlaridagi badiiy san'atlar	2
11	Matyoqub Qo'shjonov – adabiyotshunosh	2
12	Ozod Sharafiddinov – adabiyotshunosh	2
	Jami	24

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda, quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik;
- seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik;
- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruza qismini o'zlashtirish;
- maxsus ADABIYOTLAR bo'yicha fan bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- talabaning o'quv, ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fan bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish;
- faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlari;
- masofaviy ta'lim.

Talabalar mustaqil ta'limining mazmuni va hajmi

Ishchi o'quv dasturining mustaqil ta'limga oid bo'lim va mavzulari	Mustaqil ta'limga oid topshiriq va tavsiyalar	Hajmi (soatda)
--	---	----------------

1	2	3
Amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik.	Kutubxonada shug'ullanish	16
Seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik.	Kutubxonada shug'ullanish	16
Aristotelning «Poetika» asarini o'qib o'rganish.	Nazariy ADABIYOTLARni o'zlashtirish	6
Alisher Navoiyning «Majolis un nafois», «Muhokamat ul lug'atayn», «Mezon ul avzon» asarlarini o'qib o'rganish.	Kutubxonada shug'allanish	8
Jami		48

Dasturning informatsion-uslubiy ta'minoti

Dasturdagi mavzularni o'tishda ta'limning zamonaviy metodlaridan keng foydalanish, o'quv jarayonini yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish samarali natija beradi. Bu borada zamonaviy pedagogik texnologiyalarning «Muammoli ta'lim» texnologiyasining «Munozarali dars», «Bumerang», «Matbuot taqdimot», «Zinama zina» metodlaridan foydalanish nazarda tutiladi. Mazkur dasturdagi ma'ruzalarda 20%igacha yuqorida sanalgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar tatbiq etiladi.

Foydalaniladigan darsliklar va o'quv qo'llanmalar ro'yxati

Asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalar

1. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Islom Karimov. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka – e'tibor. –T.: O'zbekiston, 2009, 3 iyul.
3. Boboev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –T.: O'zbekiston, 2002.
4. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. –T.: O'qituvchi, 2005.
5. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: Universitet, 2005.
6. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Xalq merosi, 2004.

Qo'shimcha ADABIYOTLAR

7. Arastu. Poetika. Axloqi kabir – T.: Yangi asr avlodi, 2004.
8. Is'hoqov Yo. So'z san'ati so'zligi. – T.: Zarqalam, 2006.
9. Pospelov G.N. Problemi istoricheskogo razvitiya literaturi. –M., 1972.
10. Teoriya literature. – M. , 1964-1965.
11. Ulug'ov A. Qalb qandili – T.: Akademnashr, 2013.

12. Quronov D., Rahmonov B. G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. – Toshkent: Fan, 2008.

13. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.

14. Xalizev V. ye. Teoriya literaturi. Uchebnik. – M.: Visshaya shkola, 1999.

15. Adabiyotshunoslik nazariyasi. O'UM, O'zMU, 2011. O'zbek filologiyasi fakulteti kutubxonasi.

16. www.ziyo-net.uz

Ilova

Reyting nazoratlari va baholash mezonlari

№	Reyting nazorat/shakli, maksimal ballari	1-JN	2-JN	1-ON	YaN	Ballar yig'indisi
1	Maksimal ball	20	20	30	30	100
2	Shakli:	Yozma	Yozma	Yozma	Yozma	
3	Muddati (haftalarda)	5	9	12	21	

Joriy nazoratni baholash mezonlari

Joriy nazorat bir semestrda 2 marta yozma tarzda o'tkazilish ko'zda tutilgan. 1 va 2-joriy nazorat uchun maksimal 20 ball. Jami 40 ballni tashkil etiladi.

35-40 ball olishning tartibi quyidagicha:

- Talaba ko'zda tutilgan 2 joriy nazoratning barchasiga qatnashsa.
- Talaba o'z vaqtida mustaqil ta'limda o'zlashtirishi kerak bo'lgan ADABIYOTLARni topshirsa.
- Ko'zda tutilgan barcha amaliy mashg'ulotlarda berilgan savollarga batafsil, to'liq javob bersa.
- Talaba berilgan ADABIYOTLARni o'zlashtirishda va amaliy mashg'ulotlardagi savollarga javob berishda shaxsiy fikr va mulohazalarga ega bo'lsa.

29-34 ball olishning tartibi quyidagicha:

- Talaba ko'zda tutilgan 2 joriy nazoratning barchasiga qatnashsa.
- Ikkita joriy nazorat savollarining ayrimlariga yetarlicha javob bersa.
- Talaba o'z vaqtida mustaqil ta'limda o'zlashtirishi kerak bo'lgan adabiyotdan 6 tasini topshirsa.
- Ko'zda tutilgan barcha amaliy mashg'ulotlarda berilgan savollarga yetarlicha javob bersa.
- Talaba berilgan ADABIYOTLARni o'zlashtirishda va amaliy mashg'ulotlardagi savollarga javob berishda faol ishtirok etsa.

22-28 ball olishning tartibi quyidagicha:

- Talaba koʻzda tutilgan ikkita joriy nazoratning bittasiga qatnashsa.
- Ikkita joriy nazorat savollarining ayrimlariga qisman javob bersa.
- Talaba oʻz vaqtida mustaqil taʼlimda oʻzlashtirishi kerak boʻlgan ADABIYOTLARni qisman topshirsa.
- Koʻzda tutilgan barcha amaliy mashgʻulotlarda berilgan savollarning ayrimlarigagina javob bersa.
- Talaba berilgan ADABIYOTLARni oʻzlashtirishda va amaliy mashgʻulotlardagi savollarga javob berishda yetarlicha ishtirok etmasa.
- Koʻzda tutilgan ikkita joriy nazorat topshiriqlaridan oʻz vaqtida 1 tasini topshirmasa.

0-21 ball olishning tartibi quyidagicha:

- Talaba koʻzda tutilgan 2 joriy nazoratning 1 tasiga qatnashsa.
- Ikkita joriy nazorat savollarining koʻp qismiga javob bera olmasa.
- Talaba oʻz vaqtida mustaqil taʼlimda oʻzlashtirishi kerak boʻlgan ADABIYOTLARGa qisman javob bersa.
- Koʻzda tutilgan barcha amaliy mashgʻulotlarda berilgan savollarga qoniqarsiz javob bersa.
- Talaba berilgan ADABIYOTLARni oʻzlashtirishda va amaliy mashgʻulotlardagi savollarga javob berishda qoniqarsiz ishtirok etsa.
- Koʻzda tutilgan ikkita joriy nazorat topshiriqlarini oʻz vaqtida topshirmasa.

Oraliq nazoratni baholash mezonlari

Oraliq nazorat bir semestrda 1 marta yozma oʻtkazilishi koʻzda tutilgan. Oraliq nazorat uchun maksimal 30 ball qoʻyiladi. Jami 30 ball:

26-30 ball uchun talabani faoliyati quyidalarga javob berishi lozim:

- mavzu toʻliq yoritilgan boʻlsa;
- berilgan savollarga javob yozishda izchillik va mantiqiylik kuzatilsa;
- istiloh va atamalarni qoʻllashda xatoliklar boʻlmasa;
- savollarga javob yozishda talabani mustaqil yondashuvi sezilib tursa;
- yozilgan matn imlo xatolari va uslubiy gʻalizliklarga ega boʻlmasa.

22-25 ball uchun talabani faoliyati quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- mavzu atroflicha yoritilgan boʻlsa;
- talaba savollarga javob yozishda mavzuga doir istiloh va atamalarni toʻgʻri qoʻllay bilsa;
- mavzuga doir ADABIYOTLAR bilan tanish boʻlsa;
- yozilgan matnda juzʼiy boʻlmagan baʼzi imloviy xatolar boʻlsa.

17-21 ball uchun talabani faoliyati quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- mavzu qisman boʻlsada yoritilgan boʻlsa;
- nazorat ishida baʼzi savollarga javob toʻliq boʻlmasa;
- imloviy va uslubiy xatolarga yoʻl qoʻyilgan boʻlsa.

0-16 ball bilan quyidagi hollarda talabani yakuniy nazorat ishlari baholanadi:

- mavzu yoritilmagan boʻlsa;

- imloviy va uslubiy xatolar ko‘p kuzatilsa;
- yozilgan matn nazorat talablariga javob bermasa.

Yakuniy nazoratni baholash mezonlari

Yakuniy nazorat fanga doir mashg‘ulotlar tugagandan keyin o‘tkaziladi. Maksimum 30 ballik tizimda baholanadi.

26-30 ball uchun talabning faoliyati quyidalarga javob berishi lozim:

- mavzu to‘liq yoritilgan bo‘lsa;
- berilgan savollarga javob yozishda izchillik va mantiqiylik kuzatilsa;
- istiloh va atamalarni qo‘llashda xatoliklar bo‘lmasa;
- savollarga javob yozishda talabning mustaqil yondashuvi sezilib tursa;
- yozilgan matn imlo xatolari va uslubiy g‘alizliklarga ega bo‘lmasa.

22-25 ball uchun talabning faoliyati quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- mavzu atroflicha yoritilgan bo‘lsa;
- talaba savollarga javob yozishda mavzuga doir istiloh va atamalarni to‘g‘ri qo‘llay bilsa;
- mavzuga doir ADABIYOTLAR bilan tanish bo‘lsa;
- yozilgan matnda juz'iy bo‘lmagan ba'zi imloviy xatolar bo‘lsa.

17-21 ball uchun talabning faoliyati quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- mavzu qisman bo‘lsada yoritilgan bo‘lsa;
- nazorat ishida ba'zi savollarga javob to‘liq bo‘lmasa;
- imloviy va uslubiy xatolarga yo‘l qo‘yilgan bo‘lsa.

0-16 ball bilan quyidagi hollarda talabning yakuniy nazorat ishlari baholanadi:

- mavzu yoritilmagan bo‘lsa;
- imloviy va uslubiy xatolar ko‘p kuzatilsa;
- yozilgan matn nazorat talablariga javob bermasa.

1-MAVZU

Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot to‘g‘risidagi fan

Reja:

1. Adabiyot va nazariya.
2. Adabiyotshunoslikning ahamiyati
3. Adabiyotshunoslikning maqsadi
4. Adabiyotshunoslik nazariyasi predmeti

Kalit so‘zlar: adabiyot, adabiyotshunoslik, adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid.

Insoniyat azal-azaldan borliq hodisalarini bilish, o‘zi yashayotgan muhitni go‘zallashtirishga intiladi. Bu intilish zamirida mukammallikka erishish istagi turadi. Koinot sultoni sanalgan inson komillikka erishish uchun muttasil yo‘l izlaydi. San‘at, adabiyot, ilm-fan aslida kishilarning komillikka intilish yo‘llaridir. Ular odamlarning qalb quvvati va aql-tafakkuri qudratini namoyon etadigan o‘ziga xos maydon sanaladi. San‘at, adabiyot, ilm-fan bir-biri bilan mustahkam bog‘liq hodisalardir. Ular orasida jiddiy farq-tafovutlar bo‘lsa-da, san‘at ilm-fanni yoki ilm-fan san‘atni butkul inkor qilmaydi. Aksincha, ular bir-biri bilan uzviy bog‘langan holda, insonning komillashishiga xizmat qiladi.

Insonning komillashishiga, uning o‘zligini anglashiga ta’sir ko‘rsatadigan vositalar orasida, ayniqsa, adabiyot alohida ajralib turadi. Chunki adabiyot insonning qalb quvvati va aql-tafakkuri rivojini o‘ziga xos tarzda mujassamlashtiradi. Unda qalbning hissiyot, tuyg‘ulari, aqlning mantiqli mushohada, mulohazalari ajoyib tarzda uyg‘unlashgan bo‘ladi. Adabiyot asarlarida kishilarning his-tuyg‘ulari, fikr-mulohazalari obrazlar orqali akslanadi. His-tuyg‘ular qalbga xos kechinmalar sanalsa, fikr-mushohada esa miya mulki bo‘lgan ong-aqlning mahsullaridir.

“Adabiyot” arabcha so‘z bo‘lib, u “odob” (ko‘plik shakli “adab”) so‘zidan olingan. Odob-axloq esa insonni mukarram etuvchi, uni barcha mavjudotlardan ulug‘vor qiluvchi hodisadir. Odob-axloq insonni barcha mavjudotlardan ustun qiluvchi hodisagina bo‘lib qolmasdan, u kishilarni bir-biriga yaqinlashtiruvchi, dunyoning osoyishtaligi, tinchligini ta’minlovchi, odamlarning aql-tafakkurini ravshan etuvchi tayanch omil hamdir. Shu boisdan asosi “odob”, “adab” bo‘lgan adabiyotga azal-azaldan jamiyat ma’naviyatining poydevori sifatida qaralgan.

Inson o‘zini anglash uchun borliqni, o‘z tevarak-atrofidagi voqeya-hodisalarni bilishga intiladi. Shuning uchun u yon-veridagi har bir hodisaga beixtiyor tarzda “Bu nima?” degan savol bilan qaraydi va unga javob topishga harakat qiladi. Moddiy hodisalarga nisbatan “nima?” degan savolni qo‘llash va bunga qanoatlantiradigan javob topish jarayoni birmuncha osonroq kechadi. Chunki moddiy narsa-buyumlarni qo‘l bilan ushlasa, ko‘z bilan ko‘rsa, salmog‘ini chamalasa bo‘ladi. Ularni bo‘laklash, parchalash, ichki olamini aniqlash, qanday unsurlardan tarkib topganini bilish va butlash mumkin. Shuning uchun moddiy narsalar haqida aniq, ishonchli xulosalar chiqarish imkoni bir

qadar keng bo'лади. Biroq nomoddiy hodisalarning nima ekanligini aniqlash, bilish, ularning mohiyatini tushunish mushkul. Masalan, barcha davrlarda qalamdan aholining barcha tabaqalari faqat yozish-chizish vositasi sifatida foydalangan. Yoki ketmon hamma uchun bir xil — yerga ishlov berish quroli hisoblangan. Ammo xuddi non, suv singari ahamiyat kasb etgan din, san'at, adabiyot singari nomoddiy hodisalarni odamlar har xil idrok qilishgan. Aniqrog'i, ular odamlarni har xil darajada manfaatlantirgan. Aniqrog'i, ulardan kishilar o'z aql-tafakkuri, madaniy-ma'rifiy saviyasi imkon bergan darajada foydalanishgan. Biroq hamma zamonlarda ham adabiyot barchaning tuyg'ularini tiniqlashtiradigan, ularning qalbiga insonparvarlik hislarini singdiradigan, odamlar orasida mehr-oqibatni ulg'aytiradigan, ezgulik va yovuzlik haqidagi tasavvurlarni yorqinlashtirishga ko'maklashadigan ma'naviy-ma'rifiy tayanch bo'lgan. Inson hayotida ana shunday ta'sirchan kuchga ega adabiyot haqida qadimdan "Bu nima o'zi?" deb o'ylab kelingan. Adabiyotning yagona quroli bo'lgan So'z haqidagi fikr-mulohazalar insoniyat tarixida ilm-fan shakllanishiga ham dastlabki asos bo'lgan.

Tabiat sirlarini bilishga qiziqqan ajdodlarimiz borliq hodisalari haqidagi tushuncha, tasavvurlarini qo'shiq, ertak, topishmoqqa aylantirishga intilishgan. Qo'shiq, ertak, topishmoq, maqol, doston singarilarning paydo bo'lishi esa adabiyot haqidagi fanning ham shakllanishiga poydevor bo'lgan. Shuning uchun ishonch bilan aytish mumkinki, adabiyot haqidagi fan xuddi narsa-buyumlar sanog'idan boshlangan arifmetika singari qadimiydir.

Har bir soha, tarmoqning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanishini o'rganadigan fanlar mavjud. Masalan, tabiatshunoslik fani borliq hodisalari bilan tanishtirsa, ma'danshunoslikda zamindagi turfa-tuman ma'danlarning paydo bo'lishi, ular mavjud bo'lgan joylarning holat-ko'rinishlari o'rganiladi. Ilm-fanda "-shunoslik" qo'shimchasi keng qo'llaniladi. Tabitshunos, qadimshunos, ma'danshunos va hokazo deyiladi. Bu so'zlar tarkibidagi "-shunos" qo'shimchasi o'zbek tiliga fors-tojik tilidan o'tgan bo'lib, u "o'rganuvchi", "biluvchi" ma'nolarini bildiradi. Aslida "shunos" "shinohtan" fe'lidan yasalgan. U o'zbekchada "tanimoq", "bilmoq", "tayin etmoq" demakdir.

"Adabiyotshunoslik" so'zi ham ikki qismdan iborat bo'lib, u "adabiyot bilan shug'ullanish", "adabiyotni o'rganish" ma'nosini anglatadi. Bundan ayon bo'ladiki, adabiyotshunoslik adabiyot haqidagi fandir. Har bir fan singari adabiyotshunoslik ham adabiyotning mohiyati, uning paydo bo'lish asoslari, rivojlanish tamoyillarini o'rganadi. Bu fan adabiy-badiiy asarlarning tuzilishi, tarkibi, adabiy-tarixiy jarayonda sodir bo'lgan o'zgarishlarni tahlil qiladi. Adabiyotshunoslik adabiyotning ijtimoiy fikr taraqqiyotiga ta'siri, adabiyotning boshqa fan, soha, tarmoqlar bilan aloqadorligini aniqlash bilan shug'ullanadi. Adabiyotshunoslikning bundan boshqa vazifalari ham ko'p. Shu boisdan adabiyotshunoslik nima ekanligini aniq, lo'nda ta'riflash oson, jo'n ish emas. Aslida ham murakkab hodisalarni, ayniqsa, ular nomoddiy bo'lsa, sodda, barchani birday qanoatlantiradigan tarzda ta'riflab bo'lmaydi. Chunki har qanday mukammal ta'rif-tavsif ham ularning mohiyatini to'la-to'kis ifoda etolmaydi.

Adabiyotshunoslikning o'rganadigan manbasi adabiy-badiiy asarlar va ular yaratilgan sharoit, muhitdir. Bundan ayonlashadiki, adabiyotshunoslik juda ko'p fan, sohalar, xususan, tarix bilan uzviy bog'liq holda ish tutadi. Ayni choqda barcha fanlar turli tarmoq, bo'limlarga ajralgani singari adabiyotshunoslik ham muayyan tarkibiy qismlarga bo'linadi. Bular: "adabiyot tarixi", "adabiy tanqid", "adabiyot nazariyasi",

“matnshunoslik”dir. Ularning har biri adabiyot hodisalarini ma'lum bir yo‘nalish, nuqtai nazar asosida o‘rganadi. Barchasining bosh ob’ekti esa adabiy-badiiy asarlar sanaladi.

Adabiyotshunoslikni bunday tarkibiy qismlarga ajratish keyinchalik paydo bo‘lgan hodisa. Xususan, o‘zbek adabiyoti tarixida “adabiyotshunoslik” va “adabiy tanqid” bir-biridan ajratilmasdan kelingan. Aruz, qofiya, badiiy san’atlarga doir risolalarda ilgari surilgan nazariy qarashlar adabiyot tarixiga tayanilgan holda ifoda qilingan. Bu adabiyotshunoslik tarkibiy qismlari bir-biri bilan uzviy bog‘liqligi, ular orasiga Xitoy devori qo‘yib bo‘lmasligini bildiradi.

Jamiyat ma’naviyatining poydevori sanalgan adabiyot turli xalqlar tilida turlicha ataladi. Chunonchi «literatura», «slovesnost», «wortkunst» so‘zlari yevropa xalqlari orasida keng qo‘llanadi. Hozir she’riyat ma’nosida qo‘llanadigan «poetika», «poeziya» so‘zlari ham avvallari «adabiyot» ma’nosida ishlatilgan. Aristotel (eramizdan avvalgi 384-322 yillar) «Poetika» nomli asar yozib, adabiyot va uning xususiyatlari xususida mulohaza bildirgan. V.Belinskiy (1811-1848) adabiy tur va janrlarni ta’riflab, tahlil qilganida “literatura” so‘zi o‘rnida “poeziya” so‘zini qo‘llagan. Biroq “adabiyot” istilohi muqobili sifatida qanday so‘z qo‘llanmasin, shunisi aniqki, bu so‘z barcha zamonlarda hamma xalqlar hayotida alohida o‘rin tutgan. Jumladan, turli sohalarga taalluqli barcha manbalar ham “adabiyot” deb yuritilgan. Iqtisodiyot, texnika kabi tarmoqlarga oid jamiki kitoblar, maqolalar, umuman, yozma manbalar “iqtisodiy adabiyot”, “texnika adabiyoti”, “siyosiy adabiyot” va hokazo deb yuritilgan.

Adabiyot atamasi azal-azaldan kishilar turmushida juda keng qo‘llangan bo‘lishiga qaramasdan, uning mohiyatini to‘la-to‘kis ifoda qiladigan yagona so‘z topilmagani esa juda qiziqdir. Masalan, “literatura” so‘zi adabiyotning yozma xususiyatini ifoda qiladi. “Literatura” “yozilgan, bosilib chiqqan, chop etilgan yozuv mahsulotlari” demakdir. Chunki lotincha “litera”dan hosil bo‘lgan bu so‘z “harf” degan ma’noni bildiradi. Biroq adabiyotning yozma shakli bilan birga, uning og‘zaki shakli ham mavjuddir. Qolaversa, folklor, ya’ni xalq og‘zaki adabiyoti yozma adabiyotdan avval paydo bo‘lgan. U yozma adabiyotning maydonga kelishiga asos, poydevor sifatida kishilik jamiyati tafakkuri tarixi, xayoloti va dunyoqarashi rivojini o‘zida aks ettirgan. Shu boisdan “Adabiyotning yozma va og‘zaki xususiyatini ingliz tilida qo‘llanadigan “literatura” terminidan ko‘ra nemischa “wortkunst” yoki ruscha “slovesnost” so‘zlari o‘zida aniqroq mujassamlashtiradi”, deb yozadi AQShlik adabiyotshunoslar R. Uellek va O. Uorren (Teoriya literatury. — Moskva: Progress, 1978. — S. 39.).

Adabiyotning tabiati, vazifalari xususida barcha davrlarda juda ko‘plab asarlar yozilgan. Jumladan, sho‘ro siyosati hukm surgan davrda ham rus, o‘zbek va boshqa xalqlar olimlari tomonidan adabiyot haqida qator tadqiqotlar yaratilgan. Ularda adabiyotning paydo bo‘lishi, shakllanishi, rivoji, janrlari tabiati, adabiyotdagi an’anaviylik va yangilanish jarayonlari xususida mulohazalar ilgari surilgan. Biroq sho‘ro davrida bosilgan aksariyat kitob va maqolalarda adabiyotning sinfiyligini ta’kidlashga, uning shu xususiyatini bo‘rttiribroq ko‘rsatishga alohida e’tibor qaratilgan.

Angliyalik adabiyotshunos Terri Igltonning “Adabiyot nazariyasi: Kirish” tadqiqotida XIX asr romantik ijodkorlari asarlaridan tortib XX asr oxiridagi postmodernistlar asarlarigacha so‘z yuritiladi va unda siyosat va adabiyot

nazariyasi o'rtasidagi aloqadorlikka e'tibor qaratiladi. Ushbu muammoni yoritish uchun dastlab "adabiyot nima?" degan savol qo'yiladi. yelena Buchkina rus tiliga tarjima qilgan mazkur tadqiqot mundarijasi "Kirish. Adabiyot nima?", "Ingliz so'z san'atining paydo bo'lishi", "Fenomenologiya, germevtika, retseptiv nazariya", "Strukturalizm va semiotika", "Poststrukturalizm", "Psixozanaliz", "Xulosa: siyosiy tanqid", "So'ngso'z" bo'limlaridan iborat bo'lib, u Mixail Mayaskiy va Dmitriy Subbotin tahriri ostida 2010 yilda Moskvada "Territoriya budumego" nashriyot uyida bosilib chiqqan. "Aleksandr Pogorelskiyning universitet kutubxonasi" turkumida nashr qilingan ushbu kitobga yelena Buchkina "Adabiyoti o'zgartiruvchi adabiyotshunoslik" degan sarlavha bilan salmoqli maqola bitgan va u qavs ichida "tarjimon so'z boshisi" deb berilgan. Mazkur so'z boshida Terri Iglton taniqli zamonaviy britan adabiyotshunoslaridan biri ekanligi, u irland ishchi oidasida tug'ilib o'sgani, katolik maktabini tamomlab, Kembrij universitetiga o'qishga kirgani, Reymond Uilyamsga shogird bo'lib, uning ta'sirida G'arb adabiy tanqidchiligidagi eng ta'sirchan an'analarni o'rgangani, "Adabiyot nazariyasi: Kirish" kitobini ustoz Reymond Uilyamsga bag'ishlagani, adabiy-estetik qarashlari Frankfurt maktabi va Lui Altyusser tadqiqotlari ta'sirida shakllangani, Igltonning o'zi ham ana shu maktab rivojiga hissa qo'shgani, Frankfurt maktabining e'tibor qozonishida Uilyams, Iglton bilan birga, Styuart Xoll, Stiven Xit hamda Kolin Makkeyb tadqiqotlari alohida o'rin tutgani ta'kidlanadi.

So'z boshida Terri Iglton sovet adabiyotshunosligi an'analari asosi marksizm bilan bog'langani, marksistik ijtimoiy tanqidning ildizi esa formalizmga tutash ekaniga e'tibor qaratgani, formalizm adabiyotshunoslik tarixidagi muhim yo'nalishlardan biri ekani, britan adabiyotshunosi V. Shklovskiy, V. Jirmunskiy, Yu. Tinyanov, Eyxenbaum, G. Vinokur kabi rus olimlari asarlarini chuqur tahlil qilgani qayd etiladi.

Adabiyot nima ekani va uning ijtimoiy hayotdagi o'rni, kishilar ongi, dunyoqarashiga ta'siri masalasi barcha zamonda dolzarb muammo sifatida diqqat markazida turadi. Bu muammo adabiyotshunoslik masalasi bo'lishi barobarida, odamlarning adabiyotga munosabatini aniqlash, ularning dunyoqarashidagi o'zgarishlarni bilib olishga imkon beradi. Tarixiy burilishlar davrida har bir xalqning hayotida esa "Hozir adabiyotning ahvoli qanday? Endi adabiyot qanday bo'lishi kerak?" degan savol paydo bo'ladi. O'sha paytda ayni muammo ilg'or ziyolilarni har qachongidan ko'ra ko'proq o'ylantiradi. XX asr boshida Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Cho'lpon, Qodiriy singari ijodkorlarning hayot yo'li va ijodiy faoliyati ham shundan dalolat beradi. Chunki adabiyot san'atning boshqa turlariga qaraganda kishilarning dardi, g'am-qayg'usi, o'zi yashayotgan muhitga munosabati, istak-xohish, orzu-umid, intilishlarini, bir-biri bilan o'zaro aloqasini o'zida aniqroq aks ettiradi. Shu bois adabiy jarayonga, badiiy asarlarga, shoir, adib, adabiyotshunoslar hayoti va ijodiy faoliyatiga munosabat bildirganda albatta, ijtimoiy davrning o'ziga xos jihatlari e'tiborga olinadi.

Bundan maqsad, adabiyotni hukmron mafkura g'oyalarini targ'ib etuvchi tayanch vositalardan biriga aylantirish bo'lgan. Aslida ham adabiyot sho'ro hukmronligi davrida mustabid hokimiyat siyosatini targ'ib-tashviq etuvchi eng asosiy g'oyaviy qurol

vazifasini o'tagan. Shu boisdan, bu davrda adabiyotga, adabiyot to'g'risidagi ilmga alohida diqqat qaratilgan. E'tirof qilish lozimki, XX asrda o'zbek adabiyotshunosligi ham miqdor jihatidan misli ko'rilmagan o'zgarishga erishdi. Ehtimol, o'tgan hych bir davrda sho'ro hukmronligi yillaridagichalik ko'p miqdorda adabiyotshunoslikka doir tadqiqot yozilmagan bo'lsa kerak. Albatta, ularning ilmiy-ma'rifiy saviyasi turlicha. Biroq Fitratning "Adabiyot qoidalari", "Aruz haqida", I. Sultonning "Adabiyot nazariyasi", O'zbekiston FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti xodimlari tomonidan yaratilgan ikki jildlik "Adabiyot nazariyasi", uch jildlik "Adabiy turlar va janrlar" singari tadqiqotlar adabiyot to'g'risida muayyan tasavvur uyg'otishi bilan salmoq kasb etadi. Ularda adabiyot to'g'risida dunyo ilm-fanida erishilgan xulosa, natijalar muayyan darajada mujassamlashtirilgan.

Terri Iglton tadqiqotida shakl muammosiga alohida e'tibor qaratiladi. Chunki G'arbda san'atning barcha turlariga avvalo shakl hodisasi sifatida qaraladi. Sharqda ham ayni holat kuzatiladi. Aruzdagi qat'iy tartib-qoida, nazirabozlik, muvashshahbozlik azaldan mavjudligi shundan dalolat beradi. San'at va adabiyotdagi yangicha shakllar, turli uslub, yo'nalishlar hayot voqyeligini ta'sirchan ifodalash va inson obrazini yorqin aks ettirishga intilishdan kelib chiqadi. Odam tabiatida esa shaklga berilish – suratga mahliyolik hissi mavjud. Chunki odam borliqni ko'proq eshitish va ko'rish orqali qabul qiladi. Insonda hid bilish, ta'm bilish, issiq-sovuq, yorug'lik, qorong'ulikni sezish hissidan ko'ra eshitish va ko'rish hissi ustunroq turadi. Shuning uchun kishilar, birinchi navbatda, narsa-hodisalarning tashqi ko'rinishi – shakli, suratidan ta'sirlanadi. Ko'rkam, chiroyli, bejirim narsalar ichi qanday ekanligidan qat'i nazar, birdan e'tiborni tortadi. Shu bois formalistlarning san'atni shakl hodisasi sifatida qarashi muayyan asosga ega. Terri Iglton "Adabiyot kafolatlangan va muayyan qimmatga ega, o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turuvchi asarlar to'plami sifatida mavjud emas. Shuning uchun ushbu kitobimda "adabiy" va "adabiyot" so'zlarini mazkur terminlar hayot voqyeligida mavjud emasligini ko'rsatish uchun ataylab o'chiraman. Milliy adabiyotdagi "adabiy kanon", barqaror "ulug' an'ana" muayyan davrda mavjud sharoit taqozosi ta'sirida aniq kishilar tomonidan shakllantirilgan konstrukt sifatida tushunilishi zarur. Kim aytishi, yozishi yoki kim to'plab, u haqda biror nima deyishi mumkinligidan qat'i nazar, o'z-o'zicha qimmatga ega adabiy asar yoki an'ana mavjud emas" deydi. (Iglton. T. Teoriya literatury: Vvedenie. – M.: Izdatelskiy dom «Territoriya Budumego», 2010. – 8-bet). Uning bu fikridan badiiy asarning qimmat, qadr topishi, adabiy an'analarning paydo bo'lishi va saqlanishi o'z-o'zicha bo'lmasligi, balki bu narsa inson omiliga – kimningdir fikriga bog'liqligi, muayyan fikrning qaror topishi ijtimoiy hayotda, siyosatda bo'lgani singari adabiyotda ham barcha zamonda hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini bildiradi.

XX asrda adabiyotshunoslik tarixi, bu fanning xususiyat va vazifalari to'g'risida ham qator kitoblar, darslik, qo'llanmalar yozilgan. Universitet, pedagogika institutlari filolog talabalariga asosiy mutaxassislik fanlaridan biri sifatida o'qitib kelingan adabiyotshunoslik va uning tarkibiy qismlari sanalgan adabiyot tarixi, adabiy tanqid, adabiyot nazariyasi, matnshunoslikka doir ko'plab kitoblar, maqolalar e'lon qilingan. Ularning barchasi muayyan ilmiy-nazariy qimmatga ega bo'lib, so'z san'atining inson

hayotida tutgan o'rnini va ahamiyati haqidagi tushuncha, tasavvurlarni teranlashtirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR ro'yxati

Karimov I. "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch". T. "Ma'naviyat". 2008.

Karimov I. "Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor". "O'zAS" gaz. 2009 yil, 3 iyul.

Karimov I. "Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir". –T., "O'zbekiston", 2010.

Sulton I. Adabiyot nazariyasi. -T., O'qituvchi. 2005. – 3 – 19-betlar.

Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: "Fan", 2007. – 9- 22-betlar.

Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya budущеgo. 2010. – 3- 8-betlar.

Qo'shimcha ADABIYOTLAR

Arastu. Poetika. Axloqi kabir. -T., Yangi asr avlodi. 2004. – 5 – 25-betlar.

Amaliy mashg'ulot

Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot to'g'risidagi fan

Talabalar ma'ruzada bayon qilingan mulohazalarni mavzu bo'yicha tavsiya qilingan ADABIYOTLAR asosida o'zlashtirishga harakat qilishadi. Shu maqsadda ADABIYOTLARni o'qib o'rganishadi.

Seminar mashg'uloti

Arastuning "Poetika" asari tahlili

Talabalar "Poetika" asarining I – IV qismlari ("Asar mazmuni", "Poeziya – o'xshatish san'ati", "Tasvirlashning turli vositalari", "Tasvirlash predmetining xilmaxilligi", "Aks ettirishning turli usullari", "Poeziyaning paydo bo'lishi") ni tahlil qilishadi.

Mustaqil ta'lim

Arastuning "Poetika" asarining I – IV qismlarini o'qib, amaliy va seminar mashg'ulotiga tayyorgarlik ko'radi. Mavzu bo'yicha ma'ruzada tavsiya etilgan ADABIYOTLARDan foydalanadi.

Adabiyot:

Arastu. Poetika. Axloqi kabir. – T.: Yangi asr avlodi, 2004. – 20 – 25-betlar.

Test topshiriqlari

1.	“Adabiyot” so‘zi qaysi tilga mansub?	O‘zbek	Arab	Fors	Lotin
2.	“Adabiyot” so‘zi qaysi so‘zdan olingan?	Odob	Abad	Adad	Adabiy
3.	Adabiyot qanday san‘at deyiladi?	Tasvirlash san‘ati	So‘z san‘ati	Taqlid san‘ati	Naql etish san‘ati
4.	“Adabiyot qoidalari” asari muallifi kim?	Cho‘lpon	Fitrat	Abdurahmon Sa‘diy	Sotti Husayn
5.	Fitrat asari nomi qaysi javobda ko‘rsatilgan?	“Aruz haqida”	“Mahbub ul qulub”	“Mezon ul avzon”	“Adabiy turlar va janrlar”
6.	Adabiyotshunoslik ob‘ekti nima?	Romanlar	She‘riy asarlar	Adabiy tanqidiy maqolalar	Badiiy asarlar
7.	Matnshunoslik nima?	Tilshunoslik sohasi	Adabiyotshunoslik sohasi	Filologiyaning bir tarmog‘i	Falsafa sohasi
8.	Adabiyotning ob‘ekti nima?	Inson va uning hayoti	Tarixiy voqeya	Zamonaviy hayot	Kishilar ning orzu-xayoli
9.	Lotincha “litera” so‘zi qanday ma‘noni bildiradi?	Harf	Tovush	Yozuv	Qog‘oz
10.	Arastu zamonida badiiy adabiyot nima deyilgan?	Poetika	Poeziya	Roman	Folklor

Nazorat savollari

Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari nima?

Adabiyot nazariyasi nimani o'rganadi?

San'at turlarining farqlanishi tamoyillari qanday?

Adabiyot va estetik kateqoriyalar o'rtasidagi uzviylik nimada?

GLOSSARIY

- “Adabiyot” - arabcha soʻz boʻlib, u “odob” (koʻplik shakli “adab”) soʻzidan olingan.
- “Adabiyotshunoslik” - soʻzi ham ikki qismdan iborat boʻlib, u “adabiyot bilan shugʻullanish”, “adabiyotni oʻrganish” maʼnosini anglatadi. Bundan ayon boʻladiki, adabiyotshunoslik adabiyot haqidagi fandır.
- “Adabiyot tarixi” - adabiyotning taraqqiyoti tamoyillarini, har bir davrning oʻziga xos xususiyatlarini, ijodkorlarning ijodiy faoliyatini oʻrganadi.
- “Adabiyot nazariyasi” - adabiyot va ijtimoiy hayot orasidagi bogʻliqlikni, soʻz sanʼatining kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan bogʻliq holda rivojlanishini, adabiy tur va janrlar tabiatini, ularning oʻziga xos xususiyatlarini, badiiy asar tuzilishi, uni tashkil etuvchi qismlarni, asarning tili, ifoda uslubini, badiiy-tasviriy vositalarni, adabiy yoʻnalish, adabiy uslub, adabiy maktab, ijodkorning badiiy mahorati kabi masalalarni oʻrganadi.
- “Adabiy tanqid” - joriy adabiy jarayonni tahlil qiladi. Yaratilayotgan asarlarning gʻoyaviy-estetik qimmatiga baho beradi. Adabiy jarayonda paydo boʻlayotgan oʻzgarish, yoʻnalish, uslublarni aniqlaydi. Asarlarning kishilar did, tafakkuriga taʼsiri haqida fikr bildiradi.
- **Filologiya** - grekcha soʻz boʻlib, philo - *sevaman*, logos - *soʻz, bilim* demakdir.

TARQATMA MATERIALLAR.

O'QUV VIZUAL MATERIALLAR:

1-material. Adabiyotshunoslik ilmining mohiyati. Adabiy-estetik tafakkur manbalari va shakllari..

Adabiyotshunoslik fanining mohiyati

**Adabiyotshunoslik badiiy
adabiyot haqidagi fan**

**Adabiyotshunoslik ilmiy
tizim sifatida**

Adabiyotshunoslik

**Adabiyotshunoslik
nazariyasi**

Adabiyotshunoslik tarixi

Abdurauf Fitrat

Yurt qayg'usi (ona bilan o'g'il)

— Ona! Nechungina yig'laysan? Bugun saodatga erishdik, yana qayg'urasanmi? Bugun o'z tilagingga yetishding, ko'z yoshlaringni to'kadirsanmi? Emdi qayg'urmoq chog'i bitdi, yig'lamoq pallasi yo'q bo'ldi, rohat kunlaring yetishdi, onam!

— Oh... o'g'lum, arslonim! Mustabid hukumat uyimni talatdi: buyuk binolarimni yiqitdi: suyukli o'g'lonlarimni o'ldurdi. Tahammul etdim, sabr qildim, kimsaga bir og'iz so'z bu to'g'ridan ochmadim. Negakim, qo'llarinda qilich, o'muzlarinda to'fang, mani o'ldirmoqqa hozir edilar. Dunyoning mukofot ekanligin bilgan edim. Bilar edimki, bu zolimlar bir kun qilg'on zulmlarining mukofotini ko'rarlar. Bilardimki, to'kilgan qonlarning har bir tommasidan biror arslon yaratilub bunlarning qonlarini icharlar.

Ko'zlari ko'r, quloqlari kar bo'lib onalarini tonimaydilar, yuragimni teshadirlar, bag'rimni parchalaydilar. o'zlarini tar-biya qilib yetishtirgan onalarini yo'q bo'luviga sabab bo'ldilar.

o'ylamas o'g'illarim butun bir qutimni yotlarga talatib, nomusimni g'ayrilarning oyog'i ostinda oldilar.

Bo'yla onalarig'a dushmanliqlari o'z boshlarig'a yetdi, bukun ko'rub to'rg'on mukofot u qilg'on zulmlarig'a qarshi edi.

Shu davlat, shu g'ururlariga mast bo'lg'on xoinlarning kasofati tegdi. Butun uyimni yondirdilar, yuragimdan alangalar chig'a boshladi, buyuk binolarim yonib bitdi. Go'zal-go'zal masjidlarim kul bo'ldi. Zolimga qarshi otilgan to'plar manim tom yuragimni teshdi, u mustabidlarga qarshi otilg'on to'fanglar mani xavfga soldi. Nima qilayin, oh, minglarcha gunohsiz ma'lum o'g'lon-larimni nohaq yerda qonlari to'kildi, qancha onalar bolasiz va necha o'g'lonlar onasiz qoldi.

— Onajonim! Yig'lama, dushmanlar mahv bo'ldi, u mustabid qon ichuvchilar bitirildi. U mustabidlar qo'lindan ochilg'on yaralaringni tuzatmak uchun do'qturlar hozirlanib, zahmlar tuzatildi.

Emdi yig'lama. Saning saodatingni chin ko'nguldan istab yurg'on bolalaring holingni so'rg'ali keldilar. Tur! Yig'lamoq o'rnida bir oz kul.

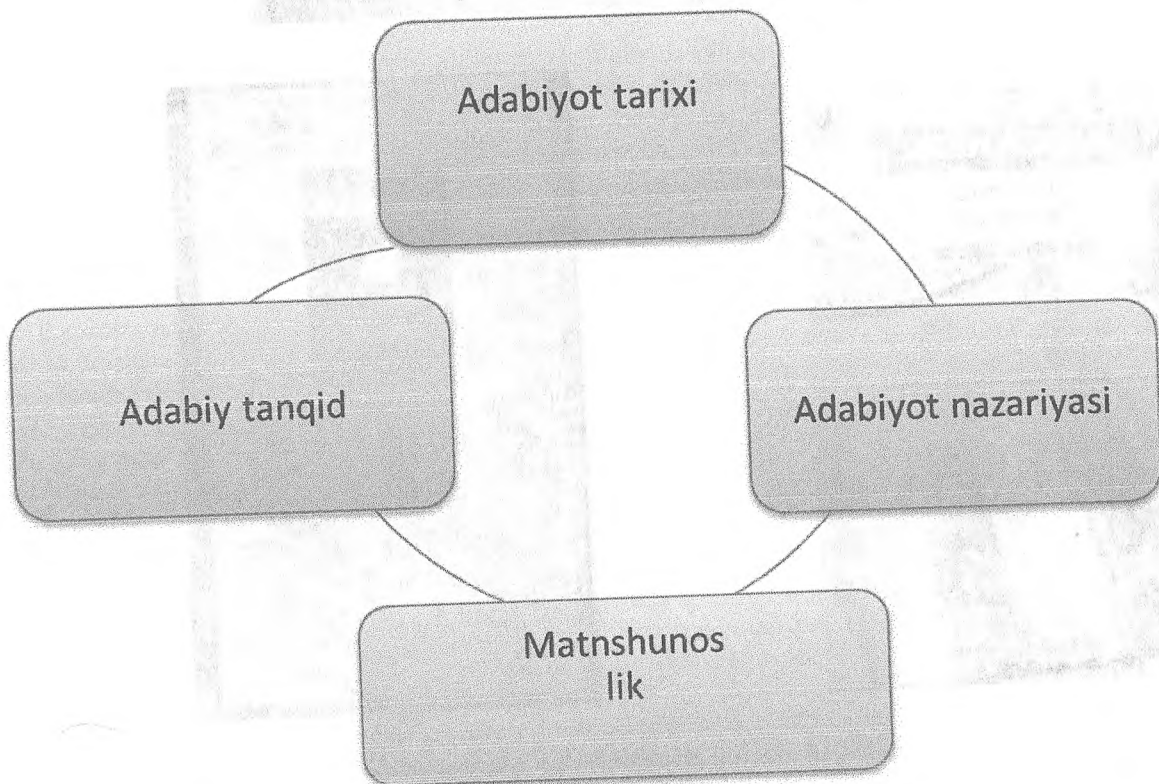
— Oh, arslon o'g'lonlarim! Emdi chin suyukli o'g'lonlarimni quchog'inda yotayin. Oh, men sizni bu kunlarim uchun yetishtirgan edim. Manim emkanib tarbiya qilg'on choqlarimni esingizdan chiqarmaysiz.

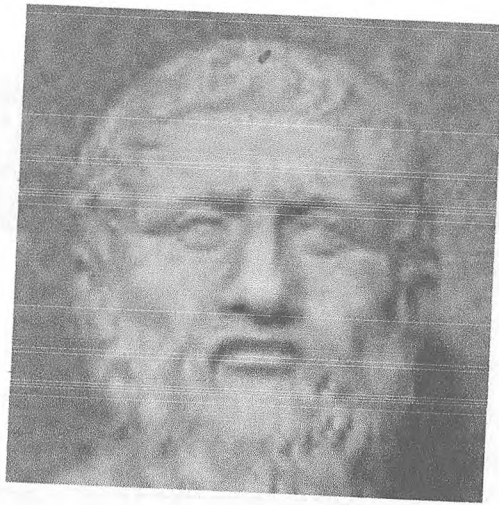
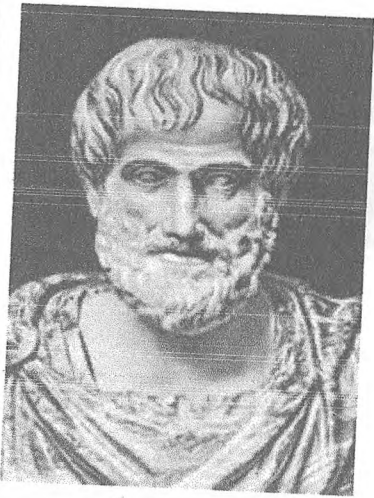

**Fanning
maqsadi**

Badiiy asarni tahlil qilish uchun yo‘llanma berish, badiiy matnni turli metodlar asosida har tomonlama ilmiy-estetik tahlil qilish, jahon adabiyotshunosligidagi metodlarni adabiy tur hamda janrlar bo‘yicha yozilgan ilmiy asarlar misolida asoslab o‘rganish, umuman, adabiyotshunosning ilmiy-estetik tafakkurini shakllantirish ushbu fanning asosiy maqsadi sanalad

Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari

2-MAVZU ADABIYOTSHUNOSLIK TARIXI

Reja:

1. Adabiyotshunoslik – qadimiy fan
2. Adabiyotshunoslik va ijtimoiy hayot
3. Arastuning “Poetika” asari
4. Sharq adabiyotshunosligi

Kalit soʻzlar: adabiyotshunoslik, adabiyot tarixi, poetika, estetika

Adabiyotshunoslik va uning tarkibiy qismlari tekshirishlari filologik tadqiqot deb yuritiladi. “Filologiya” esa grekcha soʻz boʻlib, **philo - sevaman, logos - soʻz, bilim** demakdir. Shuning uchun filologiya deganda ham tilshunoslikka, ham adabiyotshunoslikka doir tadqiqotlar tushuniladi. Chunki har ikki soha uchun ham til mahsuli boʻlgan soʻz asosiy manbadir. Qadimda yevropada insonning barcha aqliy faoliyati mahsullari filologiya termini atrofida jamlangan. Umuman, oʻtmishda filologiya, filosofiya hozirgiga nisbatan keng qamrovli fan sohasi boʻlgan.

Filologiya, jumladan, adabiyotshunoslik fani ham dastlab falsafa fani doirasida vujudga kelgan, degan qarash keng yoyilgan. Masalan, qadimgi yunon donishmandi Platon (er.av. 427 - 374 yillar) adabiyotning vazifasi Xudoni maqtash, kishilarni ezgulikka ishontirish ekanini taʼkidlab, asarning qanday turga mansub boʻlishi unda muallif qanday oʻrin tutishiga boʻliq: agar muallif oʻz nomidan soʻzlasa — “lirika”, agar u voqyealarda ishtirok etmay, boshqa qahramonlarni gapirtirsa — “drama”, agar “lirika” va “drama”ga xos xususiyatlar birga qoʻllansa — “epos” boʻladi, degan. Qadim zamonning yana bir donishmandi Aristotel (er.av. 384-322 yillar) adabiyot haqida “Poetika” (“Poeziya sanʼati haqida”) nomli maxsus asar yozib, drama turiga mansub asarlarga xos xususiyatlarni keng sharhlagan. Umuman, Oʻarbu Sharqning barcha faylasuflari oʻz asarlarida adabiyot, uning ahamiyati haqida, albatta fikr bildirganlar. Bu adabiyotshunoslik, tilshunoslik azaldan falsafiy fan sifatida rivojlanib kelganidan dalolat beradi.

Adabiyot haqida keng koʻlamda ilmiy fikr bildirish Aristotelning “Poetika” asaridan boshlangan degan qarash mavjud. Haqiqatan ham ushbu asar adabiyot fani haqidagi eng qadimgi ilmiy tadqiqotdir. Eramizdan avvalgi 366-322 yillarda yaratilgan ushbu asarda adabiy asar qismlari bir-biriga mutanosib boʻlishi zarurligi, sanʼatkor taqlidga berilmay, oʻziga xos yangi asar yaratishi shartligi, adabiyot xuddi rassomlik, musiqa singari nafosat yaratuvchi sanʼat turi ekanligi asoslab berilgan.

Adabiyotshunoslikning oʻziga xos xususiyati adabiyot davr hayotini, inson dunyosini tushunishning eng ishonchli vositasi ekanligini, soʻz sanʼati xalq dunyoqarashi, ruhiyatini aks ettiruvchi oyna boʻlib qolishini ilmiy sharhlashidadir. Adabiyotning kishilik jamiyati ravnaqida muhim ahamiyati kasb etishini koʻrsatishda barcha davrlarning mutafakkirlari faol harakat qilganlar. Aristotel, Forobiy, Ibn Sino, Navoiy, Bualo, Lessing, Gyote, Gegel singari yuzlab donishmandlarning adabiyot va uning ahamiyati haqidagi mulohazalari adabiyotshunoslikning fan sifatida ravnaq topishiga taʼsir koʻrsatgan.

Qadim Sharqda sheʼrshunoslik badiiy asar (doston, oʻazal, ruboiy, tuyuq va hokazo) darajasida qadrlangan. Aytish mumkinki, Sharq adabiyotshunosligi asosan sheʼrshunoslikdan iborat boʻlgan. Sheʼrni tushunish, tahlil qilish, sharhlash kishilarning intellektuallik darajasini belgilaydigan oʻziga xos mezon hisoblangan. Shuning uchun oʻz zamonining barcha peshqadam ijodkorlari sheʼrshunoslikka doir maxsus bir asar yaratishga harakat qilishgan. Jahon tibbiyot fani tarixida yuksak oʻrin tutgan Abu Ali ibn Sinodek mutafakkirning “Muʼtasamush-shuaro” (“Shoirilar panohgohi”) asarini yozgani ham aynan shundan dalolat beradi. Yoki Alisher Navoiy, Bobur singari siymolarning “Xamsa”, “Xazoyinul maoniy”, “Boburnoma”yu yuzlab goʻzal oʻazal, tuyuqlar yaratish bilan kifoyalanmasdan, “Mezonul avzon” (“Vaznlar oʻlchovi”), “Majolisun nafois” (“Goʻzallar majlisi”), “Muxtasar”dek asar bitgani, ularning aruz sheʼr tizimini oʻoyat nuktadonlik bilan tadqiq qilgani Sharqda azaldan sheʼrshunoslikning oʻoyat eʼtiborli boʻlganini tasdiqlaydi. Forobiy Aristotelning “Poetika”sini sharhlab, eramizdan avval yashagan bu donishmand oʻzining sheʼr satrlari haqidagi mulohazalarini toʻla bayon qilishga ulgurmagan, der ekan, u sheʼr sanʼati haqida shunday deydi: “Bu sanʼat biror maqsadni amalga oshirayotgan paytda yoʻldan chiqib ketmaslikka yordam beruvchi va inson xayolini qooʻozda namoyon etuvchi sanʼatdir. Sheʼrning olti xili bor. Shundan uchtasi yaxshi va uchtasi yomon xildir. Yaxshilaridan biri shuki, inson uning yordamida aqliy quvvatini mukammallashtiradi, sanʼatga olib boruvchi fikri oydinlashadi, yaxshi ishlarga, fazilatli boʻlishga

ilhomlanadi, xasislik, yomon va qabih ishlardan saqlanadi. Ikkinchi yaxshi xili kishining ruhiy sezgilarini yuksaltiradi, haddan tashqari ehtiyotkorlikdan xoli qiladi, izzat-nafsnı saqlaydi, o'zablanishdan, yomon ishlardan ehtiyot bo'lishga yordam beradi. Uchinchi, ana shu yuqorida qayd etilgan yaxshi xislatlarnı namoyon etishga yordam beradi."

Forobiy "aqliy quvvatni mukammallashtiruvchi", "fikrni oydinlashtiruvchi" ta'sirchan omillardan biri deb e'tirof etgan adabiyot va uni o'rganadigan fan, tabiiyki, xalq tarixi va jamiyat hayotida alohida o'rin tutadi. Shu boisdan adabiyotshunoslik xususida ma'lum bir tushunchaga ega bo'lish hayot hodisalari va inson dunyosi to'olisidagi tasavvurlarnı oydinlashtirish demakdir.

Ijtimoiy fanlardagi har qanday yangicha yondashuv avvalgi qarashlar zaminida paydo bo'ladi. Jumladan, eramizdan avvalgi 384—322 yillarda yashab o'tgan Aristotel ham "Poetika" asarida o'z zamonasigacha bo'lgan adabiyot haqidagi nazariy qarashlarnı umumlashtirgan. Uning so'z san'ati xususiyatlari, adabiy tur va janrlar haqida bildirgan mulohazalari hozirgacha o'z qimmatini saqlab kelmoqda.

Arastuning "Poetika" asari eramizdan avvalgi 336 – 332 yillarda yozilgan. Mutafakkirning hayot tajribasi ortib, aql-tafakkuri kamolga yetgan bir paytda – taxminan ellik yoshga yaqinlashgan chog'ida bitgan bu kitobi davr o'tishi bilan ko'pgina tillarga tarjima qilinib, unga qator sharhlar bitilgan. "Poetika" IX asrda suryoniy tiliga, taxminan 930 yilda esa suryoniy tilidan arab tiliga tarjima qilingan. Sharq mutafakkiri Abu Nasr Forobiy (873 – 950) Arastuning ana shu asari ta'sirida "She'r san'ati qonunlari haqida risola"sini yozgan hamda "Poetika"ga sharh bitib, asarning mazmuni va mohiyatini izohlagan. Ibn Sino (980 – 1037), Ibn Ro'shd (1126 – 1198) kabi olimlar "Poetika" xususida mulohaza bildirgan. Sharqda Arastuning boshqa asarlariga ham katta qiziqish bilan qaralgan. Abu Nasr Forobiy Sharqda "ustozı avval" deya ta'riflangan Arastuning asarlariga sharhlar bitib, ularni keng ommaga tushunarli tarzda izohlagani bois "muallimi soniy" – "ikkinchi muallim" deb nom qozongan. Ibn Sino "Metafizika"ni qirq marta o'qib ham yaxshi tushunolmagani, Forobiyning sharhi bilan tanishgach esa Arastuning ushbu asari mazmun-mohiyatini anglagani naql etiladi (qarang: Arastu. Poetika. Axloqi kabir. –T.: Yangi asr avlodi, 2004. –124 – 143-betlar).

Sharqda "birinchi muallim" deya sharaflangan Arastuning "Poetika" asari – "adabiyotshunoslikka oid dastlabki tadqiqot" deya e'tirof etiladi. Afsuski u to'liq saqlanmagan. "Poetika"ning bizgacha yetib kelgan ayrim qismlarigina shunchalik e'tibor qozongani va u ming yillardan beri adabiyotshunoslik, san'atshunoslik va boshqa sohalar uchun mo'tabar tayanch manba sifatida qadrlanayotgani daholarning mulohazalari barcha zamonlarga birday daxldor ekani, ular hyech qachon ahamiyatini yo'qotmasligidan dalolat beradi. "Poetika" to'grisida Forobiy, Ibn Sino singari qadimgi zamon mutafakkirlari emas, XX – XXI asr faylasuflari, adabiyotshunoslari ham maroq bilan mulohaza yuritishadi. Arastuning ilmiy merosiga bag'ishlangan tadqiqotlar orasida A.F.Losev, F.A.Petrovskiy, A.S.Axmanov singari rus olimlarining asarlari alohida ajralib turadi. "Poetika"ni o'zbekchaga o'g'irgan M.Mahmudov ushbu nashrga ularning ayrim maqolalarini ham keltiradi. Bu esa Arastuning asarini yaxshiroq tushunib, uning ilmiy-estetik tafakkur tarixidagi ahamiyatini anglashda o'quvchiga yaqindan ko'maklashadi (qarang: Arastu. Poetika. Axloqi kabir. –T.: Yangi asr avlodi, 2004. –61 – 148-betlar).

Arastu zamonida, undan avvalgi va keyingi davrda G'arbda badiiy adabiyot "poeziya" deyilgan. Hozirgi tushunchadagi badiiy adabiyotni "poeziya" deb atash Pushkin yashagan paytda va undan keyingi zamonda ham saqlangan. Shuning uchun V.G.Belinskiy (1811–1848) adabiyot va uning ijtimoiy hayotdagi o'rni, rus va jahon adabiyotiga bag'ishlangan salmoqli tadqiqotini "Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi" (1841) deb nomlagan. Oybek ulug' rus tanqidchisining ushbu asarini o'zbek tiliga tarjima qilgan.

Navoiy, Bobur ham ulardan avval, keyin yashagan ijodkorlar ham o'z asarlarida "adabiyot" so'zini ishlatmagan. O'tmishda Sharqda "badiiy asar" deganda aruz qoidalari asosida, she'riy yo'lda yozilgan bitiklar nazarda tutilgan hamda ular "nazm", "manzuma", muayyan tartib asosida jamlangan turli janrdagi she'riy to'plamlar esa "devon" deyilgan. She'riy yo'lda yozilmagan asarlar "nasr" deb yuritilgan. Bizda she'r, doston, hikoya, masal, rivoyat, afsonlarnı umumlashtirib "adabiyot" deyish XX asr avvalidan boshlangan (qarang: Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: "O'qituvchi", 2005. – 5 – 7-betlar).

"Poetika"ga qavs ichida "poeziya san'ati haqida" deb izoh beriladi va bu asarga bag'ishlangan tadqiqotlarda Arastu badiiy adabiyotni "poeziya" deb atagani ta'kidlanadi. Yunon mutafakkirining ushbu asari hajman kichkina bo'lib, u "Asar mazmuni", "Poeziya – o'xshatish san'ati", "Tasvirlashning turli vositalari", "Tasvirlash predmetining xilma-xilligi", "Aks ettirishning turli usullari", "Poeziyaning tabiiy paydo bo'lishi", "Poeziyaning taraqqiyoti va bo'linishi", "Tragediyaning kamoloti", "Komedianing mohiyati va takomillashuvi", "Tragediyaning eposdan farqi", "Tragediya. Uning mohiyati", "Tragediya. Uning elementlari", "Rivoyat va uning muhimligi", "Tragediyaning yaxlitligi", "Tragediya hajmi", "Voqyea birligi", "Voqyeadagi xususiylik va musharaklik", "Murakkab va sodda rivoyatlar", "Tragediyaning ichki bo'linishi: keskin, to'satdan bilish, ehtiros", "Tragediyaning tashqi bo'linishi", "Hamdardlik va dahshat uyg'otish", "Xarakterlar" "Xarakterlarning izchilligi haqida", "Xarakterlarning hayotiyiligi haqida", "Jonli tasavvur", "Tugun va yechim", "Tragediyaning

turlari”, “Yana tugun va yechim haqida”, “Bir va ko‘p rivoyatli tragediyalar”, “Voqeyada xorning roli”, “Til va fikr”, “Nutq bo‘laklari”, “Otlarning turlari”, “So‘z tanlash”, “Epos. Uning rivoyat jihatidan tragediyaga o‘xshashligi”, “Turlar va tarkibiy qismlardagi o‘xshashlik”, “Poeziyadagi haqiqiy voqyelik tasvirini tanqid qilganlarga javob”, “Tragediyaning eposdan ustunligi”, “Xulosa” deb nomlangan kichik qismlarga ajratilgan.

Poeziya, ya'ni badiiy adabiyotning asosida hayot turadi, shoir undagi hodisalarning o‘xshashini ijod qiladi yoki ularni qaytadan gavdalantiradi, degan g‘oya ilgari surilgan mazkur tadqiqot: “Biz umuman, poetik san‘at to‘g‘risida, shuningdek, uning alohida ko‘rinishlari va ulardan har birining imkoniyatlari, poetik asarning yaxshi chiqishi uchun rivoyat (mifos) qanday tuzilmog‘i lozimligi to‘g‘risida so‘zlaymiz. Bundan tashqari, asarning nechta va qanday qismlardan iborat bo‘lishi, shu bilan birga, bu tadqiqotga tegishli bo‘lgan hamma boshqa masalalarga to‘xtalib o‘tamiz”, deb boshlanadi. Arastuning ushbu asari bilan tanishib chiqqan kishi esa bizgacha “Poetika”ning bir qismigina saqlanib qolgani, donishmandning “bu tadqiqotga tegishli bo‘lgan hamma boshqa masalalar” xususidagi mulohazalari bizgacha yetib kelmaganini darhol payqaydi.

Arastu “poeziya – o‘xshatish san‘ati” deb ta’kidlaydi va uning paydo bo‘lishi xususida fikr bildirib, poetik san‘at ikkita sababga ko‘ra: gavdalantirish hamda o‘xshatish xususiyati asosida yuzaga kelishini qayd etadi. Donishmandning: “O‘xshatish insonga bolalikdan xos xususiyat. Inson boshqa mavjudotlardan o‘xshatish qobiliyatiga ega ekanligi bilan farqlanadi, hatto, dastlabki bilimlarini u o‘xshatishdan oladi va bu jarayon umumalari barchaga huzur bag‘ishlaydi... Biz haqiqatda yoqimsiz ko‘ringan narsalarga, masalan, jirkanch jonivor va murdalar tasviriga zavq bilan boqamiz. Buning sababi shundaki, bilim olish faqat faylasuflargagina emas, balki boshqa kishilarga ham juda yoqadi. Farq shundaki, oddiy odamlar bilish uchun tomosha qilmaydilar. Ular tasvirga zavqlanib qaraydilar. Chunki unga boqib, “mana bu narsa bunday ekan” deb mulohaza yuritishni o‘rganadilar. Agar o‘xshashi tasvirlangan narsani avval ko‘rmagan bo‘lsa, o‘xshatishdan emas, balki bichim, bo‘yoq yoki shunga o‘xshash boshqa narsadan zavq tuyadilar” degan mulohazalari mantiqan asosli ekanligi bois ming yillar o‘tsa-da, eskirmasdan keladi (qarang: Arastu. Poetika Axloqi kabir. –T.: Yangi asr avlodi, 2004. – 11 – 12-betlar).

Yunon mutafakkirining fikrlari ana shunday keng qamrovli, salmoqdor va eskirmas bo‘lgani uchun Forobiy uni “hakim Arastu”, “Arastu hakim” deb e‘zozlaydi. Arastuning she‘r navlari, shoirlarning bir-biridan farqi, o‘xshatish, tragediya, komediya, dramaning paydo bo‘lishi va ularning o‘ziga xos xususiyatlari haqidagi mulohazalarini sharhlaydi. Jumladan tragediyani: “U she‘rning ma‘lum bir navi bo‘lib, uning o‘qilayotganini eshitgan yoki o‘zi ovozini chiqarib o‘qigan kishi huzur qiladi. Tragediyalarda birovlariga misol (o‘rnak) bo‘la oladigan yaxshiliklar va maqtaniladigan fe‘l-atvorlar zikr qilinadi; bu vaznda shaharni boshqaruvchi hukmdorlar madh etiladi” deb izohlaydi.

Forobiyning “Poetika”ni sharhlab yozgan: “Ayrim shoirlar tug‘ma qobiliyatli va she‘r bitishga tayyor tabiatli kishilar bo‘ladi va ular tashbeh va tamsilga layoqatli bo‘ladilar... Bir xil shoirlar she‘r san‘atidan yetarlicha xabardor bo‘lishavermaydi, balki ular tug‘ma qobiliyatlarining yaxshiligi bilangina qanoat hosil qiladilar. Ular o‘zlarining iste‘dod darajalariga ko‘ra ish tutadilar. Bunday shoirlar chinakam musaljis – mulohazakor shoirlardan sanalmaydilar. Chunki ularda she‘r san‘atini o‘zlashtirib olish uchun kamolot yetishmaydi va bu san‘atda turg‘unlik bo‘lmaydi. Kimki unday odamning she‘rini ko‘rib, u qobiliyatli odam ekan, deb o‘ylagan bo‘lsa, bu shuning uchunki, uning fe‘l-atvorida shoirlarga xos bo‘lgan turq-ko‘rinish mavjudligidagina shunday mulohazaga kelingan. Yo bo‘lmasa, bu xil odamlar chinakamiga shoirlar san‘atini egallagan bo‘lishadi, hatto, she‘r ijodiga xos bo‘lgan xususiyatlardan birortasi ham, u qaysi she‘r turiga aloqador bo‘lmasin, baribir, bu qonun-qoidalar undan qochib qutulolmaydi. Ular she‘riyat san‘atida qo‘llanadigan tashbeh va tamsillarni juda ham mahorat bilan ishlatadilar. Bu xil shoirlar chindan ham “qobiliyatli shoirlar” deyishga sazovordirlar. Ana shu ikki tabaqa shoirlar (tug‘ma qobiliyatli shoir hamda she‘r yozish qonun-qoidalarini o‘rganib, o‘zlashtirishda uquvli shoir – A.U.) ga va ularning fe‘llariga taqlid qiluvchilar bo‘ladi. Bular o‘sha ikki tabaqa shoirlar yo‘li – ijodini yodlaydilar. Ular o‘zlarida tug‘ma shoirlik tabiati bo‘lmagani holda, she‘riy san‘at qonun-qoidalaridan xabardor bo‘lib turib, tashbeh – o‘xshatish va tamsil – metaforalarning ketidan yuradilar. Yo‘ldan adashadigan va toyadigan shoirlarning ko‘pchiligi xuddi mana shu tabaqa shoirlar ichidan chiqadi” degan mulohazalari nafaqat o‘tgan zamonlarga, balki hozirgi va kelgusi davrlarga ham to‘la tegishlidir. Arastuning adabiyotning paydo bo‘lishi va uning ahamiyati, adabiy turlar va janrlar haqidagi fikrlarining mohiyati qancha asrlar o‘tsa-da, jiddiy tarzda o‘zgarmagan. Shu bois Mixail Baxtin: “Janrlarning nazariyasi bizning zamonimizgacha ham Aristotel qoldirib ketgan nazariyaga hyech qanday muhim yangilik qo‘sholgan emas. Uning “Poetika”si janrlar nazariyasining mustahkam poydevori bo‘lib qolaveradi. Faqat bu poydevor gohida shu qadar chuqurlikka o‘rnashadiki, uni ko‘rishning o‘zi amri mahol bo‘lib qoladi” deydi (Baxtin M.M. Literaturno-kriticheskie stati. – M.: Xudoj. lit., 1986. – 396-bet). Bu rus adabiyotshunosi “Epos va roman” tadqiqotida roman janrining o‘ziga xos jihatlari to‘g‘risida mulohaza yuritish asnosida adabiyotshunoslikning nazariy muammolariga e‘tibor qaratib: “O‘tmishning yirik va tug‘al poetikalari – Aristotel, Goratsiy va Bualo poetikalari adabiyotning yaxlitligini va bu yaxlitlik ichida barcha janrlarning muammal uyg‘unlik hosil qilishini chuqur his etish ruhi bilan sug‘orilgan. Ular

mazkur janrlar uyg'unligini go'yo ayon eshitib turadilar. Bu poetikalarning kuchi, betakror yaxlitlik sifatidagi mukammalligi va tugalligi shunda" deb ta'kidlaydi.

"Poetika"da tragediya, komediya, drama to'g'risida yozilgan ta'riflar shu paytgacha o'zgarmagan. Chunki Arastu ushbu janrdagi asarlarning mohiyatini aniq ifodalagan. Masalan: "Tragediya muayyan hajmli, turli qismlari turlicha sayqallangan til yordamida, bayon vositasida emas, balki xatti-harakat orqali ko'rsatiladigan va iztirob bilan inson ruhini poklovchi va tugal voqeya tasviridir" degan hamda ushbu ta'rifdagi "sayqallangan til" hamda "turli qismlari turlicha sayqallangan" degan o'rinlarini: "Sayqallangan til" deganda men ritm, garmoniya va musiqiylikka ega bo'lgan tilni nazarda tutaman. "Turli qismlari turlicha sayqallangan" deganda esa ba'zi qismlari faqat vazn bilan, boshqa qismlari ham vazn, ham musiqiylik bilan bezalgan nutq anglashiladi" deb izohlagan. Mazkur risolada "Tragediya xatti-harakat tasviri bo'lib, undagi xatti-harakatlar muayyan xarakter va fikrlash tarziga ega qahramonlar tomonidan amalga oshiriladi" deyilgan hamda tragediya oltita unsur: harakat va manzara, musiqa, nutq, xarakter, fikr va g'oya hamda tomoshadan tarkib topishi ta'kidlangan.

Arastuning xarakter, g'oya, go'zallik nima ekanligi to'g'risidagi tushuntirishlari hozirgi paytda ham ayni hodisalarga berilgan eng asosli, mazmundor ta'rif sanaladi. "Poetika"da: "Inson maylining nimadadir namoyon bo'lishi, kimning nimasidir afzal deb hisoblagani yo nimanidir yoqtirmagani xarakterdir; gapiruvchining nimani ma'qullagani. Yoki yoqtirmagani aniq ifodalanmagan nutqda xarakter gavdalanmaydi. G'oya esa nimangdir borligi yoki yo'qligi yoxud umuman nimaningdir ifodalanishidir" deyiladi. Qadimgi yunon mutafakkiri ayni mulohazalarini ham, boshqa fikrlarini ham izchillik bilan rivojlantirib, ularning mohiyatini keng yoritadi. Masalan, tragediyada xarakterlardan to'rt maqsad (xarakter yaxshi, o'ziga xos, hayotiy (haqqoniy) hamda izchil bo'lishi kerak) ko'zda tutilishi qayd qilinib, "shaxs agar o'zining gaplari va ishlarida qandaydir maqsadga amal qilsa, u xarakterga ega bo'ladi" deyiladi. Bundan esa hamma emas, balki o'z maqsadiga erishish uchun intiladigan, yo'lidagi to'siqlar oldida to'xtab qolmaydigan, faol, harakatchan, kurashchan odamgina xarakter sohibi ekanligi anglashiladi. Sofokl, Shekspir tragediyalaridagi, Fitratning "Abulfayzxon", Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" asarlaridagi asosiy qahramonlar o'z maqsadi yo'lida dadil kurashadigan, boshqalardan har jihatdan alohida ajralib turadigan, o'ziga xos xarakterga ega kishilar sifatida tasavvur hosil qiladi.

Arastu tragediyaga xos xususiyatlar, uning uchun zarur unsurlarni tushuntirar ekan, uning hajmi haqida so'z yuritib: "muayyan bo'laklardan tarkib topgan, tartibli va ayni chog'da har qanday hajmga ega emas, balki muayyan hajmga ega bo'lgan mavjudot, har qanday narsa go'zaldir. Go'zallik hajm va tartibdan kelib chiqadi" deydi. U haddan tashqari kichkina narsa ham, haddan tashqari katta narsa ham go'zal sanalmasligiga e'tibor qaratadi. Rostdan ham hiech kim turli mikroblar, bit kana singari hasharotlarni yoki fil, jirafa, begemot, kit, tuya, timsohga go'zallik manbai sifatida qaramaydi. Ularni ko'rganda kishi o'hu, kaklik, kanareykaga yoki gullagan, o'rik, gullagan bodom daraxtiga qaragandagi kabi zavq olmaydi. Arastuning uqtirishicha, kishilarga zavq beradigan narsalarda qismlar o'zaro mutanosib hamda muayyan hajmda bo'ladi. Jirafaning bo'yni, oyoqlari haddan tashqari uzun, boshi esa gavdasiga nisbatan juda kichkina ekanligi yaqqol bilinadi. Filning uzun xartumi, kalta dumi, tuyaning belidagi do'ppaygan o'rkachi, uzun bukri bo'yni, begemotning jag'i naq to'qson gradus burchak hosil qilib ochilishi, eshakning qulog'i uzun va katta ekanligi g'alati ko'rinadi. Arastu narsa-hodisalardagi barcha a'zo, unsurlar bir-biriga mos, mutanosib bo'lganida ular chiroyli ko'rinib, e'tiborni tortishini ta'kidlaydi hamda: "jonli va jonsiz go'zal narsalar bir qarashda sezib olinadigan hajmga ega bo'lishi lozim" deydi. "Poetika"dagi "Hajm asarning mohiyatidan kelib chiqadi. Har doim yaxshiroq tushuniladigan narsa hajman ham go'zalroq bo'ladi" kabi hikmatomuz mulohazalar Arastu ulug' faylasuf ekanidan dalolat beradi.

"Poetika"da boshqa janrlarga qaraganda tragediya xususida ko'proq mulohaza yuritilishgan. Buning sababi shundaki, qadimda Yunonistonda tragediya janridagi asarlar adabiyot va san'atning darajasini ko'rsatadigan, ijodkorlarning mahoratini o'lchaydigan asosiy mezon sanalgan. Ular asosida ko'rsatiladigan tomoshalar eng yuksak madaniy-ma'rifiy tadbir sifatida qadrlangan. Sharqda esa g'azal, doston adabiyot uchun yuksak mezon bo'lib kelgan. Firdavsiyning "Shohnoma"si, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiyning "xamsa"lariga so'z san'atining yuksak cho'qqisi deb qaralgan. Arastu tragediya va boshqa janrlar to'g'risida fikr bildirganda yunon adabiyotining eng ajoyib asarlariga asoslangan. U Homerni "eng ulug' shoir" deb sharaflab: "Homer poeziyaning murakkab turida ham shu qadar buyuk ediki, u mukammal she'r ijod qilbigina qolmay, balki dramatik tasvirlarni ham yarata oldi" degan. Arastu tragediya janridagi asarlarga xos xususiyatlarni tahlil etishda Sofokl, Esxil, Evripid ijodiga tayangan. Ulug' donishmand: "Aktyorlar ishtiroki masalasiga kelganda, Esxil bitta aktyor o'rniga ikkita kiritdi, xor qismini ozaytirdi va dialogni birinchi o'ringa qo'ydi. Sofokl esa aktyorlarni uchtaga yetkazdi va dekoratsiyalar kiritdi" (O'sha manba.13-bet); "Sofoklning aytishicha, u odamlarni qanday bo'lishi kerak bo'lsa, shunday tasvirlagan, Evripid esa qanday bo'lsa, o'shanday tasvirlagan" (O'sha manba. 53-bet) deya bu ulug' shoirlarning novatorligi — adabiyot va san'atga olib kirgan yangiligini aniq ko'rsatgan. Zamonaviy adabiyotshunoslikda ham ijodkorlarning novatorligi yoki uslubining o'ziga xosligiga bu tarzda aniq ta'rif berilmagan. Yunon allomasining badiiy asar ahamiyati, uning ta'sirchanligi

xususiyati, shoirlarning qobiliyati, iste'dodi darajasi to'g'risidagi fikrlari keng qamrovliligi, hozirgi zamonda ham muhim ahamiyatga ega ekanligi bilan diqqatni jalb etadi. Masalan, uning: "Asar shunday yozilishi kerakki, u muhlada ko'rilmaganida ham, bo'lib o'tgan voqeyani tinglovchi har bir kishi, xuddi Edip haqidagi rivoyatni tinglaganday, hodisalarning keskinlashib borishidan g'am chekuvchiga nisbatan o'zida hamdardlik sezsin va vujudi jimirlab seskansin" (O'sha manba.28-bet.) degan fikrlari hozirgi davrda ham kino, teatr, tasviriy san'at, huykaltaroshlik singari zamonaviy san'atning barcha turlari uchun eng maqbul mezon bo'la oladi.

"Poetika"da adabiyot bilan bog'liq juda ko'p masalalar, xususan, hozirgi zamonda ham dolzarb muammolardan biri bo'lib kelayotgan "janr"ning mohiyati yoritiladi. Arastuning: "San'atkorlar muayyan shaxslarni tasvirlaydilar. Ular esa yaxshi yoki yomon bo'lishi mumkin (Negaki shaxslarning qandayligi shu bilan belgilanadi. Zero, hamma odamlar xarakterlaridagi illati yoki fazilati jihatidan farqlanadilar). Ular bizdan yuxshiroq yoki bizdan yomonroq yoki hatto, bizdek bo'ladilar" (O'sha manba. 9-bet) degan fikri asarning janrini belgilashda undagi qahramonlar obrazi tasviri muhim tayanch asos bo'lishini bildiradi.

V.F.Gegel, V.G.Belinskiy singari mutafakkirlar asarlarida ham Aristotel qarashlari davom ettirilgan. Alisher Navoiy, Bobur kabi Sharq shoirlarining aruz nazariyasi haqidagi asarlari ham mavjud qarashlarni rivojlantirish asosida vujudga kelgan.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Igltonning qayd etishicha, "Zamon o'zgaradi, qadriyatlar o'zgarmaydi" degan fikr har doim ham haqiqatga to'g'ri kelavermaydi. Chunki ayrim asarlarga muayyan davrda adabiy asar, ma'lum bir zamonda esa falsafiy asar sifatida qaraladi. Yoki bir davrda falsafiy asar sifatida qadrlangan asar keyinchalik oddiy adabiy asarga aylanib qoladi. Umuman, narsalarning bo'lgani singari adabiyot asarlarining ham qadri davr o'tishi bilan o'zgaradi. Hatto, Shekspir va boshqa daho ijodkorlarning asarlari ham bundan mustasno emas. Chunki odamlar o'ziga naf yetkazadigan narsalarni qadrlaydi. Foydasi tegmaydigan narsalarga esa e'tiborsiz qaraydi. Keskin o'zgarishlar kechayotgan zamonamizda ajdodlarimiz ardoqlab kelgan ko'pgina asarlar e'tibordan qolib ketayotgani, kishilarni qiziqitirmay qolgani, keraksiz narsa bo'lib tuyulayotganiga ajablanmasa ham bo'ladi. (O'sha manba. 31-bet).

XX asrda o'zbek adabiyotshunosligida ham so'z san'ati muammolariga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar yaratildi. Xususan, Fitratning "Adabiyot qoidalari", "Aruz haqida", Izzat Sultonning "Adabiyot nazariyasi" kitoblari o'quvchilarning adabiyot to'g'risidagi tasavvurlarini oydinlashtirishda alohida hodisa bo'ldi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti xodimlari tomonidan tayyorlangan ikki jildlik "Adabiyot nazariyasi" hamda uch jildlik "Adabiy tur va janrlar" tadqiqotlarida so'z san'ati haqidagi qadimdan to hozirgacha bo'lgan qarashlar umumlashtirilib berildi.

N.Shukurov, N.Hotamov, Sh.Xolmatov, M.Mahmudovning "Adabiyotshunoslikka kirish", T.Boboevning shu nomdagi kitoblari oliy o'quv yurtlari filolog, jurnalist talabalariga darslik, o'quv qo'llanmasi sifatida o'qitildi. N.Hotamov, B.Sarimsoqovning "Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati", H.Homidiy, Sh.Abdullaeva, S.Ibrohimovalarning "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati" nashr qilindi. Aristotel, V.Belinskiy, N.Chernishevskiy, N.Dobrolyubov, Bualo kabi G'arb, Atullo Husayniy singari Sharq mutafakkirlarining adabiyot haqidagi asarlari o'zbekchaga tarjima qilindi.

Sharq adabiyotshunosligida ilmi aruz, ilmi bade', ilmi qofiya alohida o'rin tutadi. Ilmi aruz – aruz she'r tizimining o'ziga xos qonuniyatlarini, ilmi bade' – nutqqa bezak beruvchi san'atlar, ularning o'ziga xos jihatlari fikrni chiroyli, ta'sircha ifodalashdagi o'rni, ilmi qofiya – qofiya va uning turlari, tuzilishi, badiiy san'atlar va vazn bilan munosabati, she'rning ohangdorligini ta'minlashga ta'siri kabilarni o'rganadi.

Tazkiralalar – Sharq adabiyotshunosligining muhim manbasi. Tazkiralarda shoir, adiblarning hayoti va ijodi to'g'risida muxtasar ma'lumot berilib, ayrim asarlardan kichik parcha (ko'pincha bayt, bir necha misra) keltiriladi. Tazkira – taqriz, adabiy portret, adabiy-tanqidiy maqola, obzor maqola singari o'ziga xos adabiy-tanqidiy janr. Navoiyning "Majolis un nafois", "Nasoyim ul muhabbat", Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush shuaro" asarlarida ko'pgina shoirlar ijodiga umumiy tarzda baho beriladi.

Terri Igltonning ta'kidlashicha, qadimgi yunonlar ham hozir bizni hayratga solayotgan tragediyalarining buyuk asar ekanligini bilishmagan. Bunga qo'shimcha sifatida Mixail Baxtinning "Antik davrning o'zi hozir biz biladigan antik davrni bilgan emas. Shunday bir maktab hazili bor edi: qadimgi yunonlar o'zlari haqidagi eng asosiy narsani bilmagan edilar; ya'ni ular qadimgi yunon ekanliklarini bilmagan va o'zlarini hych qachon qadimgi yunon deb atamagan edilar. Zero, amalda ham yunonlarni qadimgi yunonlarga aylantirgan vaqt masofasi ulkan o'zgartiruvchilik ahamiyatiga ega bo'ladi: u antik davr madaniyatida shunday yangi va yangi ma'naviy qadriyatlar kashf etdiki, yunonlar, shu madaniyatni o'zlari yaratgan bo'lsalar-da, ular haqida bilmagan edilar; aytishimiz mumkinki, Shekspirning o'zi ham, uning zamondoshlari ham hozir biz bilgan "buyuk Shekspir"ni bilmagan edilar" (Baxtin M.M. Literaturno-kriticheskie state. – M.: Xudoj. lit., 1986. – 504 – 506-betlar.) degan mulohazalarini keltirish mumkin. Ingliz adabiyotshunosining fikrlaridan shu anglashiladiki, g'oyat shiddat bilan o'zgarib

borayotgan zamonamizda Shekspir singari daholarning asarlaridan ko'ra maishiy hayot mavzusida tinmasdan jo'n asarlar yozib, to'xtovsiz chop ettiradigan grafomanlarning bitiklari ko'proq qadrlanadi. (Iglton T. Teoriya literatury. 31-bet.)

Nomoddiy tushunchalarning ham shunday xillari borki, ularning ko'rinishi, tuzilishini biroz bo'lsa-da, tasavvur qilish mumkin. Misol uchun o'azal, tuyuq, ruboiy, hikoya, roman, doston, chistonning bir-biridan shaklan farq qilishini anglash qiyin emas. Chunki ularning har biri o'z shakl, qiyofasiga ega. Ana shu shakl-ko'rinish esa hodisalarning ichki va tashqi mohiyatini belgilashda alohida ahamiyat kasb etadi. Badiiy asarning ta'sirchanligi ham ma'lum darajada hodisalarning qanday ko'rinishda, qanaqa shaklda gavdalantirilishiga bog'liqdir.

ADABIYOTLAR ro'yxati

1. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.-Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Islom Karimov. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. "O'zbekiston", 2009, 3 iyul.
3. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. -T., Yangi asr avlodi. 2004. – 5 –16-betlar.
4. Boltaboev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. 1-jild: qadimgi davr.T.: "Mumtoz so'z", 2013. – 120 – 174-betlar.

Xorijiy adabiyot

1. Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya buduzhogo. 2010. – 30 – 40-betlar.

Qo'shimcha ADABIYOTLAR

1. Quronov D., Rahmonov B. G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. – T.: "Fan", 2008. – 3 – 16-betlar

Amaliy mashg'ulot

Arastu "Poetika"sining o'rganilishi

Talabalar ma'ruzada bayon qilingan mulohazalarni mavzu bo'yicha tavsiya qilingan ADABIYOTLAR asosida o'zlashtirish uchun Arastuning "Poetika" asarining 61 – 143-betlarini o'qib o'rganishadi.

Adabiyot: Arastu. Poetika. Axloqi kabir. -T., Yangi asr avlodi. 2004. – 61-143-betlar.

Seminar mashg'uloti

Adabiyotning tur va janrlarga bo'linishi

Talabalar I.Sultonning "Adabiyot nazariyasi" kitobi asosida adabiyotning tur va janrlarga bo'linishini tahlil qilishadi.

Adabiyot: Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: "O'qituvchi", 2005. – 86-92-betlar.

Mustaqil ta'lim

Forobiyning "Shoirlar san'ati qonunlari haqida" tadqiqotini o'qib o'rganish

talabalar Arastu "Poetika"siga sharh sifatida berilgan Abu Nasr Forobiyning "Shoirlar san'ati qonunlari haqida" tadqiqotini o'qib, amaliy va seminar mashg'ulotiga tayyorgarlik ko'radi. Mavzu bo'yicha ma'ruzada tavsiya etilgan ADABIYOTLARDan foydalanadi.

Adabiyot: Arastu. Poetika. Axloqi kabir. -T.:, Yangi asr avlodi. 2004. – 70 – 79-betlar.

Test topshiriqlari

1	“Poetika” asari muallifi kim?	Platon	<u>Arastu</u>	Demokrit	Gegel
2	Arastuning “Poetika”siga kim sharh yozgan?	<u>Forobiy</u>	Ibn Sino	Beruniy	Suqrot
3	“Mustasam ush shuaro” kimning asari?	Beruniy	Forobiy	<u>Ibn Sino</u>	Atoulloh Husayniy
4	Arastu qachon yashab o‘tgan?	Er.avval 300-250 yillarda	<u>Er.avval 384-322 yillarda</u>	Melodiy 127-186 yillarda	Melodiy 211-276 yillarda
5	Kim Arastuning “Metafizika” asarini qirq marta o‘qib chiqqanini naql qilinadi?	Forobiy	Beruniy	<u>Ibn Sino</u>	G‘azzoliy
6	Arastuning “Metafizika” asariga kim sharh yozgan?	Ibn Sino	Suqrot	Platon	Forobiy
7	Kim Sharqda “birinchi muallim” deb ulug‘langan	<u>Arastu</u>	Platon	Forobiy	Imom G‘azzoliy
8	Arastu poeziyani nima deydi?	Jonlantirish	<u>O‘xshatis h san’ati</u>	Mubolag‘a qilish	Hayotni aks ettirish
9	Tragediya janriga xos xususiyatlar qaysi asarda izohlangan?	“Metafizika”	<u>“Poetika”</u>	“Davlat”	“Ritorika”
10	Kim “Arastuning “Poetika”si janrlar nazariyasining mustahkam poydevori bo‘lib qolaveradi” degan	Gegel	<u>Baxtin</u>	I.Sulton	Fitrat

Nazorat savollari

1. Sharq adabiyotshunosligi o‘ziga xos xususiyatlari
2. G‘arb adabiyotshunosligi
3. Arastuning “Poetika” asari
4. Navoiyning “Mezonul-avzon” asari

GLOSSARIY

- “Adabiyotshunoslik” - so‘zi ham ikki qismdan iborat bo‘lib, u “adabiyot bilan shug‘ullanish”, “adabiyotni o‘rganish” ma‘nosini anglatadi. Bundan ayon bo‘ladiki, adabiyotshunoslik adabiyot haqidagi fandir.
- “Adabiyot tarixi” - adabiyotning taraqqiyoti tamoyillarini, har bir davrning o‘ziga xos xususiyatlarini, ijodkorlarning ijodiy faoliyatini o‘rganadi.
- **Poetika** (yunoncha poetike techne – ijod san’ati) – keng ma‘noda adabiyot nazariyasi, hozir ko‘proq adabiyot nazariyasining tarkibiy qismi ma‘nosida qo‘llanadi, adabiy asar haqidagi ta‘limot.
- **Estetika** (yunoncha aisthetikos – his qilish) – kishilarning borliqqa va insonfaoliyati mahsuli bo‘lgan narsa-hodisalarga munosabati hamda ularning ta’sirlanishi, o‘z ideali asosida baho berishi

Tarqatma material
She'rdagi keltirilgan ramzlarni toping.

Arvohnning dastxatini ko'rdim
Qoqilib yiqildim bir bo'lak tushga
Osmon
qorachig'i sug'urib olingan
ko'z kabi
Boyo'g'li uvillar edi
huvillab qolgan bog'da
Soyalar
hyech kim taklif qilmasa-da
raqsga tushardi
Yana nima deyishim mumkin
dunyo keng ekan.

She'ni tahlil qiling. Modern she'riyat xususiyatlarini ochishga harakat qiling.

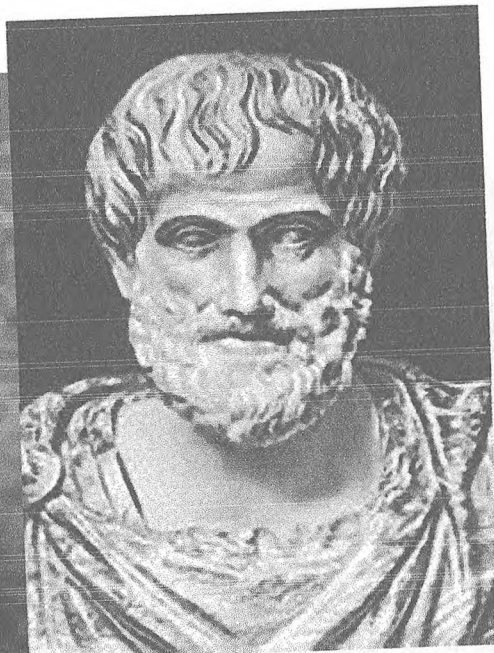
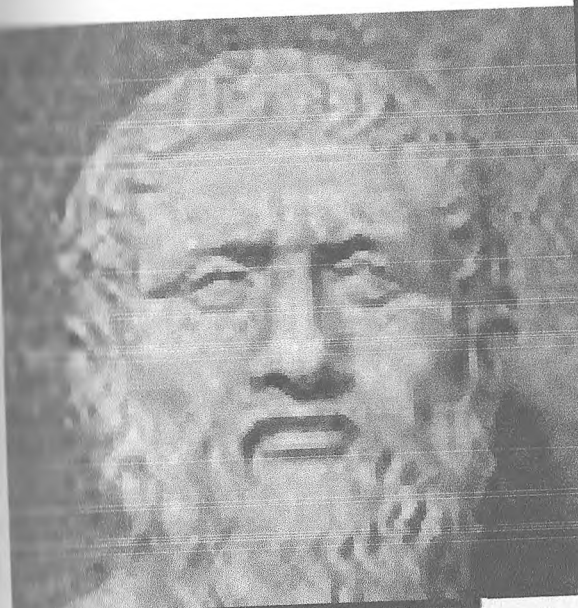
"O'g'ri"

Jiyda guli
meni mast qildi
jin chaldi jiydaning ostida
Sap-sariq chiroqmikan bu gullar
.yulduz shu'lasidan quvvat olarmi
nuqul qoshiqchalar jarangi
Eng xavflisi shundaki
bolari nektar yig'moq uchunmas
sizni chaqish uchun keladi.

She'ni tahlil qiling.

"Qo'rquv"

Uzoq taradudlanib turdi qo'rquv
xotirjamlikka o'xshab bamaylixotir
tahlikaga chap berib turdi
qo'lini soyabon qilib qoshiga
Vahima yashayotgan uyga qaradi
qaradi muzaffar navkar singari
So'ng esa
so'ng shunday alpozga tushdiki
qaltiramagan joyi qolmadi.

SLAYDLAR

Аристотель (э.ав. 384-322 йиллар) адабиёт ҳақида "Поэтика" ("Поэзия санъати ҳақида") номли махсус асар ёзиб, драма турига мансуб асарларга хос хусусиятларни кенг шарҳлаган.

Арастунинг "Поэтика" асари эрамиздан аввалги 336 – 332 йилларда ёзилган. Мутафаккирнинг ҳаёт тажрибаси ортиб, ақл-тафаккури камолга етган бир пайтда – тахминан эллик ёшга яқинлашган чоғида битган бу китоби давр ўтиши билан кўпгина тилларга таржима қилиниб, унга қатор шарҳлар битилган. "Поэтика" IX асрда сурёний тилига, тахминан 930 йилда эса сурёний тилидан араб тилига таржима қилинган. Шарҳ мутафаккири Абу Наср Форобий (873 – 950) Арастунинг ана шу асари таъсирида "Шеър санъати қонунлари ҳақида рисола" сени ёзган ҳамда "Поэтика"га шарҳ битиб, асарнинг мазмуни ва моҳиятини изоҳлаган. Ибн Сино (980 – 1037), Ибн Рўшд (1126 – 1198) каби олимлар "Поэтика" хусусида мулоҳаза билдирган. Шарҳда Арастунинг бошқа асарларига ҳам катта қизиқиш билан қаралган.

3-MAVZU BADIY ASAR

Reja:

1. Badiiy asar va ilmiy asar
2. Ijtimoiy hayot va badiiy asar
3. Folklor va yozma adabiyot
4. Matn – asar asosi

Kalit soʻzlar: badiiy asar, folklor, epik, lirik, drama,

Inson faoliyatining mahsuli boʻlgan musiqa, rassomlik, haykaltaroshlik, teatr, kino, amaliy sanʼat singari sanʼatning muayyan turiga mansub asarlar badiiy asardir. Shu bois “badiiy asar” termini sanʼatning barcha turlariga tegishli. Sheʼr, doston, drama, roman, qissa, hikoya singari soʻz sanʼati daxldor asarlar “adabiy-badiiy asar”dir. Lekin koʻpincha har qanday sheʼr, doston, drama, roman, qissa, hikoya “badiiy asar” deb yuritiladi. Navoiyning “Xamsa”si, Choʻlponning “Kecha va kunduz” romani singari mumtoz asarlar bilan “sariq matbuot”dagi ommabop, joʻn asarlarni esa bir qatorga qoʻyib, tenglashtirib boʻlmaydi. Chunki ushbu asarlar badiiy darajasiga koʻra bir-biridan farq qiladi. Uzoq zamonlardan oʻtib kelayotgan, hayot hodisalari va inson obrazini yorqin aks ettirgan asarlar, jumladan, Navoiyning devonlari, “Xamsa”si, Bobur, Mashrab sheʼrlari, Abdulla Qodiriy, Choʻlpon, Abdulla Qahhorning hikoya va romanlari, Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulugʻbek” tragediyasi mumtoz (klassika) badiiy asarlar sirasiga kiradi. Hayot voqyeli oddiy bayon qilingan, oʻquvchilarning diqqatini jalb etish, qiziqtirish maqsadida oʻylab topilgan, toʻqilgan sarguzashtlar joʻn ifodalangan, oʻylantirmaydigan, mushohada yuritishga asos bermaydigan yengil-yelpi ommabop asarlarni “badiiy asar” emas, “adabiy asar” deyish kerak.

Badiiy asar qaysi zamonda yaratilganidan qatʼi nazar, oʻquvchining his-tuygʻusi, ongiga taʼsir etib, uni mushohadaga undaydi. Navoiy, Boburning gʻazal, ruboiylari, Abdulla Oripov, Rauf Parfining sheʼrlari shunday salmoqqa ega. Badiiy asar muallifi asarini yaratish jarayonida tasavvurida oʻz oʻquvchilari bilan xayolan muloqotga kirishadi. Uning koʻz oldida doim oʻquvchi turadi. Shoir, adib oʻzining oʻy-kechinmalari, tuygʻu-kechinmalarini oʻquvchiga maʼlum qilishga, u bilan bahslashishga, fikriga ishontirishga intiladi. U ana shu jarayonni soʻzlar orqali matnga aylantirib, qogʻozda ifodalaydi. Shoir, yozuvchi hayot voqyeliğini xayolida qayta “ishlab”, taʼsirchan shaklga solib aks ettiradi. Oʻquvchi ana shu matnni oʻqiyotganida muallif qalamga olgan voqyelikni xayolan tasavvur qilsa va undan taʼsirlansa, bu asar “badiiy asar”dir. Oʻquvchining ong-tafakkuri, xayol-tasavvuriga taʼsir koʻrsatmagan, uni oʻylantirmagan asar badiiy asar emas. Shekspir, Gyote, Stendal singari ijodkorlarning asarlari hyech kimni befarq qoldirmaydi. Badiiy asar matnini oʻqish jarayonida oʻquvchi bilan unda eʼtibor qaratilgan voqyelik va uni qalamga olgan muallif oʻrtasida maʼnaviy, ruhiy aloqa hosil boʻladi. Oʻquvchi beixtiyor muallifning tinglovchisi, suhbatdoshiga aylanadi. Muallif bilan oʻquvchi oʻrtasida muloqot kechadi. Oʻquvchi muallifning qaysidir fikrini maʼqullaydi yoki unga norozilik bildiradi. Shunda asar matni badiiy asarga aylanadi.

Matn mutolaa qilinmaganida u qog'oz, muqova, rangdan iborat narsa bo'lib turaveradi. Mumtoz asarlar badiiy asar sifatida so'z san'atining moddiylashgan shaklidir. Kishilar har gal o'qiganida ulardan yangi ma'no anglab, ta'sirlanadi. Bunday asarlarning ta'sir kuchi tugab qolmaydi. Aksincha har bir kishi ulardan o'zining dunyoqarashi, bilimi doirasi, hayot tajribasi, qiziqish va ruhiy holati, kayfiyati darajasida quvvat olaveradi.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Igltonning qayd etishicha, biz adabiy-badiiy asarlarni muayyan darajada o'zimizning shaxsiy tashvishlarimiz bilan bog'liq holda talqin qilamiz. Shaxsiy tashvishlarimizdan esa hech qachon xalos bo'la olmaymiz. Ayrim asarlar, ehtimol, shu bois asrlar davomida o'z qadrini saqlab keladi. Ya'ni damlar badiiy asarlardan o'z shaxsiy hayoti bilan bog'liq muammolarning ayrim jihatlarini anglab oladi. Ammo odamlar badiiy asarlarni faqat shu bois qadrlashmaydi. Biz uchun qadrli bo'lgan Homer o'rta asrlarda e'tibor topmagan. Yoki "Bizning" Shekspir zamondoshlarini unchalik qiziqtirmagan. Chunki har bir tarixiy davr Homerga ham, Shekspirga ham o'z muammolaridan kelib chiqib e'tibor beradi. Ya'ni barcha badiiy asarlar hamma zamonda o'z o'quvchilari tomonidan g'ayriixtiyoriy tarzda qaytadan "yoziladi". (Iglton T. Teoriya literatury. 32-bet).

Ilmiy asarlarda ham hayot hodisalari ma'lum qilinadi. Fizikada tabiat hodisalari, biologiyada o'simlik va hayvonot dunyosi, tarix fanida bo'lib o'tgan turli voqyealar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar to'g'risida aniq dalillar, o'tkazilgan tajribalar va ulardan olingan natijalar asosida so'z yuritiladi va muayyan tavsiyalar beriladi. Badiiy asarda esa hech kimga hech qanday tavsiya, maslahat berilmaydi. Unda muayyan qahramonlarning o'y-kechinma, boshidan o'tganlarini badiiy tasvirlash orqali hayot voqyeliği gavdalantiriladi. Ular bilan tanishish – matnni mutolaa qilish jarayonida o'quvchida ma'lum fikr – qalamga olingan voqyelikka nisbatan munosabat uyg'onadi va undan har kim aql-idroki, tushunchasi darajasida o'zicha xulosa chiqaradi. Navoiyning "Mehribone topmadim...", "Meni men istagan...", Boburning "Kim ko'rubdur..." deb boshlanadigan g'azalidan har bir kishi o'zicha ta'sirlanib, turli mushohada qiladi. Bu badiiy asar matnining jonlanib, zamon va makonlar osha yashashi, muallifning o'z o'quvchisi bilan ma'naviy-ruhiy muloqotga kirishishi uchun vositaga aylanishini bildiradi. Shu tariqa daho ijodkorlar barchaga zamondoshlik qiladi. Matn ularni o'z zamondoshlari va kelgusi avlodlar bilan bog'laydi. Shu bois "matn – asarning asosi" deyiladi.

Terri Iglton badiiy asarlar ijtimoiy hayot o'zgarishlariga bog'liq holda qadrlanishi yoki e'tiborsiz qolishini ta'kidlar ekan, har bir odam asarlarga munosabat bildirish huquqiga ega ekanligi, bu masalada u erkinligini alohida qayd etadi. "Jon Donnning ayrim she'rlarini yoqtirmaganim uchun meni hech kim ayovsiz jazololmaydi. Ammo men Donning adabiyotga aloqadorligi xususida kim bilandir bahslashadigan bo'lsam, muayyan vaziyatlarda buning uchun o'z ish o'rnimdan ajralishim mumkinligini hisobga olishimga to'g'ri keladi. Albatta, men saylov chog'ida leyboristlar yoki konservatorlarga ovoz berishda erkinman. Bu masalada ixtiyorim o'zimda. Ammo saylov chog'ida bu tadbir rasmiyatchilik uchun, xo'jako'rsinga o'tkazilayotgani, bir necha yildan beri saylov byulleteniga belgi qo'yish orqali demokratiyaga to'sqinlik qilinayotganini aytib ayuhannos salsam, kunlarimni qamoqxonada o'tkazishimga to'g'ri keladi. Bizni shakllantirgan

va aniq dalillar asosida biz ishonch qilgan qadriyatlarining ancha qismi yashirin, bekk holda turadi. Chunki har bir davr mafkurasi shuni taqozo etadi. Badiiy asarlarga kishilarning munosabati ham davr mafkurasiga bevosita bog‘liq holda o‘zgaradi”, deydi. (O‘sha manba. 34-bet).

Har bir asar matni o‘zga xos boshlanib, o‘ziga xos tugallanadi. Bu barcha turdagi asarlarda kuzatiladi. She‘r, doston yoki roman, tragediya aynan shunday boshlanib, shunday tugallanishi kerak, degan qat‘iy qoida mavjud emas. Masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani matnining birinchi bo‘limi: “1264 hijriya, dalv oyining o‘n yettinchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botgan, tevarakdan shom azoni eshitiladir...” deb boshlanadi. Abdulla Qahhorning “Anor” hikoyasi: “Uylar to‘la non, och-nahorim bolam, / Ariqlar to‘la suv, tashnai zorim bolam. O‘tmishdan.” degan peshso‘z (epigraf)dan keyin “Turobjon eshikdan hovliqib kirar ekan, qalami yaktagining yangi zulfing ilinib, tirsakkacha yirtildi” deb boshlansa, “O‘g‘ri” hikoyasida “Otning o‘limi – itning bayrami” maqoli peshso‘z qilib keltiriladi va “Kampir tong qorong‘isida xamir qilgani turib, ho‘kizidan xabar oldi” deb boshlanib, “Paxtafurush cholning holiga ko‘p achindi va yerini haydab olgani bitta emas, ikkita ho‘kiz berdi, lekin “kichkinagina” sharti bor. Bu shart kuzda ma‘lum bo‘ladi” deb tamom bo‘ladi.

Ingliz adabiyotshunosi “Adabiyot nazariyasi. Kirish” kitobida Kembridj universiteti professori A.A, Richard badiiy asarlarga baho berish bilan bog‘liq qiziq tajriba o‘tkazganini bayon qilib, asarlar to‘g‘risida fikr bildirish juda ko‘p ijtimoiy omillar bilan bog‘liqligini asoslab beradi. Igltonning qayd etishicha, Richard talabalarga ko‘p zamonlardan beri mashhur bo‘lib kelayotgan shoirlarning she‘rlarini muallifi nomini ko‘rsatmagan holda tarqatib, ularga yozma ravishda munosabat bildirish, baho berishni so‘ragan. Bu tajribada ishtirok etgan jamiyatning yuqori tabaqasiga mansub, Angliyadagi xususiy maktab, litseylarda tahsil olgan oq tanli talabalar mashhur shoirlarning she‘rlariga “adabiy” fakt sifatida e‘tibor bermasdan, o‘zlarining turmush tarzi va shaxsiy qarashlaridan kelib chiqib, tanqidiy munosabat bildirishgan (O‘sha manba. 35-bet).

Arastu “Poetika”sida : “Tragediya kishilarni tasvirlash emas, balki harakat va hayot, baxtlilik va baxtsizlikni tasvirlashdir, baxt va baxtsizlik esa doimo xatti-harakatlar natijasida kelib chiqadi. Tragediyada aks ettirishning maqsadi ham qandaydir fazilatni emas, xatti-harakatni talqin etishdir. Xarakter kishilarga fazilat baxsh etadi, faqat xatti-harakat natijasidagina ular baxtli va baxtsiz bo‘lishlari mumkin. Tragediyada harakat faqat xarakterlarni tasvirlash uchungina amalga oshirilmaydi, ular(xarakterlar) xatti-harakat orqali krsatiladi, xolos” deyiladi (Arastu. Poetika. Axloqi kabir. -T., Yangi asr avlodi. 2004. – 28-bet). “Poetika” – adabiyotshunoslikka doir tadqiqot. “Dastlabki adabiyot nazariyasi” deya e‘tirof qilinadigan “Poetika”ning matni, unda bayon qilingan mulohazalar ilmiy asarga aniq misoldir. Navoiyning “Mezon ul avzon”, Boburning “Muxtasar”, V.Belinskiyning “Poeziyaning xil va turlarga bo‘linishi”, Fitratning “Adabiyot qoidalari”, “Aruz haqida” asarlari ilmiy asardir. Rus adibi Fyodor Dostoevskiyning “Mas‘uma” asaridagi: “Aprel yarimlab, bahorning nafasi kelib qolgan edi. Qo‘shatabaqa derazalarning ko‘cha tomonini olib tashlagach, sokin xonalarimiz quyoshning yorqin shu‘lalariga yo‘g‘rildi. Ammo qarshimda qalin bulut qatlami turganidan, aqlimni qorong‘ilik pardasiga o‘rayotganidan bexabar edim. Mudhish va mash‘um qatlam edi bu! Qatlam qanday yo‘qoldi, ko‘zim qanday ochildi, aqlim qanday

pechlanib, voqyealarni qanday fahm eta boshladim? Tasodif yuz berdimi, hal qiluvchi kunning kelishi birdan tezlashdimi, quyosh nurlari o'tmaslashib qolgan aqlimda fikr va idrokimni uyg'otdimi? Yo'q, fikr ham, idrok ham mutlaqo aloqasiz bu yerda. Yuragimda o'la boshlagan tomirchalardan biri to'satdan tirildi, bir titradi-yu, hayotga qaytdi va qalbidagi zim-ziyolikni, zim-ziyoda yashirinib yotgan, meni yo'ldan urayotgan mag'rurlik shaytonini yoritdi. Bu kutilmaganda, to'satdan, oqshom arafasida, ovqatdan keyin, soat beshlarda sodir bo'ldi..." o'rinlari badiiy asar matni qanday bo'lishiga yorqin misoldir. "Mas'uma" singari adabiyotning asl asarlarida inson qalbidagi o'zgarishlar jarayoni, kayfiyatidagi turli holatlar ana shu tarzda ta'sirchan tasvirlanadi. Rauf Parfining "Shoir" she'ridagi: "O, ona-tabiat, ma'yus onajon, / Sirli bu zavq aro sirqiraydi tan, / Oxiri o'ldirar meni hayajon, / Boisi ne, aytolmasman daf'atan. / O, ona-tabiat, o'ylayman seni, / Tinglayman, olamning shivirin takror. / Bandi maskaniga chorlaydi meni / Kibor cho'qqilarda muzlagan bahor. / Mungli tovushiga osurman quloq, / Dovdir majnunona xayolga asir... / Varaqlar ustida mixlandi nigoh, / Yong'in changalida turibman axir..." satrlari jo'shqin ilhom bilan bitilganini har bir o'quvchi, albatta, his qiladi. Badiiy asarda kundalik muloqotda qo'llanadigan oddiy so'zlar ham, kitobiy so'zlar ham odatdagidan boshqacharoq tusga kiradi. So'zlarning yangi ma'no qirralari ochilib, ta'sirchan quvvat hosil qiladi. Simdan oqib keladigan ko'rinmas elektr quvvati chiroqlarni yondirib, radio, televizor, dazmol, kompyuter singari texnika vositalarini ishga solgani kabi badiiy asardagi so'zlar ham kishilarning his-tuyg'u, kechinmalarini harakatga keltiradi. Badiiy asar matnida so'zlar yangicha rang, jilo kasb etadi. Ularni xuddi gul, daraxt yoki mashina kabi ko'rib, ushlab bo'lmasa-da, badiiy asar matnidagi so'zlarning odatdagidan bo'lakcha ta'sir kuchini har bir kishi qalbi bilan his qiladi. Chunki badiiy asarda so'zlar ilhom chog'larida ijodkor qalbiga quyilib kirgan ilohiy quvvatdan zaryadlanib jilolanadi. She'r, doston misralarida, hikoya, qissa, roman, tragediya, drama, komediya matnida o'z o'rniga tushib, jilolanadigan so'zlardan kishilarning qalbi nurlanib, ulardan ma'naviy-ruhiy oziq oladi. Bu so'zlarga zamon va makon to'siq bo'lolmaydi. Ularning ta'sir quvvati so'nmaydi. Shu bois Firdavsiy "Shohnoma"da: "Har so'z o'z o'rnida ishlatilsgar, / Unga teng kelolmas yoqutu gavhar" deydi. (Firdavsiy A. Shohnoma. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – 506-bet).

Kino, teatr, musiqa, qo'shiq, maydon tomoshalariga manba bo'lib kelayotgan adabiyot aslida xalq og'zaki ijodidan boshlangan. Yozma adabiyot xalq og'zaki ijodi zaminida paydo bo'lgan. Yozuvning kashf etilishi insoniyat tarixiy taraqqiyotidagi eng muhim hodisadir. Odamlarning o'z fikrini yozuvda – turi shartli belgilar sovitida loyda, daraxt po'stlog'i, papirus, tosh, keyinchalik qog'ozda ifoda qilishi tarqqiyotni tezlashtirgan. Insoniyat erishgan taraqqiyot asosida yozuv turadi. Chunki yozuv hayotning barcha sohasi, jumladan, madaniyat, fan-texnikadagi o'sish-o'zgarishga yozuv asosida erishiladi. Yozuv fikr, axborotni yetkazishning muhim vositasi, ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotni tartibga solish, boshqirishning tayanch omilidir.

Xalq og'zaki ijodi "folklor" termini bilan ifodalanadi. Ushbu termini 1846 yilda Vilyam Toms o'z tadqiqotida birinchi marta qo'llagan va keyinchalik "folklor" xalqaro terminga aylangan. "Folklor" so'zi folk – xalq, lore – bilim, donolik, donishmandlik ikkita so'zdan iborat bo'lib, "xalq donoligi", "xalq donishmandligi" degan ma'noni bildiradi. Mehnat, mavsum-marosim, urf-odat, lirik qo'shiqlar, termalar, maqol, topishmoq, ertak, afsona, rivoyat, latifa, lof, askiya, ostonlar xalq og'zaki ijodi janrlaridir.

Kishilarning uzoq asrlar davomida "to'plagan turmush tajribasini o'zida mujassamlashtirgan xalq og'zaki ijodida hayot haqiqati obrazli ifodalangan. Uzoq ijtimoiy-tarixiy voqelikni o'zida aks ettirgan folklor namunalari ijodkori xalqdir. "O'tkan kunlar" romanining muallifi Abdulla Qodiriy bo'lsa, "Hurmat qilsang, hurmat ko'rasan", "Yomg'ir bilan yer ko'karar; mehnat bilan el ko'karar", "Yaxshi bilan yursang yetarsak murodga, Yomon bilan yursang qolarsan uyatga" kabi maqollarni kim birinchi aytganini bilib bo'lmaydi. Topishmoq, qo'shiq, ertak, afsona, rivoyat, latifa, lof, doston, termalarning muallifi noma'lum bo'lib, ular ko'pchilikning umumiy ma'naviy mulkiga aylangan. Folklorning dastlabki o'ziga xos xususiyati uning ijodkori – muallifi jamoa, xalq ekanligidir. Uning ikkinchi o'ziga xos jihati og'zaki yaratilishidir. Maqol, qo'shiq, ertak, topishmoqlar yozuv paydo bo'lmashdan avval yuzaga kelgan va og'zaki tarzda odamlar orasida tarqalib, zamonlar osha avloddan-avlodga, elda-elga o'tgan. Ertak, dostonlar, odatda, "Bor ekanda, yo'q ekan..." deb boshlanib, "murod-maqсадiga yetdi" deb tugallanadi. Bunday qolip, an'ana sifatida saqlanib keladi. Ana shu an'anaviylik folklorning yana bir o'ziga xos xususiyatidir. Maqol, qo'shiq, ertak, dostonlar kishilar orasida yoyilishi jarayonida umumiy mazmuni saqlanib kelgan holda, muayyan o'zgarishga uchraydi. Shu tariqa doston, qo'shiq, ertaklarning variantlari paydo bo'ladi. Xalq dostonlarinin turli variantlari mavjud. Bu har bir baxshi, oqining doston, qo'shiq, termalarga o'zidan nimadir qo'shishdan kelib chiqadi. Variantlilik ham folklorning o'ziga xos xususiyatidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Karimov I. "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch". T. "Ma'naviyat". 2008.
Karimov I. "Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor". "O'zAS" gaz. 2009 yil, 3 iyul.
Karimov I. "Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir". –T., "O'zbekiston", 2010.
Sulton I. Adabiyot nazariyasi. -T., O'qituvchi. 2005. – 88 – 152-betlar.
Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: "Fan", 2007. – 71 – 93-betlar.
Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya buduzhogo. 2010. –32 – 35 -betlar.

QO'SHIMCHA ADABIYOT

Arastu. Poetika. Axloqi kabir. -T., Yangi asr avlodi. 2004. – 28 – 46-betlar

Amaliy mashg'ulot

Arastu tragediya, komediya, drama to'g'risida

Talabalar ma'ruzada bayon qilingan mulohazalarni mavzu bo'yicha tavsiya qilingan ADABIYOTLAR asosida o'zlashtirishga harakat qilishadi. Shu maqsadda ADABIYOTLARni o'qib o'rganishadi.

Adabiyot

Arastu. Poetika. Axloqi kabir. – T.: Yangi asr avlodi, 2004. – 25 – 40-betlar.

Seminar mashg'uloti

Gegelning “Estetika” asari tahlili

Talabalar Gegelning “Estetika” asarini tahlil qilishadi.

Adabiyot

“Sharq yulduzi” jurnali 2014 yil, 1 – 6-sonlari.

Mustaqil ta'lim

Navoiyning “Majolus un nafa'is” asarini o‘qib, amaliy va seminar mashg‘ulotiga tayyorgarlik ko‘radi. Mavzu bo‘yicha ma‘ruzada tavsiya etilgan ADABIYOTLARdan foydalanadi.

Adabiyot:

Aisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 13-jild – T.: “Fan”, 1997.

Test topshiriqlari

1	Badiiylikning asosiy sharti nima?	Xalqchilik	Ommaviylik	*Obrazlilik	Shartlilik
2	Adabiyot va san'atning voqye bo'lish va yashash shakli, yaxlitlik kasb etgan obrazlar tizimi, badiiy muloqot vositasi nima deyiladi?	*Badiiy asar	Kino san'ati	Xalq og'zaki poetik ijodi	Musiqas san'ati
3	Adabiyotga mansub badiiy asar nimadan tashkil topadi?	*Til vositalaridan tarkib topuvchi matndan	O'xshatishdan	Jonlantirishdan	Dialog va monologdan
4	Memuar, sayohatnomalarni qanday asar deyish to'g'riroq bo'ladi?	*Badiiy asar	Adabiy asar	Safarnoma	Didaktik asar
5	Nutq jarayonining amalga oshishi uchun nima talab etiladi?	*Adresant va adresat	Muallif va o'quvchi	Muallif va tomoshabin	Zamonaviy va tarixiy voqyelik
6	Qaysi adabiyotshunos "Badiiy hodisasi faqat ikki ong tutashgan nuqtada ya'ni ijod (yozuvchi va tasavvurdagi o'quvchi)ni mutolaa qilish (o'quvchi va tasavvurdagi shoir, yozuvchi) jarayonida mavjud" degan?	Arastu	Platon	Suqrot	*Baxtin
7	So'z san'atining voqye bo'lishi (moddiylashishi) shaklini ko'rsating.	*Badiiy asar	Folklor	Kitob	Pand-nasihat
8	Ijodkor va o'quvchi orasidagi badiiy muloqotni amalga oshirishga hizmat qilgani bois badiiy asar nima deyiladi?	Spektakl asosi	*Badiiy muloqot vositasi	Kino san'ati poydevori	Xalq hayotining aksi
9	Adabiyotning qaysi unsuri o'zida aql va hisni birlashtiradi va shu bois u ratsional va emotsional birlik sifatida tushuniladi?	*Badiiy obraz	Shakl va mazmun	Syujet va kompozitsiya	Muallif obrazi
10	Nima badiiy konsepsiyani shakllantirishda asar	*Hissiy munosabat	Badiiy konflikt	Monolog va dialog	Syujet

mazmunini yetkazishda kasb etadi?	o'quvchiga muhim ahamiyat			
---	---------------------------------	--	--	--

Nazorat savollari

1. Badiiy asar ilmiy asardan nimasi bilan farq qiladi?
2. Folklor va yozma adabiyot o'rtasida qanday farq bor?
3. Badiiy adabiyot nachta turga bo'linadi va ular qanday o'ziga xos jihatlarga ega?
4. Badiiy asarning asosida nima turadi?

GLOSSARIY

- * **Badiiy asar** – adabiyot va san'atning voqye bo'lish va yashash shakli, yaxlitlik kasb etgan obrazlar tizimi, badiiy muloqot vositasi. Keng ma'noda badiiy asar musiqa, rassomlik, haykaltaroshlik, kino, teatr va boshqa san'at turlariga mansub, insonning go'zallik qonuniyatlari asosidagi ijodiy-ruhiy faoliyati mahsuli sifatida yaralgan asar.
- * **Folklor** – lotincha folk – xalq, lore – bilim, donolik, so'zlaridan hosil qilingan bo'lib, “xalq donoligi”, “xalq donishmandligi” degan ma'noni bildiradi. Folklor “xalq og'zaki poetik ijodi” deb ham yuritiladi. Maqol, mehnat, marosim qo'shiqlari, ertak, askiya, doston, apar, lof, doston kabilar folklor janrlaridir. Folklor namunalari ijodkori, muallifi jamoa, xalqdir. Ular og'zaki tarzda yaratiladi va avloddan avlodga, ellardan ellarga o'tadi. Folklorga an'anaviylik, variantlilik xosdir. Yozma adabiyot folklor asosida vujudga keladi.
- * **Epik, epos** – yunoncha epos rivoyat, hikoya. Badiiy adabiyotning uchta turidan biri. Eposning asosiy xususiyati voqyeabandlik bo'lib, unda muayyan zamon va makonda kechgan voqyea-hodisalar bayon qilinadi. Epik turdagi asarlar hayotni badiiy qamrab olish ko'lamiga ko'ra janrlarga ajratiladi. Hikoya janrida qahramon hayotidagi birgina voqyea ifodalansa, qissa janriga mansub asarda uning hayotidagi muayyan bosqich ifodalanadi. Romanda esa qahramon hayotidagi katta davr tasvirlanadi.
- * **Lirik, lirika** – yunoncha lyra – musiqa asbobi. Qadimda yunonlarda she'rlar lira musiqa asbobi jo'rligida o'qilgan. Badiiy adabiyotning uchta turidan biri. Lirikada voqyelik lirik sub'ekt, ya'ni shoirning his-tuyg'ulari orqali aks ettiriladi. Lirikaning tasvir predmeti – his-tuyg'u, kechinma. Lirika epos va daramadan farqli holda voqyelkni tasvirlamaydi. Lirika uchun hayot voqyeligini lirik sub'ekt, ya'ni shoir ruhiy kechinmalariga turtki beradigan omil sifatida ahamiyatlidir.
- * **Drama** – yunoncha drama – harakat. Badiiy adabiyotning uchta turidan biri. Dramaning tasvir predmeti harakat bo'lib, tragediya, komediya, drama uning janrlaridir. Sahnada ijro etish uchun mo'ljallab yaratiladi. Dramaning asosiy nutq shakli dialog bo'lib, personajlarning monologik nutqi ham diologik asosga ega bo'ladi.

YoMG'IR YoG'AR, ShIG'ALAB YoG'AR,
Tomchilar tomchilar sochimga.
Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Ham qayg'umga, ham quvonchimga

Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Men unga ochaman bag'rimni.
Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Usta unutaman yomg'irni.

Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Oxir meni asir etar ul.
Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar
Yog'a boshlar qog'ozga ko'ngil

Tong otmoqda, tong o'qlar otar,
Tong otmoqda, quyosh – zambarak.
Yaralangan yer shari yotar,
Boshlarida yashil chambarak.

Tong otmoqda, musaffo tongga
Yuragini tutar odamlar.
Shu tong uchun kelgan jahonga,
Va shu tong deb o'tar odamlar.

Tong otmoqda...

Qog'oz

Jonlanib o'zing ayt, qaysi so'z bilan
Sening maqtovingni kuylayin, qog'oz!
Do'stim Muharramga oshiq ko'z bilan
Bir umr telmurdim, ikkoving mumtoz.

Ko'zimni oqidek muncha tozasan,
Yaxshi she'rimdagi nuqtam qorachiq.
Ba'zida kichkina g'azal yozaman,
Mazmuni beg'ubor bag'ringday ochiq.

Ninaning uchi-la quduq qazian
Azamat erlarning keng maydonisan.
Sadafday ko'ksingga injular tizgan
Oshiq shoirlarning jon, jononisan.

Adabiyot G'ulom G'. Tanlangan asarlar. Nazm va nasr. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijdiy uyi, 2003, – 80-bet.

4-MAVZU BADIY ASAR KOMPOZITSIYASI

Reja:

1. Badiiy asarda shakl va mazmun
2. Kompozitsiya – badiiy asar tarkibiy qismlarining o‘zaro bog‘liq joylashishi
3. Badiiy asar arxitektonikasi
4. Epos, lirika, drama turidagi asarlar kompozitsiyasi

Kalit so‘zlar: kompozitsiya, arxitektonika, portret, peyzaj

Borliqdagi barcha narsa-hodisalar ma‘lum bir shakl, ko‘rinish, tuzilishga ega bo‘ladi. Moddiy narsa-buyumlarning shakl, ko‘rinishini bir qarashdayoq bilish mumkin. Masalan, kitob, qalam ko‘z oldimizda yo‘q bo‘lsa-da, ularning shakl, tarzini ko‘z oldimizda gavdalantira olamiz. Nomoddiy hodisalarning shakl-shamoyilini esa xuddi kitob, qalam singari gavdalantirib bo‘lmaydi. Xususan, mavzu, g‘oya, mazmun tushunchalari qanday shaklga ega ekanligini xuddi kitob, qalamning ko‘rinishiga ta‘rif-tavsif berganimiz singari tushuntirib bo‘lmaydi.

Biroq nomoddiy tushunchalarning ham shunday xillari borki, ularning ko‘rinishi, tuzilishini biroz bo‘lsa-da, tasavvur qilish mumkin. Misol uchun g‘azal, tuyuq, ruboiy, hikoya, roman, doston, chistonning bir-biridan shaklan farq qilishini anglash qiyin emas. Chunki ularning har biri o‘z shakl, qiyofasiga ega. Ana shu shakl-ko‘rinish esa hodisalarning ichki va tashqi mohiyatini belgilashda alohida ahamiyat kasb etadi. Badiiy asarning ta‘sirchanligi ham ma‘lum darajada hodisalarning qanday ko‘rinishda, qanaqa shaklda gavdalantirilishiga bog‘liqdir. Badiiy asarning ichki va tashqi dunyosi esa uning tuzilishi, syujetidagi voqyealarning joylashishi, qahramonlar va ular orasidagi aloqa, munosabatlar majmuidan iboratdir. Bu hodisa kompozitsiya deb yuritiladi.

Kompozitsiya lotincha compositio so‘z bo‘lib, “tuzilish, qurilish, tarkib” demakdir. Badiiy asar kompozitsiyasiga: “badiiy asar qismlari, detallari, badiiy tasvir vositalarining ma‘lum maqsad asosida muayyan tartibda joylashtirilishi” deb ta‘rif-tavsif berish keng tarqalgan.

Bundan anglashiladiki, kompozitsiya badiiy asarning barcha unsurlari bilan uzviy bog‘liqdir. Shu ma‘noda ham asar mazmuni, g‘oyasi, qahramonlari qiyofasi, umuman, asarning ta‘sirchanlik darajasi uning kompozitsiyasidan kelib chiqadi. Ijodkorning mahorati, uning hayotni, inson obrazini ko‘rsatishdagi o‘ziga xosligi asar kompozitsiyasida aniq namoyon bo‘ladi. Shu boisdan, kompozitsiyani shakl deb sharhlash uning mohiyatini to‘la ifoda etmaydi. Chunki kompozitsiya qahramonlar qiyofasi, uning xatti-harakati, holati, nutqi, voqyealar yuz bergan joy manzarasi, ko‘rinishi va hokazolarni ham o‘z ichiga qamrab oladi.

Terri Igltonning qayd etishicha, XVIII asrda Angliyada adabiyot to‘g‘risida tushuncha, tasavvur hozirgi paytdagidan bir muncha farq qilgan. Hozirgi paytda “adabiyot” deyilganda, odatda, “obrazlarga asoslangan yozma asar”, “ijod mahsuli” nazarda tutiladi. XVIII asrda esa muayyan kompozitsiyaga asoslangan asarlar emas, balki she‘rlar ham, falsafa va tarixga oid matnlar ham “adabiyot” sanalgan. Asar to‘qib, o‘ylab chiqarilgan, ijod qilingani bois adabiyotga tegishli bo‘lmagan. Hozirgi paytdagi “nafis so‘z san‘ati” mezonlariga to‘la mos keladigan romanlarga ham XVIII asrda adabiyotning asl namunasi sifatida

qaralmagan. Chunki u davrda asarlarning kompozitsiyasi, badiiy xususiyatlariga emas, g'oyaviy jihatiga jiddiy e'tibor qaratilgan. Jamiyatdagi muayyan ijtimoiy tabaqa, sinfning dunyoqarashi, didini ifodalagan, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini aks ettirgan asarlar, ular ko'cha qo'shig'i yoki xalq romansi bo'ladimi, adabiyot hisoblangan. Muayyan kompozitsiyaga ega drama esa shu talabga javob bermasa, adabiyot sanalmagan (O'sha manba 37-bet). Bundan ayon bo'ladiki, o'tmishda ham asarlarning kompozitsiyasi, badiiy xususiyatlaridan ko'ra g'oyaviy jihatiga ko'proq e'tibor qaratilgan. chunki badiiy adabiyot o'tgan zamonlarda jamiyatning ijtimoiy-ma'naviy hayotiga hozirgi paytdagidan ko'ra ko'proq ta'sir ko'rsatgan. Yaqin yillargacha badiiy adabiyot kishilarning ong-tafakkuri, dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatuvchi eng asosiy manba bo'lib kelgan. Hozirgi paytda esa adabiyot uning yonida undan-da ta'sirchan, undan-da keng qamrovli kino, televidenie, Internet va boshqalar paydo bo'ldi.

Asar syujetining tarkibiga kirmaydigan, biroq unga aloqador bo'lgan yana ikki unsur ham borki, ulardan biri — muqaddima, ikkinchisi xotimadir. **Muqaddimada** muallif o'quvchiga o'z maqsad-muddaosini ma'lum qilib, asari haqida tushuntirish, izohlar beradi. **Xotima** esa qahramonlarning asar syujeti voqyealari tamom bo'lgandan keyingi taqdiri haqida ma'lumot beruvchi qismdir.

Syujet voqyealari boshlanishi (ekspozitsiya), tuguni, rivoji, kulminatsiyasi va yechimi qahramonlar o'rtasida kechadi. Bundan anglashiladiki, syujet markazida qahramon yoki qahramonlar turadi. Tabiiyki, ana shu qahramonlar moddiy mavjudot sifatida o'z qiyofa, ko'rinishiga ega bo'ladi. Ularning holat, ko'rinishlarini tasavvur qilish va shu asosda ma'lum bir fikr va xulosaga kelish mumkin. Badiiy asardagi qahramonlarning tashqi qiyofasi, ko'rinishi, yuzi, kiyim-kechagi, yurish-turishi tasviri portret deb ataladi. Portret qahramonning tashqi jihatlari haqidagina emas, uning ichki, ma'naviy qiyofasi, fe'l-atvori haqida ham ma'lum tasavvur beradi. Hayotda ko'pincha kishining qiyofa, ko'rinishi uning fe'l-atvorini bildirib turgani singari, badiiy asar qahramonlari portretlari ham ularning ichki qiyofasiga moslab tasvirlanadi. Biroq aynan shunday bo'lishi shart emas. Hayotda ham ba'zan ko'rinishi xunuk kishilar orasida nihoyatda halol, pokiza insonlar uchraydi. Va aksincha, ko'rinish, kiyim-libosi g'oyat ko'rkam bo'lganlar ichida shundaylari borki, ularning yovuzliklari, makkorliklari kishini dahshatga soladi. Albatta, insonning tashqi ko'rinishi uning fe'l-atvoridagi u yoki bu jihatni ma'lum darajada ayon etib turadi. Shu boisdan, qahramon portretida uning xarakterining ma'lum bir qirradi akslanishi lozimki, bu uning ichki-tashqi qiyofasini aniqroq tasavvur qilish imkonini beradi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida Otabek portretini mana bu tarzda chizishi ham ma'lum darajada o'quvchining bu qahramon taqdiriga qiziqishi ortishiga sabab bo'ladi: "Og'ir tabiatli, ulug' gavdali, ko'rkam va oq yuzli, kelishgan qora ko'zli, mutanosib qora qoshli va endigina murti sabz urgan bir yigit".

Adabiy asarda qahramonlarning ana shu tarzda tasvirlangan portreti ularni bir-biridan farqlash imkonini ham beradi. Portret fransuzcha portrait so'z bo'lib, "tasvir" degan ma'noni bildiradi. Badiiy asarda portret qahramon obrazini yaratishga asos bo'ladigan omillar orasida eng muhimidir. Chunki yozuvchi voqyealarda ishtirok etayotgan, o'ylayotgan, qanaqadir maqsadlari bo'lgan qahramoni qiyofa, ko'rinishini

albatta gavdalantiradi. Qahramon portreti uning suratini ko'rsatish uchungina emas, balki ruhiy dunyosidagi holat, o'zgarishlarni anglash, tushunish uchun ham zarur vosita bo'ladi.

Musavvir kishilar qiyofasini chizgilar, ranglar vositasida gavdalantirsa, yozuvchi, shoir qahramoni qiyofasini so'zlar yordamida ko'rsatishga intiladi. U personaj uchun xos holat, xususiyatlarni detallar vositasida ko'rsatishga harakat qiladi. "Boburnoma"da Husayn Boyqaroning portreti bu tarzda chiziladi: "Qiyiq ko'zruk, sher andom (qomat, qiyofa) bo'yluq kishi edi. Belidan quyi inchka (ingichka) edi. Bovujudkim, ulug' yosh yashab, oq soqollik bo'lub erdi, xushrang qizil, yashil abrisham (ipak), qora qo'zi bo'rk (telpak) kiyar edi yo qalpoq. Ahyonan iyd (bayram) larda kichik sepech (uch o'ram) dastor (salla) ni yap-yassi yomon chirmon (o'ralgan, chirmalgan) chirmab, qarqaro o'tag'asi (podsholik jig'asi) sanchib, namozg'a borur edi". Cho'lpon esa "Kecha va kunduz" romanida qahramonlardan biri — Saltining qiyofasini quyidagicha tasvir etadi: "Saltining yuzlari charaqlagan yulduzday, sernash'a, quvnoq va har qanday andishadan yiroq bo'lib, ko'nglining chuqur burchaklaridan chiqib kelgan sevinch to'lqinlarini aks ettirardi".

Tabiiyki, personajlar ko'rinishi, qiyofasi xususidagi bu mulohazalar ularning tashqi jihatlari haqidagina emas, ichki holatlari to'g'risida ham muayyan tasavvur olish imkonini beradi. Bu esa ijodkor e'tiborni qaratgan detallar asosida hosil bo'ladi. **Detal** qahramon portretini emas, uning fe'l-atvorini ko'rsatishda ham alohida ahamiyat kasb etadi. Detal qahramon xarakter-sajiyasini yorqinlashtirgani singari, joy manzaralarini aniq gavdalantirishga ham asos bo'ladi.

Joy-manzaralar tasviri ham, qahramonlar portreti gavdalantirilgan o'rinlar ham ijodkorning aynan o'ziga tegishli bo'ladi. Albatta, asardagi har bir so'z muallif tomonidan bitiladi. Qahramonlarni ham asar muallifi so'zlatadi. Biroq portret, peyzaj asar ijodkorining kashfiyoti ekani hammasidan ham aniqroq bilinib turadi. Badiiy asarda yana shunday o'rinlar uchraydiki, ularda muallif o'zini yana ochiq-oshkora namoyon etadi. Asardagi bu o'rinlar **lirik chekinish** deb nomlanadi. Lirik chekinish ijodkorning syujet voqyealarini to'xtatib, ular tufayli o'zida paydo bo'lgan ichki kechinmalarni bayon etishidir.

Lirik chekinish nasriy asarlardagina emas, lirik asarlarda ham uchraydi. Lirik chekinish she'riy asarlarda ochiq tarzda, alohida holda ham yoki qahramon ruhiy-kechinma, fikr, tuyg'ulari bilan yonma-yon tarzda ham kelishi mumkin. Masalan, G'afur G'ulom "Sog'inish" she'rida borliq hodisalari, undagi sir, hikmatlar haqida falsafiy mulohazalarini yuritib, o'rni-o'rni bilan o'z dardlarini ma'lum qiladi:

*Xoki anjir tugab, qovun g'arq pishgan,
Baxtli tong otar chog' uni kuzatdim...
Ne qilsa otamen, meros hissiyot...
Jondan sog'inishga uning haqqi bor,
Kutaman uzoqdan ko'rinsa bir ot,
Kelayapti, deyman ko'rinsa g'ubor.
Kechqurun osh suzsak bir nasiba kam,
Qo'msayman birovni — allakimimni.
Doimo umidim bardam bo'lsa ham,*

Ba'zan vasvasalar bosar dilimni.

Asarning asosi sanalgan syujet va kompozitsiya juda murakkab hodisa sanaladi. Har bir asar o'ziga xos syujet va kompozitsiyaga ega bo'ladi. Yuqorida badiiy asar syujeti, kompozitsiyasi, ularga daxldor unsurlar xususida umumiy tarzda mulohaza bildirildi, xolos. Chunki badiiy asarning bu ikki hodisasi haqida kengroq mulohaza yuritish o'z-o'zidan asarning boshqa unsurlari xususida to'xtalishni taqozo etadi. Negaki, ular bir-biri bilan uzviy bo'liq hodisalardir. **Peyzaj** ana shu hodisalardan biridir.

Peyzaj fransuzcha *paysage* so'z bo'lib, "mamlakat", "joy" degan ma'noni bildiradi. Peyzaj badiiy asarda aks ettirilgan tabiat manzaralari, voqea-hodisalar kechgan joylar ko'rinishi tasviridir. U qahramonlar holat, kayfiyatini gavdalantirishning muayyan vositasi hisoblanadi. Peyzaj asar kompozitsiyasida ham alohida o'rin tutadi. Chunki u qahramon turgan vaziyat, manzarani aniq ko'rsatib beradi. "O'tgan kunlar" romanida Otabek tunagan Xo'ja Ma'oz qabristonidagi tun manzarasi quyidagicha tasvirlanadi: "Oyning o'n beshlari bo'lsa-da, havoning bulutligi bilan oy ko'rinmas, chin ma'nosi bilan qorong'u kuzning bir tuni edi... Kuchli bir yel turgan: qandaydir bir ishga hozirlangan kabi to'rt tomonga yugurib yurar edi... yel borgan sari kuchlana bordi, chakalak tartibsiz holga kirib ketdi, bitta-yarimta to'kilmay qolgan yaproqlar shitir-shitir to'kilishga oldilar, qarqa va zog'chalar ayni uyqu zamonida tinchsizlangani uchun yelga qarshi namoyish qilganidek g'a-g'u bilan chakalak ustida aylana boshladilar. yel kuchaygandan kuchayib borar va shu nisbatda mozar ichi ham yana bir qat qo'rqinch holga kirar edi, yel ketma-ket bo'kirar, bunga chiday olmagan shox-shabbalar qars-qurs sinar, keksa yog'ochlar "g'iyq-g'iyq" etib yolborish tovushi chiqarar edilar. yel ortiqcha bir g'azab ustida edi, yer yuzidagi tikkaygan narsani bukib-yanchib tashlamoqchidek pishqirar edi. Chinorlardan birisini yerni titratib yiqitdi... Chinor shoxlari tasbih kabi tizilgan boyqushlar bilan to'lgan. Ular oy nuridan uncha xursand emaslar, chunki oy yer yuziga kulib qaray boshlasa, ular boshlarini kiftlari ichiga oladilar-da, dum-dumaloq bo'lib siqilib ketadilar. Oy bulutlar ostiga kirsas, ular rohatlangan kabi chig'-chig', ki-ki-ki qilib sayrab ham yuboradilar. Bu vaqt shu boyqushlar sayrog'i ichidan ingranish kabi bir tovush ham eshitilgandek bo'ladi". Tunning ana shu vahimali manzarasi, shamolning shiddati, boyqushlarning xunuk ovozlari Otabekning "ingranish kabi bir tovush" bilan iztirob chekishlari haqida yanada ravshanroq tasavvur uyg'otadi. Adib bu xildagi qo'rqinchli tun manzarasini tasvirlash orqali qahramonining og'ir ahvolga tushib qolganini aniqroq bildiradi. Demak, Xo'ja Ma'oz mozaridagi tun ko'rinishi Otabek fojeasini yorqinroq ko'rsatish uchun o'ziga xos vosita sanaladi.

Terri Igltonning ta'kidlashicha, adabiyot to'g'risidagi tasavvur, tushuncha hozirgidan ko'ra ancha farq qilgan bo'lsa-da, XVIII asrda Angliyada adabiyot muayyan ijtimoiy tabaqalarning qadriyatlarini ifodalagan soha sifatida qadrlanmagan. Bu davrda adabiyot turli tabaqalarning qadryatlari, hayotga qarashlari, didini odamlar ongiga singdiruvchi, turmushga keng joriy etuvchi muhim vosita sanalgan. Chunki bu paytda Angliya o'tgan asrda bo'lib o'ttan fuqarolar urushining ayancli oqibatlarini boshdan kechirgan. Turli ijtimoiy tabaqadagi kishilar bir-birining bo'g'zidan tishlab, g'ajib tashlashga payt poylagan. Chunki qadriyatlar parokanda bo'lib, odamlar orasida bir-birini tushunish, hamkorlik qilish, o'zaro hamjihatlik singari umuminsoniy tushunchalarga putur yetgan. Mana shunday bir paytda aql-idrokka tayanib ish tutish, tabiatdan

zavqlanish, undan ibrat olish, tartib-intizomga rioya qilish jamiyatda barqarorlikni ta'minlay olar edi. Bu har bir jamiyat uchun zarur ekanligi esa adabiyotda aks ettirilgan edi. Fuqarolar urushidan keyin o'z mavqeini mustahkamlab olgan o'rta sinf hokimiyatni boshqarayotgan kibarlar jamiyati bilan ittifoq tuzib, jamiyatda umummadaniy standartga mos tartib-intizom, dunyoqarash, didni o'rnatishga kirishgani bois adabiyot ijtimoiy hayotda muhim ahamiyat kasb etdi. Bu paytga kelib, adabiyot mafkura bilan bog'liq barcha sohani: davriy nashrlar, qahvaxonalar, jamiyat qurilishi va estetikaga doir risolalar, pand-nasiha yo'nalishidagi va'zlar, tarjimalar, turli sohalarga tegishli ma'lumotnomalarni o'ziga qamrab oldi. Adabiyot ijodkorning "hissiy tajribalari", "shaxsiy qarashlari" yoki "g'aroyib xayol-tasavvuri" ifodasi emas, balki ko'pchilik manfaatiga qaratilgan vositaga aylandi" (O'sha manba 37 – 38-betlar).

Umuman, kompozitsiya har qanday adabiy janrdagi asarning so'z san'ati ekanligini belgilab beruvchi muhim omillardan biridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Karimov I. "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch". T. "Ma'naviyat". 2008.

Karimov I. "Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor". "O'zAS" gaz. 2009 yil, 3 iyul.

Karimov I. "Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir". –T., "O'zbekiston", 2010.

Sulton I. Adabiyot nazariyasi. -T., O'qituvchi. 2005. – 107 – 126-betlar

Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: "Fan", 2007. – 79 – 107-betlar.

Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya budumego. 2010. – 37 – 38-betlar.

Qo'shimcha ADABIYOTLAR

Arastu. Poetika. Axloqi kabir. -T., Yangi asr avlodi. 2004. – 27 – 37-betlar.

Amaliy mashg'ulot

D. Quronov, B.Rahmonovning "G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari" kitobini o'qib o'rganish

Talabalar ma'ruzada bayon qilingan mulohazalarni D. Quronov, B.Rahmonovning "G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari" kitobi bo'yicha o'zlashtirishga harakat qilishadi.

Adabiyot: D. Quronov, B.Rahmonov. G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. - "Fan", 2008. – 3 – 95-betlar

Seminar mashg'uloti

"Jahon adiblari adabiyot haqida" kitobidagi maqolalar tahlili

Talabalar "Jahon adiblari adabiyot haqida" kitobidagi Lev Tolstoyning "Shekspir va drama haqida" maqolasini tahlil qilishadi.

Adabiyot Jahon adiblari adabiyot haqida – T.: "Ma'naviyat", 2010. – 137 – 199-betlar

Nazorat savollari

Badiiy asar kompozitsiyasi nima?

Badiiy asar arxitektonikasi nima?

Lirik asarlar kompozitsiyasi qanday bo'ladi?

Qaysi unsur badiiy asarning barcha sathlariga birdek tegishli?

Glossariy

Kompozitsiya (lotincha composition – tuzish, birlashtirish) – badiiy asar qismlarini yaxlit badiiy niyat (muayyan konsepsiyani shakllantirish va ifodalash, ko'zlangan g'oyaviy-estetik ta'sir) ijrosi uchun eng maqbul tarzda joylashtirish. Kompozitsiya badiiy shakl unsuri emas, balki matn qurilishi (bob, sarlavha, asosiy va yondosh matn), badiiy nutq shakllari (hikoyalash, tavsif, dialog), rivoyat sub'ektlari (muallif, personaj, o'zga shaxs), nuqtai nazar (roviiy yoki personaj nigohi orqali)larning almashinib turishi, personajlar sistemasi (bosh, ikkinchi darajali, yordamchi personajlar tarzida darajalanishi, ularning shunga mos o'zaro munosabat asosida joylashtirilishi), syujet qurilishi (voqyealarning zamon yoki sabab – natija munosabati asosidagi aloqadorligi, yuz berish va hikoya qilinish vaqti, turli zamon va makonda kechayotgan voqyealarning o'zaro bog'liqligi, makoniy va zamoniyl o'zgarishlarning asoslanishi va boshqa) kabilarning o'zaro birlashtirib, badiiy asarni yaxlit bir butunlikka aylantiradi. Kompozitsiya asarni chinakam san'at hodisasiga aylantiradigan eg muhim unsur, badiiyat asosidir.

Arxitektonika (yunoncha arxitektonika – qurilish san'ati, me'morlik) – asarning tashqi qurilish, uning asosiy qismlari (boblar, fasllar: parda, ko'rinish)ni birlashtirish. Arxitektonika kompozitsiyaning tarkibiy qismidir. Kompozitsiya asarning barcha – ham ichki, ham tashqi jihatlarini qamrab oladi. “Arxitektonika” deganda asarda bob, fasl, parda, ko'rinishlarning joylashishi nazarda tutiladi.

Portret (fransuzcha portraire - tasvirlamoq) – personajning so'z vositasida tasvirlangan tashqi ko'rinishi (qiyofasi, jussasi, yuz-ko'z ifodalari, tana holati va harakatlari, qiliqlari), o'quvchi tasavvurida jonlanadigan to'laqonli inso obrazini yaratish va uning xarakterini ochish vositalaridan biri. Portret epik asarlarda kompozitsiya unsuri bo'lishi tasvirning bir ko'rinishi. Badiiy asardagi personajlar portreti shartli ravishda statik portret va dinamik portret turiga ajratiladi. **Peyzaj** (fransuzcha paysage –joy, makon) – asarda tasvirlangan badiiy voqyelikning muhim unsuri, voqyealar kechadigan ochiq makon (yopiq makon - interer) tasviri Peyzaj faqat tabiat manzarasi tasviridan iborat emas. Tog', daryo, soy, dengiz tasviri – tabiat tasviri. Ko'cha, xiyobon, hovli kabilar tasviri makon tasviridir. Peyzaj voqyea kechayotgan joy va vaqt to'g'risida tasavvur berib, qahramon ruhiyatini ochish vositasiga aylanadi.

Test savollari

Badiiy asarning barcha sathlariga birdek taalluqli tushunchani ko'rsating	Arxitektonika	<u>Kompozitsiya</u>	Dialog	Syujet
Badiiy asarga nima dispozitsiya qo'yiladi?	<u>Havot materiali</u>	Syujet	Voqyealar tuguni	Voqyealar yakuni
Asarni chinakam san'at hodisasiga aylantiradigan muhim unurni ko'rsating.	<u>Kompozitsiya</u>	Bo'yoq, chiziq	Syujet	Dialog, monolog
Badiiy asardagi hikoya qilish, tavsillash, dialog nima?	<u>Badiiy nuta shakllari</u>	Matn qurilishi	Personajlar sistemasi	Rivoya sub'ektlari
Badiiy asardagi voqyelikka munosabat, nuqtai nazar qanday bildiriladi?	<u>Roviy voki personaj nigohi orqali</u>	Muallif munosabati orqali	O'quvchi nigohi orqali	Tomoshabin nigohi orqali
Badiiy asarda bosh, ikkinchi darajali va yordamchi personajlar nimani tashkil etadi?	<u>Personajlar sistemasini</u>	Syujetni	Dialogni	Matn qurilishini
Badiiy asarning tashqi qurilishi, uning asosiy qismlari (boblar, fasllar; parda, ko'rinish)ni bir butun qilib birlashtirish nima deyiladi?	<u>Arxitektonika</u>	Syujet	Matn	Fabula
Badiiy asardagi unsur voqyealar kechayotgan joy va vaqt haqida tasavvur beradi?	Syujet	Peyzaj	Dialog	Muallif nutqi
Asardagi voqyealar rivojini to'xtatib qo'ygan holda, batafsil tasvirlagan peyzaj nima deyiladi?	<u>Statik peyzaj</u>	Dinamik peyzaj	Remarka	Epilog
Badiiy asarda qahramon ruhiyatini ochish vositasini ko'rsating	Syujet	<u>Peyzaj</u>	Muqaddima	Kompozitsiya

Tarqatma material

Shekspir

Nasihatchi nasihatga hamisha tayyor,
Lekin silliq soʻzdan boʻlak unda nima bor?
Hasrat bosib, yuragingga choʻkkan dam
Tilga soʻz keladi, oʻsha soʻz alam.
Bunday soʻzlar zamirida yashaydi majoz,
Asalga ham, zaharga ham oʻxshaydi bir oz.
Soʻz degani – soʻzdir, yurak ogʻrisa magar,
Qulogʻidan dori quyib tuzatmagaylar.

Bizning vujudimiz – bogʻ, irodamiz bogʻbon. Sassiqlik alaf oʻstiramizmi yoki jambilu rayhon, bir bir xildagi koʻkatlar bilan bezaymizmi yoki anvoyi chechaklar bilan, bogʻni bogʻ qilamizmi yo tap-taqir sahroyi kabir – bu oʻz qoʻlimizda. Agar hayotimiz tarozusining bir pallasida hissiyotlarimizni bosib turuvchi aql-idrok boʻmasa, tabiatimizdagi qon va pastkashlik bizni ayanch oqibatlariga yetaklagan boʻlardir. Lekin aqlu idrok quturgan hissiyotlarimiz, shahvoniy istaklarimiz, tizginsiz hislarimizni sovutib turadi. Bas, sen sevgi deb atagan oʻsha narsani men bachki butoq deb bilaman.

Adabiyot: Vilyam Shekspir. Saylanma. Uch jildlik. Ikkinchi jild. 178,183 betlar.

5 – MAVZU

BADIIY ASAR SYUJETI

Reja

1. Syujet va hayot voqyeliği
2. Badiiy asarda syujetning o' rni
3. Syujetning tarkibiy qismlari
4. Syujet turlari

Kalit so'zlar: syujet, fabula, sayyor syujetlar nazariyasi

Syujet fransuzcha sujet so'z bo'lib, "narsa, mazmun, mavzu" degan ma'noni bildiradi. Asar mazmunini tashkil etadigan, qahramonlar o'rtasidagi aloqa, munosabatlar tizimi syujetdir.

Syujetning o'zi ham bir qator qismlardan tarkib topgan bo'ladi: **ekspozitsiya, tugun, voqyealar rivoji, kulminatsiya va yechim**. Biroq syujetlar o'z tuzilishiga, namoyon bo'lish tarziga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Ayrim asarlarda voqyealar tadrijiy (xronikal) tartibda joylashgan bo'ladi. Masalan, Oybekning "Qutlug' qon", Sadridin Ayniyning "Qullar" romanida syujet ekspozitsiya, tugun, voqyealar rivoji, kulminatsiya va yechim tarzida batartib qurilgan. Ba'zi asarlarda esa voqyealar tugundan (A.Qahhorning "O'g'ri", "Bemor" hikoyalari) yoki kulminatsiyadan boshlanadi. Abdulla Qahhorning "Ko'r ko'zning ochilishi" hikoyasi buning misoli bo'ladi. Chunki u "Shunday qilib, Ahmad polvon so'yiladigan bo'ldi" deb boshlanadi. O'quvchiga keskin ta'sir ko'rsatadigan bu tarzdagi so'zlar bilan syujetni boshlash ham ijodkorning o'ziga xos uslubi sanaladi.

Asar kompozitsiyasini yaratish juda mushkuldir. U nihoyatda diqqatlab va nozik ishdir. Chunki kompozitsiyaning yaxlit bo'lishi asarda hayotning bir parchasini yorqin gavalantirishning asosiy shartidir. Demak, kompozitsiya — asarning tanasi. Tanadagi har bir a'zoning esa o'z o'rnini, vazifasi bor. Asar kompozitsiyasida ham har bir unsur: syujet (ekspozitsiya, tugun, voqyealar rivoji, kulminatsiya va yechim) va undan tashqaridagi qismlar (lirik, falsafiy, publitsistik chekinishlar, qo'shimcha epizodlar), peyzaj, portret, ruhiy tahlillar, muallif tavsifi kabilar me'yor va tartib bilan joylashishi lozimdir. Agar ular o'z o'rnida bo'lsa asar ta'sirchan, barkamol bo'ladi. Jumladan, Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar", Cho'lponing "Kecha va kunduz", Abdulla Qahhorning "O'g'ri", "Bemor", "Sarob" kabi asarlari, avvalo, kompozitsiyasining puxtaligi bilan e'tiborlidir.

Badiiy asarlar kompozitsiyasi tahlil qilingan ayrim tadqiqotlarda "fabula" termini ham uchraydi. **Fabula** lotincha fabula so'z bo'lib, masal, hikoya qilish demakdir. Badiiy asar fabulasi deganda asar uchun asos bo'lgan hayotiy material nazarda tutiladi. "Fabula — asar voqyealarining mantiqiy jihatdan uzviy bog'liqlikdagi yaxlit silsilasi" ham deyiladi. Aristotel ham fabulani "voqyealar yig'indisi" degan. "Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati"da syujet va fabula xususida shunday deyiladi: "Ayrim adabiyotshunoslar fabulani asar voqyealarining izchil bayoni, ya'ni skleti, syujet esa badiiy asar voqyealarining barcha komponentlari bilan birgalikda qamrab olingan ifodasi deb ta'riflaydilar. O'z ma'no va mohiyatiga ko'ra bu ikki termin bir-biriga sinonimik xarakterga ega bo'lib, hozirgi adabiyotshunoslikda syujet termini faol qo'llaniladi. **Fabula** termini esa asta-sekin iste'moldan tushib qolmoqda".

Demak, syujet, fabula har qanday asarda mavjud bo‘ladi. Biroq ular har bir janrda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Masalan, Bobur g‘azallari ham, Rabg‘uziy hikoyatlari ham, Oybek romanlari ham muayyan syujetdan tarkib topgan. Chunki ularda holat, hodisalarning ma‘lum manzarasi gavdalantirilgan, muayyan fikr ifodalangan. Ijodkor biror bir fikrni ma‘lum qilish uchun hodisalarning shunchaki oddiy nusxasini ko‘rsatmaydi. U o‘z qarashlarini ta’sirchanroq tarzda kishilarga yetkazish uchun ko‘plab hodisalarni, kechinma-holatlarni qayta ishlaydi. Hayotiy tajribasi, kuzatishlari asosida hayotiy voqyealarga ijodiy yondashadi. Hamda shu asosda asar syujetini yaratadi. Bundan ayon bo‘ladiki, syujet hayot hodisalarining oddiy aksi emas, balki uning ijodkor tomonidan ishlov berilgan, muayyan maqsadga muvofiqlashtirilgan manzarasidir.

Hayot hodisalari yozuvchi, shoirning ijod qilishi — asari syujetini yaratishi uchun zamin bo‘ladi. Jumladan, fantastik asarlar yozish uchun ham qandaydir hayotiy voqyealar sabab bo‘ladi. Demak, real hayot har qanday shakldagi syujetning asosi sanaladi. Biroq u o‘z holicha badiiy syujet bo‘lolmaydi. Hayot voqyealari muayyan maqsad asosida ijodiy ishlov berilganidagina syujetga aylanadi.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Igltonning “Adabiyot nazariyasi. Kirish” kitobida qayd qilinishicha, XVIII asrgacha ham Angliyada adabiyotga to‘qib chiqarilgan, o‘ylab topilgan qiziqarli voqyealar ifodasi, deb qaralgan. Angliyada hozirgi tushunchadagi adabiyot “romantizm davri” deb yuritiladigan paytdan boshlandi. Bu mamlakatda zamonaviy tushunchadagi “adabiyot” so‘zi XIX asrdagina pado bo‘lgan. Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, “adabiyot” so‘zi yaqin o‘tgan davrda, ya’ni XVIII asr chegarasida iste’molga kirib kelgan. Dastlab “adabiyot” deganda to‘qilgan, o‘ylab topilgan syujetga asoslangan voqyealar naql qilingan asarlar tushunilgan. Haqiqatan, badiiy asar syujeti, garchi hayotdagi voqyealarga asoslansa-da, muayyan maqsadga muvofiq qaytadan to‘qib bichiladi. Syujet yaratish uchun hayot voqyeligigag obdon “ishlov” beriladi. Shu bois o‘tmishda kishilarning badiiy asarlar syujeti soxta, o‘ylab topilgan bo‘ladi. Hayotda voqyealar asar syujetida ko‘rsatilganiday kechmaydi, degan qarashlarida muayyan asos mavjud. (O‘sha manba 38-bet.)

Syujet salmog‘i, ko‘lami, ta’sirchanlik darajasi esa badiiy konfliktga bog‘liq. Hayotning o‘zida ham kuchli to‘qnashuvli, keskin ziddiyatli voqyealar ko‘proq kishilar e’tiborini tortadi. Kishilar o‘shanday hodisalarni kuzatish, ular xususida eshitish, bilishni yoqtirishadi. Badiiy asar syujetining o‘quvchilarni o‘ziga qay darajada jalb qilishi ham ijodkor ixtiro qilgan, kashf etgan konflikt va uning ifodalanish tarziga bo‘liq.

Konflikt odamlar orasidagi muomala-munosabatdagina emas, kishining o‘z ichida ham bo‘ladi. Chunki inson o‘z atrofidagilardangina emas, ba’zan o‘zi-o‘zidan ham norozi bo‘ladi. “Nima uchun shu ishni qildim? Qilmasam bo‘lardiku!” deb o‘zini ayblaydi, o‘zicha kuyinadi. Boshqalardan, o‘zidan norozi bo‘lish inson tabiatida qanoatlanmaslik hissi mavjudligidan kelib chiqadi.

Hayotning o‘zida ziddiyatlar xilma-xil bo‘lgani singari badiiy asarda ham badiiy konfliktning turli ko‘rinishlari qo‘llaniladi. Ularni shartli tarzda quyidagicha guruhlarga ajratish mumkin: **ichki ruhiy konflikt** (qahramon qalbidagi kurashlar, hissiyotlar to‘qnashuvi), **ijtimoiy konflikt** (turli guruhlar o‘rtasidagi ziddiyatlar), **oilaviy konflikt** (oila a’zolari o‘rtasidagi mojarolar), **shaxsiy-intim konflikt** (shaxs va boshqalar manfaati o‘rtasidagi kurash) kabilar.

Har bir asarda konfliktning turli ko'rinishlari uchraydi. Eng yaxshi asarlarda qahramon qalbidagi kurashlar, hissiyotlar to'qnashuvini ko'rsatishga alohida e'tibor beriladi. Bu jihatdan, ayniqsa, Fyodor Dostoevskiy, Lev Tolstoy romanlari diqqatga sazovordir.

Asar konfliktining ta'sirchan bo'lishi syujet tarkibining boshqa unsurlari bilan ham bevosita bog'liqdir. Shuning uchun ular haqida muayyan tushunchaga ega bo'lishi lozim. Biroq barcha asarlarda ham syujet unsurlari (ekspozitsiya, tugun, voqyealar rivoji, kulminatsiyasi va yechim) alohida-alohida holda namoyon bo'lmaydi. Masalan, ba'zi asarlar syujeti voqyealar tuguni yoki kulminatsiyasidan boshlanadi va hodisalar qanday rivojlanib borgani ma'lum qilinadi. Yana shunday asarlar ham bo'ladi, uning syujetida voqyealar yechimi voqyealar kulminatsiyasi bilan birikib, singishib ketgan bo'ladi. Ayrim asarlarda alohida muqaddima (prolog) va xotima (epilog) uchraydi. Muallifning aynan o'ziga tegishli bo'lgan yoki biror qahramon tilidan yozilgan bu qismlar esa asar syujeti tarkibiga kirmaydi.

Syujet tarkibidagi unsurlar orasida dastlab ekspozitsiyaning nima ekanligini sharhlash joizdir. **Ekspozitsiya** lotincha expositio so'z bo'lib, "tushuntirish" degan ma'noni anglatadi. Voqyealar kechgan joy, davrning ijtimoiy manzarasi, qahramonlar unib-o'sgan muhit shart-sharoiti kabilar tasviri ekspozitsiya deb yuritiladi. Ekspozitsiya asarning istalgan o'rnida bo'lishi mumkin. Masalan, Oybekning "Qutlug' qon"ida ekspozitsiya asarning boshida kelsa, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida u voqyealar tuguni, rivojiga aralashgan holda namoyon bo'ladi. Ayrim asarlarda voqyealar bo'lib o'tgan joy, manzillar tasviri eng oxirida beriladi. Xususan, Fyodor Dostoevskiy romanlarida shunday yo'l tutiladi. Biroq tabiiyki, o'quvchi, avvalo, voqyealarning qayerda sodir bo'lgani, qahramonlar qanday muhit, sharoitda voyaga yetgani bilan qiziqadi. Ayrim ijodkorlar ana shuni sir saqlash yo'li bilan ham asariga qiziqishni oshirishga intiladi.

Syujetning yana bir unsuri **voqyealar tugunidir**. Badiiy asarda qahramonlar o'rtasidagi ziddiyatlar paydo bo'lishi voqyealar tugunidir. Tugun, ko'pincha, qahramonlarning ilk bor uchrashuvi yoki biror jiddiy muammo yuzasidan tortishishi tufayli paydo bo'ladi. Tugun voqyealar rivojini belgilaydi, qahramonlarni faol harakatlantiradi. Masalan, "O'tgan kunlar"da Otabek bilan Homidning ilk bor duch kelishi voqyealar tuguni sanaladi. Tugun paydo bo'lishining asosiy sababi, qahramonlar manfaatining bir-biriga zid kelishidir. Manfaat ko'lami qancha keng bo'lsa, ziddiyatlar shunchalik chigal, ziddiyatli kechadi, qahramonlar o'rtasidagi to'qnashuv shunchalik kuchli bo'ladi.

Voqyealar tuguni faqat qahramonlar o'rtasida emas, qahramonning aynan o'zining o'y-kechinmalari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, qahramon nimadandir ta'sirlansa, o'z ko'nglida o'sha hodisani o'ylab tashvishlana boshlashi mumkin. Bu holat ham tugun sanaladi.

Voqyealar tuguni yuzaga kelgach, u qandaydir tarzda o'sib, rivojlanib boradi. Syujetdagi voqyealarning ma'lum tugundan so'nggi rivojlanish jarayoni **voqyea rivoji** deyiladi. Tugun to'satdan yuzaga kelganday bo'lishi mumkin. Biroq voqyea rivoji uzoq davom etadigan jarayon bo'ladi. Oddiy tushuntirganda voqyealar rivoji voqyealar tuguni bilan voqyealar kulminatsiyasi oraliqida kechadigan jarayondir. Masalan, Oybekning

“Qutlug‘ qon” romanida Yo‘lchining Mirzakarimboy xonadoniga kelishidan tortib, uning boy tog‘asidan nafratlanib chiqib ketishigacha bo‘lgan oraliqda voqyealar rivoji kechadi.

Voqyealar rivoji jarayonida ham turli chigalliklar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida Homid Otabek bilan Kumush o‘rtasidagi munosabatlarni buzish uchun turli hiyla-nayranglar qiladi. Uning yovuzliklari tufayli qahramonlar nihoyatda mushkul holatlarga tushadi. Syujet voqyealari rivoji davomida paydo bo‘lgan ana shu yangi tugunlar yoki chigalliklarga **perepetiyalar** deyiladi.

Har qanday ziddiyat, kelishmovchilik ham bora-bora eng yuqori cho‘qqisiga ko‘tariladi. Hayotning ana shu haqiqati badiiy asar syujetidagi voqyealar rivojiga ham mos keladi. Chunki qahramonlar orasidagi qarama-qarshilik ham o‘sib, o‘zining eng baland darajasiga ko‘tariladi. Misol uchun Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida Farhod bilan Xusrav o‘rtasidagi munozara asarning eng e‘tiborli sahifasi hisoblanadi. Chunki aynan shu o‘rinda ikki qahramonning haqiqiy qiyofasi namoyon bo‘ladi. Farhodga nisbatan o‘quvchining mehr-muhabbati ortgandan ortadi. Xusravdan esa nafratlanib ketadi. Odil Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romanida shayx Nizomiddin Xomush bilan Ulug‘bek orasidagi to‘qnashuv ham roman voqyealarining eng keskin joyi hisoblanadi. Ular asar syujetining **kulminatsion nuqtasi** sanaladi.

Turmushda har qanday voqyealar ham oxir-oqibatda qandaydir bir tarzda yakunlanadi. Badiiy asarda ham xuddi shunday. Ya‘ni qahramonlar orasida paydo bo‘lgan ziddiyatlar asta-sekinlik bilan rivojlanib, eng yuqori cho‘qqisiga yetadi va u yoki bu xilda hal bo‘ladi. Asar syujetidagi voqyealarning eng yuqoriga ko‘tarilib, asosiy qahramonlar xarakteri, qiyofasini ko‘rsatadigan epizodi **voqyealar kulminatsiyasi** deyilsa, syujet voqyealari va qahramonlar taqdirining hal bo‘lishini gavdalantiruvchi epizod **yechim** deb ataladi. “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” dostonlarida bosh qahramonlar o‘limi voqyealar yechimi sanalsa, “Alpomish” dostonida Hakimbekning barcha mushkulliklarni yengib, yurtiga qaytib, to‘y-tomoshalar qilishi, bo‘linib ketgan urug‘ jamoasini birlashtirishi shunday hodisa hisoblanadi. Abdulla Qahhorning “Bemor” hikoyasida esa Sotiboldi xotining o‘limi va uning nochor, ilojsiz ahvolda qolishi asar syujeti voqyealarining yechimi sanaladi.

Asarning asosi sanalgan syujet va kompozitsiya juda murakkab hodisa sanaladi. Har bir asar o‘ziga xos syujet va kompozitsiyaga ega bo‘ladi. Yuqorida badiiy asar syujeti, kompozitsiyasi, ularga daxldor unsurlar xususida umumiy tarzda mulohaza bildirildi, xolos. Chunki badiiy asarning bu ikki hodisasi haqida kengroq mulohaza yuritish o‘z-o‘zidan asarning boshqa unsurlari xususida to‘xtalishni taqozo etadi. Negaki, ular bir-biri bilan uzviy bog‘liq hodisalardir. **Peyzaj** ana shu hodisalardan biridir.

Peyzaj fransuzcha *paysage* so‘z bo‘lib, “mamlakat”, “joy” degan ma‘noni bildiradi. Peyzaj badiiy asarda aks ettirilgan tabiat manzaralari, voqyea-hodisalar kechgan joylar ko‘rinishi tasviridir. U qahramonlar holat, kayfiyatini gavdalantirishning muayyan vositasi hisoblanadi. Peyzaj asar kompozitsiyasida ham alohida o‘rin tutadi. Chunki u qahramon turgan vaziyat, manzarani aniq ko‘rsatib beradi. “O‘tkan kunlar” romanida Otabek tunagan Xo‘ja Ma‘oz qabristonidagi tun manzarasi quyidagicha tasvirlanadi: “Oyning o‘n beshlari bo‘lsa-da, havoning bulutligi bilan oy ko‘rinmas, chin ma‘nosi bilan qorong‘u kuzning bir tuni edi... Kuchli bir yel turgan: qandaydir bir ishga hozirlangan kabi to‘rt tomonga yugurib yurar edi... yel borgan sari kuchlana bordi, chakalak tartibsiz holga kirib ketdi, bitta-yarimta to‘kilmay qolgan yaproqlar shitir-shitir to‘kilishga oldilar,

qarQa va zog'chalar ayni uyqu zamonida tinchsizlangani uchun yelga qarshi namoyish qilganidek g'a-g'u bilan chakalak ustida aylana boshladilar. yel kuchaygandan kuchayib borar va shu nisbatda mozor ichi ham yana bir qat qo'rqinch holga kirar edi, yel ketma-ket bo'kirar, bunga chiday olmagan shox-shabbalar qars-qurs sinar, keksa yog'ochlar "g'iyq-g'iyq" etib yolborish tovushi chiqarar edilar. yel ortiqcha bir g'azab ustida edi, yer yuzidagi tikkaygan narsani bukib-yanchib tashlamoqchidek pishqirar edi. Chinorlardan birisini yerni titratib yiqitdi... Chinor shoxlari tasbih kabi tizilgan boyqushlar bilan to'lgan. Ular oy nuridan uncha xursand emaslar, chunki oy yer yuziga kulib qaray boshlasa, ular boshlarini kiflari ichiga oladilar-da, dum-dumaloq bo'lib siqilib ketadilar. Oy bulutlar ostiga kirsar, ular rohatlangan kabi chig'-chig', ki-ki-ki qilib sayrab ham yuboradilar. Bu vaqt shu boyqushlar sayrog'i ichidan ingranish kabi bir tovush ham eshitilgandek bo'ladir". Tuning ana shu vahimali manzarasi, shamolning shiddati, boyqushlarning xunuk ovozlari Otabekning "ingranish kabi bir tovush" bilan iztirob chekishlari haqida yanada ravshanroq tasavvur uyg'otadi. Adib bu xildagi qo'rqinchli tun manzarasini tasvirlash orqali qahramonining og'ir ahvolga tushib qolganini aniqroq bildiradi. Demak, Xo'ja Ma'oz mozoridagi tun ko'rinishi Otabek fojeasini yorqinroq ko'rsatish uchun o'ziga xos vosita sanaladi.

XVIII asrdan e'tiboran Angliyada "poeziya" so'zi bir muncha keng ma'noni anglata boshlagan. Shelli "Poeziya himoyasiga" (1821) risolasida insonda ijod qilish hissi mavjudligini ko'rsatdi. Uning bu qarashi Angliyada shakllanayotgan kapitalizm mafkurasiga tamoman teskari edi. Albatta, Angliyada ham aniq dalillarga asoslangan asarlar bilan "obrazlilikka asoslangan" asarlar o'rtasidagi tafovut bundan ancha oldin anglangan edi. "Poeziya" so'zi, an'anaga ko'ra, "xayol-tasavvurda kechgan, o'ylab topilgan voqyea" ma'nosini bildirar edi. Filip Sidni o'zining "Poeziya himoyasi uchun" asarida "xayol-tasavvurda kechgan, o'ylab topilgan syujetga asoslangan voqyea" bo'lsa-da, poeziya ijtimoiy hayotda muhim o'rin egallashi, insonparvarlik ruhi bilan yashab, hayot kechirishi uchun zarur ekanini isbotlab berdi. yelizaveta davri ingliz shoiri va adabiyot nazariyachisi Filip Sidnining estetik qarashlari ta'siri Shellining "Poeziya himoyasiga" risolasida o'z aksini topgan. (O'sha manba 38-bet). Shellining ushbu kitobi shoir Humoyun Akbar o'zbek tiliga tarjimasida 2015 yil "O'zbekiston" nashriyotida bosilib chiqqan.

Badiiy asar asosi bo'lgan syujet yana bir o'ziga xos jihatga ega. Adabiyot tarixida bir mavzuda, bir xil qahramonlar haqida, bir xil nomda yaratilgan asarlar mavjud. Masalan, Sharqda "Layli va Majnun" dostoni juda mashhur. Jumladan, Alisher Navoiy ham, Fuzuliy ham "Layli va Majnun" degan doston yaratishgan. Ular yaratgan dostonlarning qahramonlari ham, ularning taqdir-qismati ham bir-biriga aynan o'xshash. Biroq Navoiyning dostoni ham, Fuzuliyning "Layli va Majnun"i ham mustaqil, o'ziga xos asardir. Chunki ularda bir mavzu, bir xil qahramonlar taqdiri o'ziga xos tarzda talqin qilingandir. Dunyo madaniyati tarixida to'rtta "Xamsa" mashhur. Nizomiy Ganjaviy (1141 – 1209), Xisrav Dehlaviy (1253 – 1325), Abdurahmon Jomiy (1414 – 1492) va Alisher Navoiy (1441 – 1501) qalamlariga mansub bu "Xamsa"lar tarkibidagi dostonlarda hikoya qilingan voqyealar va ularda ishtirok etgan qahramonlar deyarli bir xil. Biroq ularda ham Navoiy va Fuzuliy "Layli va Majnun" idagidek ayni bir xil syujet turlicha talqin qilingan.

Bir xil mavzu, bir xil qahramonlar taqdiri naql qilingan bunday asarlar sayyor syujetga asoslangan bo'ladi. Sayyor syujet barcha milliy ADABIYOTLAR tarixida mavjud bo'lgan hodisadir. "Layli va Majnun" dostoni — abadiy ishq qissasini dastlab Nizomiy dostoniga aylantirgan. Unga 118 ta nazira bitilgan. Shulardan 67 tasi fors, 37 tasi turkiy tilda bo'lsa, 7 tasi kurd, 7 tasi urdu, 2 tasi panjob tillaridadir. Arman, gruzin tillarida ham Layli va Majnun ishq haqida doston yaratilgan. Rus shoiri V.Xlebnikov ham 1911 yilda shu nomda doston bitgan.

Biroq sayyor syujetlar asosida bitilgan asarlar bir asarning ayni nusxasi emas. Ular bir mavzu, bir syujetning yangi qirralari, yangi jihatlari va yangi ma'nolarini kashf etib bergan alohida mustaqil asarlardir. Sayyor syujetlar ijodkorlar tafakkur darajasi, badiiy mahorati miqyosi, mushohada ko'lamini ko'rsatib beradi.

Syujetga xos xususiyatlardan yana biri uning muayyan xalq turmush voqyealariga asoslanishidir. Biroq bundan syujet faqat milliy turmush voqyealariga asoslanadi, deya hukm chiqarib bo'lmaydi. Syujetda milliy turmushga xos ko'rinish, xususiyatlar aniq aks etadi deyish mumkin, xolos. Chunki fantastik asarlarda, masalan, Gerbert Uellss, Ayzek Azimov roman, qissalarida fan-texnika, boshqa olam bilan bog'liq hodisalar gavalantiriladi. Ularda tasvirlangan hayotni aynan biror bir xalq, millat turmushiga taalluqli deb bo'lmaydi.

Syujet va kompozitsiya barcha adabiy janrlarda bir xil tarzda namoyon bo'lmaydi. Ular nasriy (hikoya, qissa, roman) asarlarda boshqa bir shaklda, lirik (g'azal, ruboiy, tuyuq va boshqalar) asarlarda alohida tarzda, drama (komediya, tragediya, drama) asarlarida o'ziga xos ko'rinishda akslanadi.

Umuman, syujet va kompozitsiya badiiy asarning asosidir. Badiiy asarning qiyofasi, salmog'i, o'ziga xosligi, badiiy olami ana shu ikki muhim unsur maydonida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Karimov I. "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch". T. "Ma'naviyat". 2008.
Karimov I. "Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor". "O'zAS" gaz. 2009 yil, 3 iyul.
Karimov I. "Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir". –T., "O'zbekiston", 2010.
Sulton I. Adabiyot nazariyasi. –T., O'qituvchi, 2005. – 107 – 125-betlar
Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: "Fan", 2007. – 93 – 106-betlar.
Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya budushogo. 2010. – 38 – 39-betlar.

Qo'shimcha ADABIYOTLAR

Arastu. Poetika. Axloqi kabir. –T., Yangi asr avlodi. 2004. – 28 – 34-betlar.

Amaliy mashg'ulot

Izzat Sultonning "Adabiyot nazariyasi" kitobini o'qib o'rganish

Talabalar ma'ruzada bayon qilingan mulohazalarni Izzat Sultonning "Adabiyot nazariyasi" kitobi bo'yicha o'zlashtirishga harakat qilishadi.

**Adabiyot: Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. – T.: O‘qituvchi, 2005. – 107 – 126-
betlar**

Seminar mashg‘uloti

Fitratning “Adabiyot qoidalari” asari tahlili

Talabalar Fitratning “Adabiyot qoidalari” asarini tahlil qilishadi.

Adabiyot Jahon adiblari adabiyot haqida – T.: “Ma’naviyat”, 2006. – 11 –87-betlar

Mustaqil ta’lim

Alisher Navoiyning “Muhokamat ul lug‘otayn” asarini o‘qib o‘rganish.

Adabiyot Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 16-jild. – T.: “Fan”, 2000.

Nazorat savollar

Syujet nima?

Syujet qanday tarkibiy qismlardan tarkib topadi?

Fabula nima?

Sayyor syujetlar nima?

GLOSSARIY

Syujet – (fransuzcha sujet – predmet, asosga qo‘yilgan nasa) – badiiy shaklning eng muhim unsurlaridan biri, asardagi bir-biri bilan uzviy bog‘liq voqyealar tizimi. Lirik asarlarda o‘y-fikr, his-kechinmalar rivoji syujetdir. Adabiyotshunoslikda syujetlar ikkiga: voqyeaband va voqyeaband bo‘lmagan syujetga ajratiladi. Hikoyada bitta voqyeaga e’tibor qaratiladi va unda qisaa roman, drama, tragediya, komediyada bir necha voqyea naql qilinadi hamda ular ta’sirida qahramon xarakteri, dunyoqarashidagi o‘shish-o‘zgarishlar jarayoni ko‘rsatiladi. Syujet birlamchi funksiyasi asarda diqqat markaziga qo‘yilgan muammoni badiiy tadqiq etishga imkon beradigan hayot materiaini uyushtirib berishdir. Syujet personajlarning harakati, faoliyati, o‘z maqsadi yo‘lidagi intilishi, kurashidan tarkib topadi. Syujetning ikki tipi: tashqi harakat dinamikasiga asoslangan hamda ichki harakat dinamikasiga asoslangan turi mavjud. Voqyealarning o‘zaro munosabatiga ko‘ra syujet xronikali va konsentrik turlarga bo‘linadi.

Fabula (lotincha fabula – hikoya, masal) – ayrim manbalarda syujet terminining sinonimi sifatida qo‘llanadi. Ba’zilar voqyealarning hayotda qanday kechgan bo‘lsa, aynan o‘shanday, hech qanday o‘zgartirmasdan aks ettirilishini fabula desa, ayrimlar syujet uchun asos bo‘lgan hayotiy voqyelikka fabula, deydi. Arastu asarda hikoya qilinadigan voqyealarni “mif” yoki “tarix” degan. Qadimgi rimliklar esa ularni “fabula” deyishgan. XVII asrda fransuz klassitsizmi nazariyotchilari asarda qalamga olingan voqyealarni “syujet” deb atashgan. XX asrda rus formal maktabi vakilari fabula – asarda tasvirlangan voqyealarning hayotda yuz berish tartibidir. Syujet esa voqyealarning asarda naql qilinish(joylashtirilish) tartibidir, deyishgan.

Sayyor syujetlar nazariyasi, migratsiya nazariyasi – XIX asr ikkinchi yarmida paydo bo‘lgan. Nemis olimi T.Benfey 1859 yilda hind folklori namunasi “Panchatatra”ni nashr ettirgan. Olim ana shu asar yuzasidan olib borgan izlanishlari natijasida aksariyat hikoyat va ertaklar dastlab Hindistonda bo‘lgan va keyin butun dunyo bo‘ylab tarqalgan, degan qarashni ilgari surgan. T.Benfey asos solgan sayyor syujetlar nazariyasiga ko‘ra turli

xalqlar og‘zaki ijodida bir-biriga o‘xshash syujetlar mavjudligi adabiy asarlar bir madaniy-tarixiy hudud (mamlakat)danboshqa madaniy-tarixiy hududga ko‘chib yurishi bilan izohlanadi. XIX asrda yevropa adabiyotshunosligida vujudga kelgan mifologik maktab vakillari, bu maktabning F.Shelling,F.Shlegel va F.Shlegel kabi namoyandalarining qayd etishicha, miflar adabiyot va san‘atning paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan. Nemis olimlari aka-uka Grimmilar “Nemis mifologiyasi”(1835) tadqiqotida adabiyoting paydo bo‘lishini xalq ruhi tushunchasi bilan bog‘lashadi. Ya‘ni g‘aybdan ilhomlantiriluvchi xalq ruhi avval miflarni yaratgan, miflardan esa ertak, lirik qo‘shiq, epos va janrlar paydo bo‘lgan. Folklor ilohiy ilhom tufayli yaratiladi. Shu bois folklor xalq ruhining anglanmagan ijod mahsuli. Folklor jamoa ijodi ekani, uning mayyan anif muallifi yo‘qligi shu bilan bog‘liqdir. Mifologik maktab vakillari asosiy e‘tiborini folllor genezisi – xalq og‘zaki ijodi namunalarning kelib chiqishi, paydo bo‘lishiga qaratadi. Sayyor syujetlar nazariyasi tarafdorlari esa folklorni muayyan bir elat yoki xalq mulki sifatida tushunishni cheklab, unga turli mamlakat, turli davrlar poetik madaniyatidan ta’sirlanish, o‘zlashtirish natijasi deb qarashadi.

Test savollari

Badiiy shaklning eng muhim unsurini ko‘rsating	Syujet	Voqyealar rivoji	Janr	Peyzaj
Asardagi bir-biriga bog‘liq voqyealar tizimi nima deyiladi?	* Syujet	Voqyealar rivoji	Ijodkor uslubi	Matn
Qaysi asarda birgina hayotiy voqyea ichidagi o‘shish, rivojlanish ko‘rsatiladi?	* “Bemor”	“Sarob”	“Sinchalak”	“Shohi so‘zana”
Qaysi adabiyotshunos syujet epik va dramatik asarlarga xos. Lirik asarlar syujetga ega emas, deb hisoblaydi?	* G.Pospelov	Fitrat	Arastu	A.Veselovskiy
Syujetning qaysi turida voqyealar orasidagi vaqt munosabati (A voqyea yuz berganidan keyin V voqyea sodir bo‘ladi) muhim o‘rin tutadi?	* Xronikali	Konsentrik	Tashqi harakat dinamikasig a asoslangan	Ichki harakat dinamikasiga asoslangan
Syujetning qaysi turida voqyealar orasidagi sabab-natija munosabati (A voqyea yuz bergani uchun V voqyea sodir bo‘ladi) asosiy o‘rin tutadi?	* Konsetrik	Xronikali	Tashqi harakat dinamikasig a asoslangan	Ichki harakat dinamikasiga asoslangan
P. Qodirovning “Yulduzli	* Xronikali	Konsentrik	Sayyor	Badiiy to‘qima

“tunlar” romani syujeti qaysi turga mansub?			syujet	
Sayyor syujetlar nazariyasi muhoschisi kim?	*T.Benfey	F.Shelling	F.Buslaev	M.Myuller
“Nemis mifologiyasi” tadqiqoti muallifi nomini ko'rsating	Aka-uka Grimmlar	F.Bulsaev	M.Myuller	A.Kun
“G'aybdan ilhomlantiriluvchi xalq ruhi avval miflarni yaratadi, keyin o'n miflardan epos, ertak, lirik qo'shiq va boshqa janrlar paydo bo'ladi” degan qarashni ilgari surgan olimning nomini ko'rsating	Aka-uka Grimmlar	A.Kun	T.Benfley	Nortorp Fray

Tarqatma material

Oybek

Nafis chayqaladi bir tup na'matak
Yuksakda – shamolning belanchagida.
Quyoshga ko'tarib bir savat oq gul,
Viqor-la o'shshaygan qoya labida,
Nafis chayqaladi bir tup na'matak...

“Na'matak” she'ridan

Maqsud Shayxzoda

Yaxshilar qadri

Do'stlar, yaxshilarni avaylab saqlang!
“Salom” degan so'zning salmog'in oqlang.
O'lganda yuz soat yig'lab turgandan,
Uni tirigida bir soat yo'qlang!

Asqad Muxtor

Ikki narsa og'ir ko'nglimga asli,
Ikki narsa uchun yo'q menda bardosh:
Biri – dushmanimning shodon qahqahasi,
Biri – do'st ko'zida miltillagan yosh.

Adabiyot: XX asr o'zbek she'riyati antologiyasi. – T.: “O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2007.

6-MAVZU

BADIY ASAR TARKIBIY QISMLARI

Reja:

1. Badiiy asar tuzilishining o'ziga xos jihatlari
2. Kompozitsiya va uning tarkibiy qismlari
3. Epik turdagi asarning tarkibiy qismlari
4. Lirika va drama turidagi asarning tarkibiy qismlari

Kalit so'zlar: badiiy asar, tarkib, tuzilish, kompozitsiya, syujet, janr, doston, roman, qissa, hikoya, she'r, drama

Badiiy asar hayot voqyeligining obrazlar vositasidagi ifodasidir. Badiiy asarda hayotning muayyan qirradi ma'lum bir yaxlitlik kasb etib, akslanadi. Uning bu manzarasida biror bir voqyelik, undagi odamlar fe'l-atvori, dunyoqarashi, intilishi, turmush tarzi, kiyinishi, biri-biri bilan muomala-munosabati kabilar namoyon bo'ladi. Shuning uchun har bir barkamol badiiy asar o'z davrining ma'lum darajadagi oynasi hisoblanadi.

Albatta, tarixiy, ilmiy asarlarda ham davr o'z ifodasini topgan bo'ladi. Biroq badiiy asarlar ulardan jiddiy farq qilib, davr kishilari ichki-tashqi dunyosini ko'rsatadi. Zamona kishilarining turmush tarzi, ularning intilishi, dunyoqarashi, qiziqishi, sevgi-muhabbat, qayg'u-quvonchlari faqat badiiy asarlardagina o'zining aniq ifodasini topgan bo'ladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar", Oybekning "Navoiy" romanlarida davr kishilarining hayot tarzi jonli chizib berilgan. Milliy ADABIYOTLAR tarixida shunday asarlar ham bo'ladiki, ular "millat hayotining qomusi" deb yuritiladi. Masalan, Aleksandr Pushkinning "yevgeniy Onegin" romani shunday deb e'tirof qilinadi. Haqiqatan ham ushbu asarda XIX asr boshlaridagi rus hayotining muayyan jihatlari jonli gavdalandirilgan. Unda turli tabaqa vakillarining hayoti, rus yeri tabiati ishonarli ko'rsatilgan. Albatta, XIX asr rus kishilari hayoti haqida ko'plab ilmiy asarlar ham yozilgan. Ularda aniq ma'lumotlar, asosli dalillar bayon qilingan. Biroq bu ma'lumotlar, dalillar har qanchalik asosli bo'lmasin, "yevgeniy Onegin" romanichalik ta'sirchan emas. Ushbu romanni yuz-ikki yuz yildan so'ng o'qigan kishi ham qalamga olingan hodisalarning jonli manzarasini ko'z o'ngida tasavvur qila oladi. Chunki unda odamlarning hayoti, ularning sevgi-muhabbati, ayriliq azoblari, hijron iztiroblari, quvonch-shodliklari gavdalandirilgan. Kishilar hayotiga taalluqli bu abadiy muammolar bilan tanishish esa hamisha qiziqarli bo'ladi. Chunki o'tmishda ham, hozir ham, bundan keyin ham odamlararo munosabatlar sevisish-sevilish, ayriliq, hijron, umid, umidsizlik, baxt, baxtsizlik, makr, aldov, xiyonat, sadoqat kabi murakkab va ziddiyatli hodisalardan tarkib topadi. Qarama-qarshiliklarga, chigalliklarga, kutilmagan ziddiyatlarga to'la bo'lgan ana shu jarayon hamisha kishilar hayotining mundarijasini belgilaydi. Badiiy asarning asosiy maqsadi esa ana shu mundarijani gavdalandirish va bu orqali kishilar xarakterini, ularning o'y-kechinmalarini, fikrini, dunyoqarashini boyitish, tuyg'ularini yuksaltirishdir. Bu shundan dalolat beradiki, badiiy asar kishilarga kishilar haqida va o'zi to'g'risida bilim, ma'rifat beradi. Ilmiy asarlar esa biror bir voqyea-hodisa, narsaning ma'lum bir jihati xususidagina ma'lumot beradi. Ularda mavjud bo'lgan, isbotlangan, aniqlangan haqiqatlar to'g'risida fikr bildiriladi. Badiiy asarlardagi mulohazalar esa ko'proq kishilarning

faoliyatiga, biror bir ishni bajarayotgan yoki biror holatga tushib qolgan odamning qalbida, xayolida qanday o'zgarishlar kechayotganini ko'rsatishga yo'naltirilgan bo'ladi. So'z san'ati asarlari ana shu o'ziga xos xususiyati bilan o'quvchilarning ongiga, his-tuyg'ulariga ta'sir qiladi va ularning qalbida olijanob hislar, ezgu fikrlar uyg'otadi.

Albatta, san'atning barcha turlari ham kishining ongi va qalbiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, mahoratli musavvir qo'llagan yorqin bo'yoqlar manzaralarning ilgari e'tibor qilinmagan qirralarini ochib yuboradi. Unga qarab turib, ko'ngilda pokiza hislar uyg'onadi. Kishi fikrida, qarashlarida allaqanday tozarish yuz beradi. Kompozitor, bastakor yozgan kuylar sozlar jo'rligida ijro qilinganda yoki xonanda kuyning ohanglariga so'zning sadolarini uyg'unlashtirib, shirali ovoz bilan qo'shiq kuylaganda kishi o'zida ta'riflab bo'lmas, g'ayritabiyy o'zgarish his sezadi. Bu o'zgarish butun vujudni qamrab oladi. Osmonga bo'y cho'zgan, turli naqsh va ranglar bilan ishlov berilgan, o'ziga xos shaklda qurilgan salobatli imoratlar — arxitektura ansambllari ham kishini hayratlantiradi. O'lis moziy, o'tgan ajdodlar, bugungi kun, ulardagi odamlar haqida o'ylantirib qo'yadi. Badbin xayollarni ko'ngildan quvadi. Qalbg'a ezgu tuyg'ular soladi. Yaxshi ishlar qilishga undaydi.

Adabiyotning bosh mavzusi inson bo'lgani uchun insoning xilma-xil holat, harakat, intilishlari badiiy asarning materiali bo'ladi.

Adabiyotning bosh maqsadi inson, so'z san'atining asosiy mohiyati insonshunoslik ekan, badiiy asarda gavdalandirilgan voqyea-hodisalar hayotda ro'y bergan yoki bo'lishi mumkin bo'lgan voqyealarning shunchaki bayoni emas, balki ularning muayyan nuqtai nazardan qayta ishlangan shaklidir. O'ayotda voqyealar bir joyda to'xtab qolmaydi. Ular qandaydir ko'rinishda davom etaveradi. Badiiy asardagi voqyealar esa unday emas. Ular qandaydir tarzda boshlanadi va nihoyasiga yetadi. Masalan, hikoya, roman, qissada va dostonida qahramonlar hayotining ma'lum bir vaqt oralig'idagi kechmish-kechirmishlari qalamga olingan bo'ladi. Biroq chegaralangan bu muddatdagi hodisalar badiiy asardagi qahramonlar xususida (albatta, ular asosiy qahramon yoki badiiy xarakter darajasidagi qahramon bo'lsa) yaxlit tasavvur qiladi. Bunday samaraga esa badiiy asarning **shakl va mazmun, mavzu va G'oya, syujet va kompozitsiya, badiiy til** singari vositalari mutanosibli yordamida erishiladi. O'ar qanday badiiy asar shakl va mazmun, mavzu va g'oya, syujet va kompozitsiya singari unsurlardan tarkib topgan bo'ladi. Biroq har qanday badiiy asar mavjudligining bosh asosi uning **tilidir**. Til badiiy asarning joni, qoni, urib turgan yuragidir. Ana shu tayanch asos qanchalik baquvvat bo'lsa, badiiy asar shunchalik barkamol bo'ladi. Badiiy asar shakl va mazmunidagi rasolik ham, undagi mavzu va g'oyaning yorqinligi ham, syujet va kompozitsiyaning qiziqarli, o'zaro muvofiqlik darajasi ham, avvalo, ijodkorning so'z qo'llash, uni tanlash, ishlatish mahoratiga bog'liq. Badiiy asar muvaffaqiyatining bu darajada tilga bog'lab qo'yilishining boisi uning So'z san'ati ekanligidadir. Musavvir, naqqosh, haykaltarosh, kompozitor, bastakor erisholmaydigan haqiqatlarni yozuvchi, shoir, dramaturg so'z orqali gavdalandiradi. Xususan, u inson ko'nglidagi kechinmalarni, ruhiy azoblanishlarni, ikkilanish, qiynalishlarni ta'sirchan qilib ko'rsatib beradi. San'atning biror bir sohasida insonning bu holatlarini — uning qalb dunyosini badiiy asarchalik keng, yorqin, jonli aks ettirib bo'lmaydi. Badiiy filmlarda ham qahramonlarning quvonch va tashvishlari ta'sirchan gavdalandiriladi. Ular tomoshabinlarni quvontirishi, hayajonlantirib yuborishi yoki qayg'uga cho'mdirib, yig'latishi, azobga solishi mumkin. Bu haqiqatni inkor etib bo'lmaydi. Biroq kishilarni quvontirishi, yig'latishi mumkin bo'lgan ana shu filmlar zamirida ham avvalo badiiy asar turadi. Aktyorlar ana shu

badiiy asar — ssenariydagi qahramonlar rolini ijro etishadi. Operator esa rol ijro etayotgan ana shu qahramonlar holatini texnika vositalari yordamida suratga oladi. Kino film yaratishda aktyor, operator, rejissyordan tashqari, yana ko'plab sahna mutaxassisleri ishtirok etishadi. Shuning uchun kino sintetik san'at hisoblanadi.

Badiiy asar hayotning o'ziga xos yaxlit, mustaqil bir parchasi sanaladi. O'ar bir yaxlit, mustaqil narsa-hodisa esa o'z shakl va mazmuniga ega bo'ladi. Shakl va mazmun narsa-hodisa mavjudligining namoyon bo'lish tarzidir. Ular bir-biri bilan mustahkam bog'liqdir. Shaklsiz mazmun va mazmunsiz shakl bo'lmaydi. Shakl mazmunning o'zini ko'rsatishidir. Shuning uchun ularni bir-biridan ajratish, bir-biriga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas. Badiiy asarda ham shakl va mazmun munosabatiga shunday qarash lozim. V.Belinskiy aytadiki, "Mazmunni ifodalovchi shakl bir-biri bilan shunday bog'liqki, shaklni mazmundan ajratish — mazmunni yo'q qilish, mazmunni shakldan ajratish — demak, shaklni vayron qilishdir"(Sobranie sochineniy v tryox tomax. tom.2. — M.: 1948. — S. 138.). Shuning uchun har qanday badiiy asarning shakl-ko'rinishi, ifoda tarzi uning mazmun-mohiyatiga muvofiq bo'ladi.

Badiiy asarning shakl va mazmuni nima?

Voqyea-hodisalarning tashqi ko'rinishini aks ettirish orqali ularning ichki mohiyatini gavalantirish badiiy asarning shakl va mazmunidir. Bu badiiy asar shakl va mazmunini eng sodda tushuntirishdir. Yana oddiylashtiriladigan bo'lsa, badiiy asarda mazmunning obrazlar, syujet, kompozitsiya va boshqa badiiy tasvir vositalari orqali ifodalanishi shakldir. Roman, hikoya, qissa, doston shakli deyilganda obrazlarning o'zaro munosabatlari, ular bilan bog'liq voqyea-hodisalardan kelib chiqadigan syujet, voqyealarning joylashishi tartibi nazarda tutiladi. Ana shu obrazlar harakat, faoliyati, asar syujeti va kompozitsiyasining ma'lum maqsadga yo'naltirilgani esa o'sha asarning mazmuni hisoblanadi.

Mazmunning ta'sirchan, shaklning yorqin bo'lishiga asos bo'luvchi omillar orasida obraz alohida ajralib turadi. Chunki obrazda, ya'ni asardagi inson qiyofasida ijodkorning maqsad, niyati mujasammlashgan bo'ladi. Obrazda aniq bir shaxs qiyofasi gavalantirilishi ham yoki unda davr kishilariga xos xususiyatlar umumlashtirilgan bo'lishi ham mumkin. Obraz o'zining mana shu xususiyatiga ko'ra asar mazmunini namoyon etishning o'ziga xos poydevori sanaladi.

Asarning asosiy qahramonlari uning syujetidagi voqyealarni harakatlantirib turadi. Ular mana shu jihatiga ko'ra asarning shaklini belgilab beradi.

Aruz, barmoq she'r tizimlari, adabiy asarlarning barchasi ma'lum ma'noda shakl ko'rinishlaridir. o'azal, ruboiy, tuyuq, muxammas, tarji'band singari Sharq mumtoz adabiyotiga xos janrlar bir-birlaridan o'z ko'rinish tarzi, hajmiga ko'ra farq qiladi. Binobarin, ular o'z mazmun ko'lami, fikrni qay darajada keng-tor ifoda etishiga ko'ra ham tafovutlanadi. Shuningdek, Qazal bilan Qazal, tuyuq bilan tuyuq, ruboiy bilan ruboiy orasida ham farq seziladi. Bu, avvalo, ulardagi fikrda namoyon bo'ladi, obrazlarda aniq bilinadi. Mazmun bo'lakmi, demak, shakl ham o'zgacha bo'ladi. Bu o'zgachalik, deylik, g'azalning qofiyalanish tarzida, radiflarda, hijolarning miqdorida akslanadi. Tuyuq, ruboiylar o'rtasidagi farq ham shu unsurlarda bilinadi. Hikoya, qissa, roman, drama, komediya, tragediya kabi janrlarga mansub har bir asarning o'ziga xos jihatlari bundan ham aniqroq namoyon bo'lib turadi.

Badiiy asarning shakl va mazmuni uning mavzu va g'oyasiga muayyan darajada bog'liq bo'ladi. Mavzu va g'oya ham badiiy asar qiyofasini, ta'sirchanligini belgilashda uning shakl va mazmuni singari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzu, ya'ni tema yunoncha so'z bo'lib, "narsa-buyum" degan ma'noni bildiradi. Biroq badiiy asar mavzusi unda qalamga olingan voqyea yoki narsa-buyumlar emas. **Badiiy asar mavzusi ijodkor tanlagan hayotiy voqyealar, u yoritgan asosiy muammolarning umumlashmasidir. Adabiy asar uchun asos qilib olingan fikr va maqsad uning mavzusidir.** Adabiy asar mavzusi tanlangan biror bir moddiy narsa-buyum emas, balki fikr, qarashdir. Ya'ni, hayotning muayyan muammosi xususida fikr yuritish badiiy asarning mavzusidir. Albatta, mavzuga ham borliqdagi narsa-hodisalar asos bo'ladi. Badiiy asar uchun eng asosiy narsa-hodisa esa insondir. Inson hayoti, uning turli vaziyat-holatdagi kayfiyati, kechinmalari, maqsad, intilishlari, borliqqa qarashlari, kishilar bilan muomala va munosabatlari badiiy asarning vujudi va jonidir.

O'ayot ko'pdan-ko'p muammolardan iboratligi, kishilar bir-biri bilan ko'zga ko'rinmas rishtalar orqali bog'langan muammolar girdobida yashashga mahkum bo'lgani uchun badiiy asarda ham bir qator mavzular qalamga olingan bo'ladi. Biroq ijodkorlar o'z asarlarida ulardan ba'zilarinigina chuqurroq tahlil qilib, o'quvchilar e'tiborini o'shalarga jalb qiladi. Turmushning o'zida ham ayrim hodisalar muayyan paytlarda boshqa hodisalarga qaraganda ko'proq diqqatni tortadi. Ularga alohida ahamiyat beriladi.

Ijodkorning mavzu tanlashi, avvalo, uning hayotiy tajribasiga bog'liq. O'zbek yozuvchilarining aksariyati qishloq kishilari hayotidagi turli-tuman voqyealarni ishonarli yoritib beradilar. Chunki ular qishloqda tug'ilib o'sishgan, u yerdagi hayotni yaxshi bilishadi. Zavod-fabrika, shaxtadagi hayot haqida qiziqarli, ta'sirchan roman, qissa o'zbek adabiyotida hozirgacha yozilmaganining sababi, bizda u joylardagi turmushning o'ziga xos nozikliklarini chuqur biladigan ijodkorlarning yetishib chiqmaganligidadir. Albatta, bu hodisa, avvalo, xalqimiz milliy turmush tarziga borib bog'lanadi.

Badiiy asarlar mavzulari ikki xil bo'ladi, deyish mumkin. Birinchisi — **abadiy mavzular**, ikkinchisi — **davriy mavzular**. Insonning ma'naviy-axloqiy turmush tarzi, sevgi-muhabbati, kishilarga, yurtiga munosabati, kishilararo muomala-munosabatlari, odamlarning baxt, baxtsizligi, quvonch, qayqusi, mehr, qahri, saxiyligi, baxilligi va boshqalar adabiyotning abadiy mavzularidir. Ayni choqda, har bir zamonning o'z muammolari bo'ladiki, ular davriy mavzular doirasiga kiradi. Masalan, 30-yillarda kolxoz qurilishi, yangi yerlarning o'zlashtirilishi O'zbekistonda jiddiy muammo bo'lgan. Bu muammoni mavzu qilib, ko'plab she'riy, nasriy asarlar yozilgan.

Albatta, adabiyot o'z davrining dolzarb muammolarini yoritib ko'rsatishi kerak. U bu bilan hayotning ijtimoiy taraqqiyotiga muayyan ta'sir ko'rsatadi. Kishilarning ongu fikriga ma'lum bir yangilikka jalb etadi. Bundan ham muhimi — davr muammolarini akslantirish zamona kishilari qiyofasini gavdalantirish, ularning o'z ajdodlaridan qaysi jihatlari bilan farqlanishini namoyon etish imkonini beradi.

Biroq davrning dolzarb muammolarini mavzu qilishning o'zigina asarning ta'sirchanligi, zamonaviyligiga asos bo'la olmaydi. Tarixiy voqyealar qalamga olingan bo'lsa-da, ular zamonaviy mavzudagi asarlardan ko'ra ta'sirchanroq, qiziqarliroq bo'lishini sharhlash shart emas. Masalan, "Ulug'bek xazinasi", "Mirzo Ulug'bek", "Yulduzli tunlar" singari asarlarda olis o'tmish haqida hikoya qilinsa-da, ularda zamondoshlarimiz ruhini ulg'aytiradigan, qalbiga ezgu o'ylar olib kiradigan badiiy joziba mavjud. Yoki Alisher

Navoiy dostonlari, Boburning ruboiy, g'azallari, Fyodor Dostoevskiy romanlari o'z o'quvchilarini hamisha ta'sirlantiradi. Chunki ularda inson qalbining nozik tovlanishlarini namoyon etadigan badiiy manzaralar bor.

Ijodkor mavzuni muayyan maqsad bilan tanlaydi. Har qanday mavzuga baqishlangan asar muayyan haqiqatlarni ochib beradi, boshqalarning diqqatini qandaydir noma'lum yoki e'tibordan chetda qolib kelayotgan narsalarga qaratadi. Albatta, barcha asarlarda ham ijodkorning maqsad-muddaosi ochiq-oshkora ko'rinib turmaydi. Bunday bo'lishi shart ham emas. Ijodkorning biror bir hodisani qay darajada ko'rsatishi, hodisaning qaysi jihatlariga ko'proq e'tibor qilishining o'ziyoq uning maqsad-niyatini bildirib turadi. Yozuvchi voqyelikni xolis turib gavdalantirganida ham nimanidir tasdiqlaydi, nimanidir inkor etadi. Umuman, hayotning muayyan parchasini ta'sirchan, jozibali qilib ifodalashning o'ziyoq ma'lum bir maqsad, niyat tufayli yuzaga chiqadi. Xalq orasida "niyat — yarim davlat" degan gap bor. Bu — bekorga emas. Ishning qay darajada bajarilishi niyatning qandayligiga bog'liq. Agar niyat astoydil bo'lsa, har qanday mushkul ish ham kutilganidan ziyoda bo'lib ajoyib tarzda yakunlanadi. Mabodo, niyat yarim-yorti, dildan emas, tilda, shunchaki nomiga bo'lsa, eng oson ish ham chalkashib, chuvalashadi. Shunday ekan, ijodkorning asar yozishidan, biror bir mavzuni yoritishidan maqsadi bo'ladi. U o'zining bu niyatini to'la tasavvur qilolmasligi mumkin. Biroq u qandaydir tarzda xayolda jonlanib, ish jarayonini o'ziga xos tarzda boshqarib turadi. **Ijodkor maqsadini boshqarib, uning qarashlari, hodisaga yondashishlarini ma'lum bir izga solib turadigan ana shu hodisa G'oyadir.**

Adabiyotning g'oyaviyligi masalasiga turlicha yondashiladi. Adabiyotning g'oyaviyligini oqlovchilar ham, uni butunlay qoralovchilar ham bor. Umuman esa, adabiyotning g'oyaviyligiga bu tarzda ta'rif beriladi: "tasvirlanayotgan narsa yoki voqyeaga ijodkorning munosabati, uning hayotga va insonga bo'lgan ideali" (Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1983. — B.131). Mana shu mulohaza deyarli o'zgarishsiz tarzda aksariyat tadqiqotlarda keltiriladi.

Demak, g'oya ijodkorning qalamga olinayotgan voqyelikka munosabatidir. **Mavzu** esa aks ettirilayotgan voqyea-hodisalarning umumlashmasi, yig'indisi, ya'ni badiiy asar uchun tayanch bo'lgan asosiy fikr va maqsad ob'ektidir.

Ijodkor — voqyelik — fikr-maqsad — munosabat. O'z-o'zidan ayonki, bular bir-biri bilan mustahkam bog'langan zanjirlardir. Ma'lumki, voqyelik haqidagi fikr o'z-o'zidan tug'ilmaydi. U kuzatish, tahlil qilish, o'rganish asosida paydo bo'ladi. Bu jarayonda tabiiyki, nimadir inkor qilinadi, nimadir ma'qullanadi. Nimanidir ma'qullash yoki inkor qilish esa albatta munosabatni taqozo etadi. Chunki munosabat bo'lmasa tasdiqlash, ma'qullash ham, rad qilish, qoralash ham bo'lmaydi. Ijodkorning oddiygina novdadagi bargni tasvirlashi yoki unda hosil bo'layotgan kurtakni madh etishi ham o'ziga xos munosabatdir. Ya'ni bu tabiatning muayyan bir hodisasiga qarash va u orqali o'quvchida ma'lum bir kayfiyat uyg'otishdir. Badiiy asarda kishilar qiyofasi, ularning xatti-harakati gavdalantirilganida esa ijodkorning munosabat va maqsadi barg yoki shamol tasviridagidan ko'ra aniqroq bilinib turadi.

O'ayot turli-tuman hodisalardan iborat bo'lgani bois, badiiy asarlar uchun ham xilma-xil mavzular topiladi. Biroq har bir mavzuning turli qirralari, bir-birini inkor etadigan jihatlar bo'ladi. Demak, bir mavzuning o'zi turlicha munosabatlarni yoritadi.

Mavzu va g'oya bir-biriga bog'liq hodisa hisoblanadi. Chunki har qanday mavzuning o'ziga muvofiq g'oyalari bo'ladi. Biroq mavzu bitta, undan anglashiladigan g'oyalar esa turlicha bo'lishi mumkin. o'oya ijodkorning dunyoqarashiga, nuqtai nazariga bog'liq. Har qanday san'at asarida ma'lum bir g'oya ifodalangan bo'ladi. Soddaroq aytganda, g'oya fikrdir. Sho'irning shamollar, yulduzlar, shaldirab oqayotgan suvlar ta'rif-tavsif qilingan she'rlarida ham, arxitektor chizmasiga muvofiq yaratilgan gulzor manzarasida ham, haykaltarosh yasagan ot, qush shaklida ham qandaydir fikr ifoda qilingan bo'ladi. So'zlar, ranglar, ohanglar, manzaralar, shakllar g'ayriixtiyoriy tarzda ongu shuurimizga ta'sir etadi. Bizda fikr uyg'otadi.

Adabiyotning g'oyaviylik xususiyatlaridan sho'ro yovuzlarcha mustabidlik bilan foydalandi. Ya'ni uni to'lig'icha o'z yo'rig'iga mosladi. "G'oyaviylik — adabiyotning bosh mezon. Sho'ro adabiyotining g'oyaviyligi sho'ro siyosatini sharaflashdir" degan qarash o'sha davrda hukmronlik qildi. Ana shuning oqibatida "G'oya", "adabiyotning g'oyaviyligi" degan istilohlarga XX asr adoqlarida norozilik bilan qarash kayfiyati paydo bo'ldi. "Haqiqiy adabiyot asarlari g'oyasiz bo'ladi", degan aqida yoyildi. Bu uzoq yillar davomida tushovlab qo'yilgan FIKRning zanjirlarni uzib, kishandan bo'shalishi oqibatida tug'ilgan o'ziga xos norozilik ifodasi edi. Uning mavjud tartiblarga nafrati shu darajada ediki, u barcha hodisalarni, jumladan, adabiyotning avvalgi holatini ham shoshilinch tarzda inkor qilishga shoshma-shosharlik bilan kirishib ketdi. Aslida g'oya barcha ijtimoiy hodisalarga, jumladan, san'atning hamma turlariga xos hodisadir. G'oyani ma'lum ma'noda natija, hosila deyish mumkin. Shunday ekan, har qanday adabiy-badiiy asarning o'ziga muvofiq g'oyasi bo'ladi. Mavzu va g'oya asarda hayotning muayyan parchasini g'avdalantirishga asos bo'ladigan, unda ta'sirchan qahramonlar qiyofasini yaratishni ta'minlaydigan poydevordir. Mavzu va g'oyaning yorqin namoyon bo'lishi esa asarning asosiy konflikti ko'lamiga bog'liqdir.

Konflikt nima?

Konflikt, avvalo, yon-verimizdagi mavjud hayotning aynan o'zidir. Hayot esa misoli to'xtovsiz oqib turgan daryodir. Daryoda suvlar to'lqin otib oqadi. To'lqinlar bir-birini quvadi. Kishilarning umri ham xuddi shunday manzaradan iborat. Hayot bir-birini inkor qiladigan, ayni chog'da taqozo etadigan hodisalar majmuasidir.

Konflikt lotincha conflictus degan so'z bo'lib, "to'qnashish" degan ma'noni bildiradi. Ziddiyat, to'qnashuv hayot taraqqiyotini ta'minlovchi asos bo'lgani singari badiiy konflikt ham asarning qiziqarli bo'lishining yetakchi vositasidir. Badiiy konflikt roman, qissa, hikoya, doston qahramonlari o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. Qahramonlar bir-birlaridan fe'l-atvori, tabiati, maqsad, intilishlariga ko'ra farq qiladi va shunga ko'ra, ular o'rtasida ziddiyat vujudga keladi. Obrazlar o'rtasidagi ziddiyat ham, qahramonlarning o'z ichidagi to'qnashuvlari ham biror-bir voqyea tufayli namoyon bo'ladi. Voqyealarning qay tarzda kechishi asar mavzusi va g'oyasining ahamiyatini namoyon etgani singari qahramonlarning qiyofasini ham aniq tasavvur etish imkonini beradi.

Hayotda ziddiyatlar keskin va sokin bo'lgani singari badiiy konfliktning ham turli ko'rinishlari mavjud. Ular qahramonlar o'rtasidagi oshkora kurash tarzida ham ("Qutlug' qon" romani qahramonlari orasida bo'lganidek), personajlarning o'z ko'nglidagi olishuvlar (A. Qahorning "Sarob" romani) tarzida ham namoyon bo'ladi.

Shuningdek, badiiy konflikt har bir adabiy tur va janrda o'ziga xos tarzda ifodalangan bo'ladi. She'riy (g'azal, ruboiy, tuyuq kabi) asarlardagi konflikt ko'rinishi nasriy (roman,

qissa, hikoya) asarlardagidan farq qilganidek, u drama (komediya, tragediya, pesa) asarlarida tamoman boshqacha holda ko‘rinadi.

Umuman, har bir barkamol badiiy asar konflikt, shakl va mazmun, mavzu va g‘oya singari o‘z unusurlarini qay tarzda namoyon etishidan qat’i nazar, u hayotning muayyan bir ko‘rinishini ta’sirchan akslantirgan, ijodkor yaratgan go‘zallikdir.

ADABIYOTLAR ro‘yxati

3. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.-Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
4. Islom Karimov. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. “O‘zbekiston”, 2009, 3 iyul.
3. Adabiyot nazariyasi. Ikki jildlik. — Toshkent: Fan, 1978, 1979. – 1-jild. 60 – 70-betlar.
4. Valixo‘jaev B. O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi. — Toshkent: O‘zbekiston, 1993. – 56 – 64-betlar.

Qo‘shimcha ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Mezon ul avzon. 15 tomlik. 14-tom. — Toshkent: Fan, 1967. – 133 – 182-betlar.
2. Alisher Navoiy. Muhokamatul lug‘atayn. Asarlar. 15 tomlik. 14-tom. — Toshkent: Fan, 1967. – 103 -132-betlar.
3. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. -T., Yangi asr avlodi. 2004. – 30 –40-betlar.

Xorijiy adabiyot

1. Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya budushogo. 2010. – 41 – 45-betlar.

Test savollari

1.	Afsona va rivoyatlardan qaysi janrdagi asarlarda foydalanib bo'lmaydi.	Doston, qissa	Roman, masnaviy	*Fard chiston	She'riy roman, ertak
2.	Ruboiy janri o'zbek mumtoz adabiyotida quyidagi vaziyatlardan qaysi birida yozilgan	ramali musammani maqsur	*hajaz bahrining axram va axrab shajarasida	hajazi musaddasi mahzuf	rajazi musammani solim
3.	Tuyuq janri quyida ko'rsatilgan aruz vaznlaridan qaysi birida yozilgan?	*foilotun, foilotun, foilun	mafoiylun, mafoiylun, foilun	mustaf'ilun, mustaf'ilun, faulun	faulun, faulun, faulun, faul
4.	O'zbek mumtoz adabiyotida voqceaband she'riy asarlar bitiladigan janrni belgilang	musaddas	muvasshshah	*masnaviy	g'azal
5.	O'zbek mumtoz adabiyotida eng kichik janr atamasi qaysi javobda ko'rsatilgan?	bag'ishlov	tarkibband	to'rtlik	fard
6.	Mumtoz she'riyatda she'riy asarning oxirgi bayti qanday nomlanadi?	qofiya	radif	*maqta'	matla'
7.	«Dubaytiy» atamasi qaysi lirik janr atamasi bilan bir qatorda qo'llanadi?	*«Ruboiy» atamasi bilan bir qatorda	«G'azal» atamasi bilan bir qatorda	«Fard» atamasi bilan bir qatorda	«Qit'a» atamasi bilan bir qatorda
8.	Ruboiy xosa qanday qofiyalanadi?	a-a-a-b	*a-a-b-a	a-a-b-b	a-b-a-b
9.	Taronai ruboiyning qofiyalanish tartibi qanday?	a-a-b-a	a-a-b-a	a-a-b-b	*a-a-a-a
10.	Arabcha «qism», «bo'lak», «parcha» ma'nolarini anglatadigan lirik janr qanday nomlanadi?	ruboiy	to'rtlik	*qit'a	g'azal

Nazorat savollari

1. Adabiyotda mazmun va shakl birligi.
2. Ijtimoiy g'oya va badiiy g'oya o'rtasida umumiy va farqli jihatlar.
3. Badiiy asarda fabula, syujet va kompozitsiya.
4. Syujet tiplari.

GLOSSARIY

- * **Shakl va mazmun** - voqea-hodisalarning tashqi ko'rinishini aks ettirish orqali ularning ichki mohiyatini gavdalantirish.
- * **Mavzu** - ijodkor tanlagan hayotiy voqaealar, u yoritgan asosiy muammolarning umumlashmasi. Adabiy asar uchun asos qilib olingan fikr va maqsad uning mavzusidir.
- * **G'oya** - ijodkor maqsadini boshqarib, uning qarashlari, hodisaga yondashishlarini ma'lum bir izga solib turadigan ana shu hodisa.
- * **Konflikt** - lotincha conflictus degan so'z bo'lib, "to'qnashish" degan ma'noni bildiradi. Ziddiyat, to'qnashuv hayot taraqqiyotini ta'minlovchi asos bo'lgani singari badiiy konflikt ham asarning qiziqarli bo'lishining yetakchi vositasidir.
- * **Kompozitsiya** - lotincha compositio so'z bo'lib, "tuzilish, qurilish, tarkib" demakdir. Badiiy asar kompozitsiyasiga quyidagicha ta'rif-tavsif berish keng tarqalgan: "badiiy asar qismlari, detallari, badiiy tasvir vositalarining ma'lum maqsad asosida muayyan tartibda joylashtirilishi".

7-MAVZU.

BADIYLIK – ADABIYOTNING ASOSIY XUSUSIYATI

Reja

1. Inson va borliq
2. Inson va obraz
3. “Obraz” termini
4. Badiiy obraz mohiyati

Kalit soʻzlar: obraz, badiylik, estetik ideal.

Inson muayyan zamon va makonda yashaydi. Zamon va makondagi har bir narsa-hodisa kishilarga taʼsir koʻrsatadi. Kishilar kecha-kunduzni, osmonda bulut paydo boʻlib, qor, yomgʻir yogʻishini beixtiyor kuzatishadi. Irmoqlarning jildirab oqishi, dengizning shiddat bilan toʻlqinlanishi yoki turnalarning argʻimchoq solib uchishi, qushlarning sayrashidan mutassir boʻlishadi. Baliqlarning gala-gala boʻlib suzishi, hayvonlarning oʻyiniga qarab zavqlanishadi. Chunki borliqdagi har qanday harakat, oʻzgarish jarayoni ularning ongida aks etadi va turli hissiyotlar qoʻzgʻaydi. Butun borliq odam uchun yaratilgan. Shuning uchun har bir kishi borliqni koʻrgisi, tomosha qilgisi keladi. Odam ovqatga, boshqa narsalarga toʻyadi. Ammo uning koʻrish, kuzatish, tomosha qilish istagi hech qachon toʻxtamaydi. Odam bir joyda ishlayotganida, kim bilandir suhbatlashib oʻtirganida yoki bemor boʻlib, Oʻrnidan qoʻzgʻalmay yotganida ham xayolan koʻp narsalarni tasavvur qiladi, kechmish-kechirmishlarini tasavvurida turli shaklga soladi, koʻrib turgan manzarasini oʻzicha oʻzgartirib, xayolan yangilik kiritadi. Insonning borliqqa bunday munosabati uning tabiatan ijodkor, yaratuvchi ekanligini bildiradi. Boshqa jonzorlar tabiatdagi mavjud narsalarni isteʼmol qilish bilangina qanoatlansa odamlar yerga ekin ekib, yangi nav, zotlar yaratishadi, tabiat neʼmatlarini asrab saqlashadi. Bu ham kishilarning borliqni mavjud holda qabul qilish bilan kifoyalanmasdan, unga faol taʼsir koʻrsatishidan dalolat beradi.

Sanʼat va adabiyotning badiiyligi inson tabiatining ana shu xususiyati – ijodkorligi bilan bogʻlanadi. “Badiiy” arabcha soʻz boʻlib, “oʻylab topish, biror bir narsani oʻzgartirish, yangilik yaratish, ijod qilish” maʼnosini bildiradi. U “badʼun”, “badeʼa” soʻzidan olingan. Badiylik sanʼatning barcha turlari uchun xosdir. Soʻz sanʼati – adabiyot asosida ham badiylik turadi. Adabiyot asarlari oʻzining badiiyligi bilan odamlarning oddiy soʻzlashuvidan farq qiladi va taʼsirchanligini hamisha saqlab qoladi. Adabiyot asarlarida hayot hodisalari oʻz koʻrinishida emas, balki oʻzgartirilgan, boyitilgan holda aks ettiriladi. Shoir, adiblar koʻrgan-kechirgan, eshitgan, xayolan tasavvur etgan voqyealarini oʻzlarining hissiyot, kechinmalari bilan boyitishadi. Shuning uchun odatdagi voqyealar ham sheʼr, hikoya, qissa, roman, dramalarda quvontiradigan yoki gʻazablantiradigan tarzda koʻrinadi. Hayotda “Oʻtkan kunlar” romani qahramonlari Otabek va Kumushning qismatidan chigalroq, fojeiyoq taqdirilar koʻp. “Oʻgʻri” hikoyasi qahramoni Qobil boboning holatiga, u yoki bu tarzda, hamma tushadi. Ammo bu voqyealar Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor asarlarida tasvirlangan darajada boshqalarni hayajonlantirmaydi. Chunki “Oʻtkan kunlar” romani va “Oʻgʻri” hikoyasida hayot hodisalari umumlantirib, boʻrttirib obrazlar asosida gʻaydalantiriladi. Abdulla Qahhorning hikoyasida Egamberdi paxtafurushning nomi eslatilgani gʻalibga olinmasa, Qobil bobodan boshqa biror bir qahramonning ismi aytilmaydi. Hikoyada

ellikboshi, amin, tilmoch, pristavning Qobil boboga munosabati, u bilan qanday muomala qilishgani ko'rsatiladi. Ellikboshi, amin, tilmoch, pristav ho'kizini o'g'ri urgani uchun najot so'rab, murojaat qilgan Qobil boboni ta'magirlik qilib talashadi. Abdulla Qahhor ellikboshi, amin, tilmoch, pristavning xatti-harakatlari orqali aksariyat amaldorlarning poraxo'rligiga ishora qiladi. Yozuvchi shu maqsadda ellikboshi, amin, tilmoch, pristavga "Eshmat" yoki "Toshmat" deb ism qo'ymaydi. Qobil boboning xotiniga ism qo'ymaslik orqali esa jamiyatda xotin-qizlarning haq-huquqsizligi, ular Qobil bobodan ham bechora, rahm-shafqatga muhtoj ekanligini ta'kidlaydi. Adib ayrim qahramonlarini biror bir nom bilan atamaslik orqali ham hayot hodisalarini umumlashtirishga erishadi. Hikoyaning asosiy qahramoniga "Qobil bobo" deb ism qo'yish bilan esa ajdodlarimiz azaldan amaldorlar qarshisida titrab-qaltirab, mute bo'lib turgani, mansabdorlar qanchalik xo'rlab tahqirlamasin, aslo e'tiroz bildirmagani, O'z haq-huquqlari uchun kurashmay, mo'min, qobil bo'lib kelganiga ishora qiladi. Bu adabiyotning asl asarlarining har bir unsurida, hatto, qahramonlarning ismi yoki ularning nomsizligida ham badiiylik mujassamligi bildiriladi.

"Badiiy obraz" adabiyotshunoslikda keng qo'llanadigan terminlardan biri sanaladi. "Badiiy" arabcha so'z bo'lsa, "obraz" slavyan tillariga xos so'zdir. Maks Fasmerning "Rus tilining etimologik lug'ati"da "obraz" "rzit" so'zidan yasalganni qayd qilinsa, Vladimir Dalning "Rus tilining izohli lug'ati"da "obraz" "razit" so'zidan hosil bo'lgani ta'kidlanadi. "Rzit", "obrezat" so'zlari "kesmoq, qirqmoq, yo'nmoq, chizmoq" ma'nosini bildirsa, "razit", "obrazit" so'zlari "paydo qilmoq, biror narsaning shaklini yaratmoq" ma'nosini anglatadi. Bundan "obraz" so'zi asosida "razit", "obrazit" fe'li turishi ayonlashadi.

Quyosh, oy nuri ta'sirida odamning, umuman, barcha moddiy narsalarning soyasi paydo bo'ladi. Oynada, suv sathida ularning dov-daraxtlar, uylar, tog'lar, bulutlar aksi ko'rinadi. Soya, aksda narsalarning tashqi ko'rinishi O'z holida gavdalanadi. Bu ham o'ziga xos obraz sanaladi. Ammo soya, aks badiiy obraz emas. Soya, aks narsa-buyumlarning oddiy tashqi ko'rinishi, xolos. Narsa-buyumlarning tashqi ko'rinishi ularning moddiy obrazidir. Moddiy obraz – soya, aks narsa-buyumlarning shakliga aynan mos keladi. Badiiy obraz esa narsa-buyumlarning tashqi ko'rinishi bilan bir qatorda, ularning ichki mohiyatini ham o'zida mujassamlashtiradi. Moddiy obraz hodisalar to'g'risida muayyan tushuncha, tasavvur beradi, ya'ni u aqlga ta'sir etadi. Masalan, soyasining ko'rinishiga qarab, uning qanday narsa-buyum ekanligini bilib olish mumkin. Moddiy obraz bitta narsa-buyumning aksi, soyasidir. Badiiy obraz esa ko'p narsa-buyumning umumlashtirilgan qiyofasidir. Badiiy obraz moddiy obraz singari hodisalarning jo'n nusxasi emas, balki ularning muayyan maqsadga muvofiq o'zgartirilgan, his-tuyg'u va aql-tafakkur bilan boyitilgan ko'rinishidir.

Terri Iglton: "Agar "adabiyot nazariyasi" degan narsa bor bo'lsa, o'z-o'zidan ayonki, "adabiyot" degan narsa ham mavjud va uni "adabiyot nazariyasi" yoritadi. Shu bois gapni "adabiyot nima?" degan savoldan boshlash kerak" deydi va "adabiyot" deganda nima tushinulgani xususida mulohaza bildiradi. Ingliz adabiyotshunosining qayd etishicha, "adabiyot" deganda hayotda kechmagan, to'qilgan, o'ylab topilgan voqyealarning yozma ifodasi nazarda tutiladi. Shuning uchun "XVII asr Angliya adabiyoti"ga Shekspir, Vebster, Marvel va Milton asarlari kiradi. Shuningdek, u Frensis Bekon shtudiyalari, Jon Donning diniy pand-nasihatlarini, Benyaning ma'rifiy tarjimai holi, ser Tomas Braunning barcha bitiklarini ham qamrab oladi. Agar istalsa, unga Gobbsning "Leviafan"i va Klarendonning "Qo'zg'olon tarixi"ni qo'shish mumkin" deydi. (Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya budushogo. 2010. 19-bet).

Obraz san'at asaridagi inson tasviri sanalsa, obrazlilik san'atning umumiy xususiyati, hayotni aks ettirishning spetsifik shakli va usuli bo'lib, adabiy ijodning umumiy xususiyatlarini: adabiy qahramon, badiiy til, tabiat, predmet, hayvonot dunyosi tasviri va hokazolarni qamrab oladi. Demak, obrazlilik – keng ma'noda, badiiy obraz – tor ma'noda qo'llaniladi. Biroq "obraz" atamasining o'zi ham ikki ma'noda, ya'ni keng va tor ma'nolarda qo'llaniladi. "Obraz" atamasi, keng ma'noda qo'llanilganda, obraz tushunchasi doirasiga inson tasviridan tashqari, peyzaj, detallar, buyumlar, predmetlar, jismlar, hayvonot dunyosi, asar tilidagi tasvir vositalari va hokozolar kiritiladi. "Obraz" atamasi, tor ma'noda qo'llanilganda esa faqat inson hayotining badiiy manzaralari nazarda tutiladi.

Obraz voqyelikning badiiy in'ikosi sifatida real mavjud, ob'ektning hissiy aniq, muayyan qahramon va makonda davom etgan, moddiy tugal xususiyatlarga ega bo'ladi. Badiiy obraz – obrazlilik tushunchasining bir qismi bo'lib, uning o'ziga xos xususiyatlari real voqyelikka va fikrlash jarayoniga munosabatda aniq bilinadi. Ma'lumki, san'at va adabiyotda hayot obrazlar vositasida aks ettiriladi. San'atkor hayotni kuzatadi, kuzatgan voqyealarini tafakkur olamidan o'lkuzadi, ularni qayta tashkil qilib, yana jonli hayot shaklida yaratadi. Ta'kidlash joizki, "badiiy obraz" deyilganda asosan inson obrazi tushuniladi va u adabiyotda hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'yaviy-badiiy yetuk asarlardagi kishilar obrazi orqali biz muayyan davr ijtimoiy hayoti to'g'risida keng va konkret ma'lumot olamiz. "Obraz" deganda inson hayotining badiiy manzaralari tushuniladi. "Inson hayotining badiiy manzaralari" deganda esa biz adabiy asarda inson hayoti xarakterlarini tasvirlash jarayonida namoyon bo'ladigan quyidagi xususiyatlarni anglaymiz:

a) umumlashmalik;

b) konkretlilik, individuallik,

Bular – badiiy obrazning asosiy xususiyatlari bo'lib, ularni shartli ravishda, alohida-alohida ko'zdan kechirish badiiy obraz tuzilishi, tabiati uning va funksiyasini anglashga yordam beradi.

Ingliz adabiyotshunosining qayd etishicha, XVII asr fransuz adabiyoti Kornel va Rasin asarlari bilan bir qatorda Laroshfukoning maksimalari, Bossyuening motam nutqlari, Luuloning poeziya to'g'risidagi traktati, de Sevinening qiziga maktublari, Dekart va Paskalning falsafaga oid asarlaridan iborat. XIX asr ingliz adabiyotiga esa odatda, Lem (lekin Bentamning emas), Makoley (lekin Marksning emas), Mill (lekin Darvinning ham, Gerbert Spenserning ham emas) asarlarini kiritishadi. (O'sha manba. 20-bet). Igltonning a'xshbu so'zlaridan adabiyot to'g'risidagi tushuncha, tasavvur sub'ektiv hodisa ekani, "Bu asar adabiyotga tegishli, mana bu asar esa adabiyotga taalluqli emas" deyish kishilarning o'xshshsiy istak-xohishi, dunyoqarashi bilan bog'liqligi anglashiladi. Terri Igltonning ta'kidlashicha, shu bilan bog'liq holda, adabiyot aslida nima ekani, obraz, badiiylik qanday bo'lishining mezonini, o'lchovi hanuzgacha aniq emas. (O'sha manba. 20-bet).

Adabiy asar qahramoni hayotdagi kishilarga juda o'xshab ketsa-da, u biror odamning aynan o'zi emas. Obraz barcha badiiy asarlarda umumlashtirish asosida yuzaga keladi. Asarda tasvirlangan birgina obraz zaminida yuzlab-minglab kishilarga xos xususiyat va belgilar turadi. Ayni choqda har bir ijodkor inson obrazini alohida bir kishining O'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatish orqali konkretlashtiradi, obrazga jonlilik, hayotiylik, tabiiylik baxsh etadi va shu asosda emotsionallikka erishib, o'quvchining hissiyotiga ta'sir qiladi, uni ishontiradi. Obrazlarning rang-barangligi, estetik boyligi, ko'p qirraligi bevosita hayot voqyeligini bilan bog'liqdir. Obrazlarning rang-barangligi konkret tarixiy vaziyatlardagi kishilar xarakterini haqqoniy tasvirlash natijasidir. U – muayyan hayotiy voqyelikni qahramonning ichki kechinmalari, o'y-mulohadalari, xatti-harakatlari, qiliq-odatlarini, muomala-munosabatlari orqali badiiy ifodalash demakdir. Ijodkor

qahramonlari qiyofasini yaratayotganida har bir obrazning o'ziga xos xulq-atvorini ko'rsatishga intiladi. Chunki adabiy asar qahramoni faqat umumlashma sifatlarga emas, balki hayotdagi kishilardek O'ziga xos fe'l-atvorga ham ega bo'lish kerak.

Obraz hayotiy umumlashmalarni individual shaxs belgilari, inson hayotining konkret manzaralari orqali ifodalashni taqozo qilar ekan, bunday murakkab ijodiy jarayonni badiiy to'qimasiz, ijodiy fantaziyasiz tasavvur qilish mumkin emas. Eng oddiy umumlashmada ham xayol-tasavvur, fantaziya unsurlari bo'ladi. Umumlashtirish esa san'atning umumiy qonuniyati bo'lgani bois uningsiz hech qanday badiiy obraz yaratilmaydi. Badiiy to'qima hayotiy fakt bilan qo'shilgan, uyg'unlashgan chog'dagina chinakam umumlashma – badiiy obraz vujudga keladi. Badiiy to'qima ijodkorning hayotga faol munosabati natijasida paydo bo'ladi. Yozuvchi badiiy to'qima yordamida kishilarning hayotda namoyon etadigan ijobiy yoki salbiy xususiyatlarini va ko'pchilikdan pinhon tutadigan sifatlari, xohish-istak, intilishlarini ham tasvirlaydi va hayot hodisalarini o'z ijodiy maqsadiga muvofiq o'zgartirib ko'rsatadi.

Igltonning ta'kidlashicha, “adabiyot – xayol-tasavvur, uydirma, to'qima” degan qarash keng yoyilgan. “Adabiyot – hayotiy voqyealarning aks ettirilishi” yoki “adabiyot – hayotda yuz bermagan, o'ylab to'qib chiqarilgan voqyealarning gavdalantirilishi” degan qarashlar uning mohiyatini ifodalamaydi. “Tarixiy haqiqatning yoritilishi” va “badiiy haqiqatning ifodalanishi” xususida bahslashish orqali ham adabiyot nima ekanligini bilib bo'lmaydi. Iglton ham adabiyotning asosini badiiy obraz, obrazlilikda ko'radi. Bunday qarash esa adabiyotshunosligimizda allaqachon qaror topgan. Ingliz tanqidchisi adabiyotning asosida tildan – so'zlardan aniq maqsad asosida maxsus foydalanish turadi, deydi hamda rus olimi Roman Yakobsonning “adabiyot – til ustidan tashkiliy zo'rlik o'tkazish” degan fikrini keltirib: “Adabiyot maishiy turmushdagi nutqdan muntazam tarzda uzoqlashib, kundalik muomalada qo'llanadigan tilni o'zgartirib boyitadi” deb ta'kidlaydi. Umuman, ingliz olimi badiiy obraz va obrazlilik avvalo tildan foydalanish, so'zlarni qo'llash, ishlatish bilan bog'liqligini qayd etadi. (O'sha manba. 20-bet).

Badiiy obraz – murakkab estetik kategoriya bo'lib, unda ijodkor hayot hodisalari va inson qalbidagi turli o'zgarish va kechinmalarni o'z dunyoqarashi, maqsadi va estetik ideali asosida aks ettiradi. Gul, daraxt, bulut o'zicha badiiy obraz emas. Ular ijodkor e'tibor qaratganidagina badiiy obrazga aylanadi. Badiiy obraz asosida borliqdagi narsa-buyumlarlar, hayot hodisalari turadi. Ijodkor ularga “ishlov” berib, ta'sirchan shaklga soladi.

Badiiylik asosida obraz va obrazlilik turadi. Obrazlilik hayot hodisalarini obrazlar orqali gavdalantirishdir. Kishilar bir-birlariga “sizga baxtdan taxt tilayman”, “hamisha gulday ochilib yuring”, “hayotingiz doimo shirin bo'lsin” deya tilaklar bildirishadi. Ayni ezgu tilaklar ham obrazli fikrdir. Kishilar nimadandir ta'sirlanib ketishganida beixtiyor obrazli fikr aytishadi. Bu ularning hissiyotlari to'qinlanganidan kelib chiqadi.

Obrazli fikr kishilarning diqqatini darhol jalb etadi. U odamning ongiga to'g'ridan-to'g'ri emas, hissiyotlari orqali ta'sir qiladi. Shuning uchun ham obraz oddiy fikr, xabardan ko'ra ko'proq e'tiborni tortadi. Boshqalar e'tiborini o'ziga qaratish esa odamni olamdagi jamiki narsadan ko'ra ko'proq lazzatlantiradi. Kishilar turli o'xshatishlar topib, ovozini har xil ohangga solib gapirishi va uni tinglashayotganida, ma'qullashganida mamnun bo'lib, yayrashi, e'tiroz bildirib, gapini to'xtatishganida esa ranjib qolishi shundan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR ro'yxati

Karimov I. "Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor". "O'zAS" gaz. 2009 yil, 3 iyul.

Karimov I. "Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir". –T.:, "O'zbekiston", 2010.

Nulton I. Adabiyot nazariyasi. –T.:, O'qituvchi. 2005. – 19 – 87-betlar.

Duronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: "Fan", 2007. – 50 – 86-betlar.

Terri Iglton. Teoriya literatury. – M.:, Territoriya budumego. 2010. – 12 – 25-betlar.

Qo'shimcha ADABIYOTLAR

Arnstu. Poetika. Axloqi kabir. – T.:, Yangi asr avlodi, 2004. – 7 – 14-betlar.

Amaliy mashg'ulot

Fitrat – adabiyotshunos

Talabalar ma'ruzada bayon qilingan mulohazalar asosida Fitratning o'zbek adabiyoti mumtoz namoyandalari ijodiga bag'ishlangan maqolalarini o'qib o'rganishadi.

Adabiyot

Fitrat A. Tanlangan asarlar. 2-jild – T.:, "Ma'naviyat", 2008. – 3– 204-betlar.

Seminar mashg'uloti

Bahodir Sarimsoqovning "Badiiylik asoslari va mezonlari" kitobi tahlili

Talabalar B.Sarimsoqovning "Badiiylik asoslari va mezonlari" kitobining 20 – 26-betlarini tahlil qilishadi.

Adabiyot

Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari – T.:, 2004

Mustaqil ta'lim

Fitratning "Adabiyot qoidalari" va "Aruz haqida" asarlarini o'qib, amaliy va seminar mashg'ulotiga tayyorgarlik ko'radi.

Adabiyot

Fitrat A. Tanlangan asarlar. 4-jild. – T.: Ma'naviyat, 2006. 11 – 88-betlar

Fitrat A. Tanlangan asarlar. 5-jild. – T.: Ma'naviyat, 2010. 208 – 282-betlar.

TeST TOPSHIRIQLARI

1	"Badiiy" so'zi qaysi tilga mansub?	<u>Arab</u>	Fors	Yunon	O'zbek
2	"O'ylab topish, yangilik yaratish, ijod qilish" ma'nosini bildiruvchi so'zni ko'rsating	Adabiyot	She'r	Afsona	<u>Badiiy</u>

3	Maks Fasmerning "Rus tilining etimologik lug'ati"da "obraz" so'zi qaysi so'zdan yasalgan deyiladi?	<u>Rzit</u>	Rezit	Razit	Rasti
4	Kishilarning ongidagi mukammal jamiyat, mukammal ijtimoiy munosabatlar, mukammal inson haqidagi tasavvuri nima deyiladi?	<u>Estetik ideal</u>	Badiiy obraz	Xayoliy obraz	Utopiya
5	Tasavvuf adabiyotining estetik idealiga ko'ra ezgulik nima?	Haqning buyurganini bajarish, taqiqlaganini qilmaslik	Ilm o'rganish	Ibodat qilish	Zakot berish
6	Badiiylikning muhim shartlaridan biri qaysi javobda ko'rsatilgan	Inson hayotini aks ettirish	<u>Mazmun va shakl birligi</u>	Tarixiylik	Zamona viylik
7	Quyidagi javoblarning qaysi birida badiiylikning muhim xususiyatlaridan biri berilgan?	<u>Shartlilik</u>	Fojiaviylik	Zamonaviylik	Sub'ektivlik
8	Badiiylik qanday kategoriya sanaladi?	Falsafiy	<u>Tarixiy</u>	Ijtimoiy-siyosiy	Mantiqiy
9	"Badiiylik moduslari" tushunchasi kim tomonidan joriy qilingan?	Gegel	Baxtin	<u>Nortrop Fray</u>	Asmus
10	Ob'ekt – sub'ekt – adresat butunligida nima namoyon bo'ladi?	Xalqchillik	<u>Badiiylik</u>	O'quvchiga yo'naltirilganlik	Tarixiylik

Nazorat savollari

1. Badiiy adabiyot va ilmiy adabiyot o'rtasidagi farq nimada?
2. Badiiy asardagi obraz va obrazlilik deganda nimani tushunasiz?
3. Badiiylik va ilmiylik o'rtasida qanday tafovut bor?
4. Lirik asarlarda badiiylik qanday namoyon bo'ladi?

GLOSSARIY

- * **Obraz** - so'zning o'zagi "raz" (chiziq) bo'lib, undan "razit"(chizmoq, yo'nmoq, o'ymoq), undan "obrazit"(chizib, o'yib, yo'nib shakl yasamoq) paydo bo'lgan. Ana shu "obrazit" so'zidan "obraz" atamasi vujudga kelgan. Bu so'z "umuman olingan tasvir" ma'nosini

bildiradi. Obraz ham umumlashgan, ham individuallashtirilgan xususiyatni o'zida gajdalantirgan hodisadir.

- **Badiiylik** – ijodiy-ruhiy faoliyat mahsuli sifatida yaratilgan asarning san'atga mansubligini belgilovchi xususiyatlar majmui. Obrazlilik badiiylikning birinchi sharti bo'lib, u voqeyelikni badiiy obrazlar orqali idrok etish, badiiy obrazlar vositasida fikrlash demakdir.
- **Estetik ideal** (yunoncha idea so'zidan – tasavvur, tushuncha) – estetika, jumladan, adabiyoshunoslikning muhim ilmiy kategoriyalaridan biri, go'zallik, estetik mukammallikning yuksak darajasi haqidagi his etiladigan konkret-timsoliy shaklda aks etuvchi tasavvurlar jami

Tarqatma material

Adabiyot

Bobur. Sochining savdosi tushti. T.: "Sharq", 2007. – 168, 170, 173-betlar.

Eykim, bori she'r ahlig'a sen xon yanglig'!
She'ring bori she'larga sulton yanglig'!
Mazmuni aning xatti savodiy ichra,
Zulmat arosida obi hayvon yanglig'!

Kim yor anga ilm, tolibi ilm kerak,
O'rgangali ilm tolibi ilm kerak!
Men tolibi ilmu tolibi ilme yo'q,
Men bormen ilm tolibi – ilm kerak.

Yo qahru g'azab birla meni tufroq qil!
Yo bahri inoyatingda mustag'raq qil!
Yo Rab, sengadur yuzum – qaro, gar oq qil,
Har nav' sening rizong erur, andoq qil!

Xorijiy dramaturgiya Asqad Muxtor tarjimasida: to'plam. – T.: "San'at" jurnali nashriyoti, 2010. Sofokl "Shoh Edip". – 89 – 90-betlar.

Bu dunyoda mo'jiza ko'p,
Inson – eng ajoyibi.
Qishda ham ummonlarda
Dovul kechib suzadi,
Hayqiriq to'liqlardan
Tap tortmayin osharoq.
Ming yillarda toliqmas
Shu ilohiy zaminga
Azob berib yildan-yil,
Dalalarda qo'sh solib
yer bag'rini tiladi.

Xayollari shamollardan tez;
Nutqin o'zi ijod etgandir;
U shaharlar bunyod qiladi,
Qahratonga, o'qqa, dovulga
Chap bera biladi, har ishda mohir.
Har kulfatga u balogardon,
Har dardga darmoni bor.
Ammo, faqat ajal yaqinlashsa,

Madad

8 – MAVZU

BADIIY ASAR MAVZUSI

ReJA:

1. Mavzu – badiiy asarda e'tibor qaratilgan hayot voqyeliği
2. Adabiyotdagi abadiy va davriy mavzular
3. Tarixiy mavzu va zamonaviy mavzu
4. Hayot voqyeliği va badiiy to'qima

Kalit so'zlar: mavzu, badiiy to'qima, g'oya, konflikt

Har bir yaxlit, mustaqil narsa-hodisa esa o'z shakl va mazmuniga ega bo'ladi. Shakl va mazmun narsa-hodisa mavjudligining namoyon bo'lish tarzidir. Ular bir-biri bilan mustahkam bog'liqdir. Shaklsiz mazmun va mazmunsiz shakl bo'lmaydi. Shakl mazmunning o'zini ko'rsatishidir. Shuning uchun ularni bir-biridan ajratish, bir-biriga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas. Badiiy asarda ham shakl va mazmun munosabatiga shunday qarash lozim. Mazmunni ifodalovchi shakl bir-biri bilan shunday bog'liqki, shaklni mazmundan ajratish – mazmunni yo'q qilish, mazmunni shakldan ajratish – demak, shaklni vayron qilishdir. Shuning uchun har qanday badiiy asarning shakl-ko'rinishi, ifoda tarzi uning mazmun-mohiyatiga muvofiq bo'ladi.

Badiiy asarning shakl va mazmuni nima?

Voqyea-hodisalarning tashqi ko'rinishini aks ettirish orqali ularning ichki mohiyatini gavdalandirish badiiy asarning **shakl va mazmunidir**. Bu badiiy asar shakl va mazmunini eng sodda tushuntirishdir. Yana oddiylashtiriladigan bo'lsa, badiiy asarda mazmunning obrazlar, syujet, kompozitsiya va boshqa badiiy tasvir vositalari orqali ifodalanishi shakldir. Roman, hikoya, qissa, doston shakli deyilganda obrazlarning o'zaro munosabatlari, ular bilan bog'liq voqyea-hodisalardan kelib chiqadigan syujet, voqyealarning joylashishi tartibi nazarda tutiladi. Ana shu obrazlar harakat, faoliyati, asar syujeti va kompozitsiyasining ma'lum maqsadga yo'naltirilgani esa o'sha asarning mazmuni hisoblanadi.

Mazmunning ta'sirchan, shaklning yorqin bo'lishiga asos bo'luvchi omillar orasida **obraz** alohida ajralib turadi. Chunki obrazda, ya'ni asardagi inson qiyofasida ijodkorning maqsad, niyati mujasammlashgan bo'ladi. Obrazda aniq bir shaxs qiyofasi gavdalandirilishi ham yoki unda davr kishilariga xos xususiyatlar umumlashtirilgan bo'lishi ham mumkin. Obraz o'zining mana shu xususiyatiga ko'ra asar mazmunini namoyon etishning o'ziga xos po'ydevori sanaladi.

Asarning asosiy qahramonlari uning syujetidagi voqyealarni harakatlantirib turadi. Ular mana shu jihatiga ko'ra asarning shaklini belgilab beradi.

Aruz, barmoq she'r tizimlari, adabiy asarlarning barchasi ma'lum ma'noda shakl ko'rinishlaridir. G'azal, ruboiy, tuyuq, muxammas, tarji'band singari Sharq mumtoz adabiyotiga xos janrlar bir-birlaridan o'z ko'rinish tarzi, hajmiga ko'ra farq qiladi. Binobarin, ular o'z mazmun ko'lami, fikrni qay darajada keng-tor ifoda etishiga ko'ra ham tafovutlanadi. Shuningdek, g'azal bilan g'azal, tuyuq bilan tuyuq, ruboiy bilan ruboiy orasida ham farq seziladi. Bu, avvalo, ulardagi fikrda namoyon bo'ladi, obrazlarda aniq bilinadi. Mazmun bo'lakmi, demak, shakl ham o'zgacha bo'ladi. Bu o'zgzachalik, deylik, g'azalning qofiyalanish tarzida, radiflarda, hijolarning miqdorida

akslanadi. Tuyuq, ruboiylar o'rtasidagi farq ham shu unsurlarda bilinadi. Hikoya, qissa, roman, drama, komediya, tragediya kabi janrlarga mansub har bir asarning o'ziga xos jihatlari bundan ham aniqroq namoyon bo'lib turadi.

Badiiy asarning shakl va mazmuni uning mavzu va g'oyasiga muayyan darajada bog'liq bo'ladi. Mavzu va g'oya ham badiiy asar qiyofasini, ta'sirchanligini belgilashda uning shakl va mazmuni singari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzu, ya'ni tema yunoncha so'z bo'lib, "narsa-buyum" degan ma'noni bildiradi. Biroq badiiy asar mavzusi unda qalamga olingan voqyea yoki narsa-buyumlar emas. **Badiiy asar mavzusi ijodkor tanlagan hayotiy voqyealar, u yoritgan asosiy muammolarning umumlashmasidir. Adabiy asar uchun asos qilib olingan fikr va maqsad uning mavzusidir.** Adabiy asar mavzusi tanlangan biror bir moddiy narsa-buyum emas, balki fikr, qarashdir. Ya'ni, hayotning muayyan muammosi xususida fikr yuritish badiiy asarning mavzusidir. Albatta, mavzuga ham borliqdagi narsa-hodisalar asos bo'ladi. Badiiy asar uchun eng asosiy narsa-hodisa esa insondir. Inson hayoti, uning turli vaziyat-holatdagi kayfiyati, kechinmalari, maqsad, intilishlari, borliqqa qarashlari, kishilar bilan muomala va munosabatlari badiiy asarning vujudi va jonidir.

Hayot ko'pdan-ko'p muammolardan iboratligi, kishilar bir-biri bilan ko'zga ko'rinmas rishtalar orqali bog'langan muammolar girdobida yashashga mahkum bo'lgani uchun badiiy asarda ham bir qator mavzular qalamga olingan bo'ladi. Biroq ijodkorlar o'z asarlarida ulardan ba'zilarinigina chuqurroq tahlil qilib, o'quvchilar e'tiborini o'shalarga jalb qiladi. Turmushning o'zida ham ayrim hodisalar muayyan paytlarda boshqa hodisalarga qaraganda ko'proq diqqatni tortadi. Ularga alohida ahamiyat beriladi.

Ijodkorning mavzu tanlashi, avvalo, uning hayotiy tajribasiga bog'liq. O'zbek yozuvchilarining aksariyati qishloq kishilari hayotidagi turli-tuman voqyealarni ishonarli yoritib beradilar. Chunki ular qishloqda tug'ilib o'sishgan, u yerdagi hayotni yaxshi bilishadi. Zavod-fabrika, shaxtadagi hayot haqida qiziqarli, ta'sirchan roman, qissa o'zbek adabiyotida hozirgacha yozilmaganining sababi, bizda u joylardagi turmushning o'ziga xos nozikliklarini chuqur biladigan ijodkorlarning yetishib chiqmaganligidadir. Albatta, bu hodisa, avvalo, xalqimiz milliy turmush tarziga borib bog'lanadi.

Badiiy asarlar mavzulari ikki xil bo'ladi, deyish mumkin. Birinchisi – **abadiy mavzular**, ikkinchisi – **davriy mavzular**. Insonning ma'naviy-axloqiy turmush tarzi, sevgi-muhabbati, kishilarga, yurtiga munosabati, kishilararo muomala-munosabatlari, odamlarning baxt, baxtsizligi, quvonch, qayg'usi, mehr, qahri, saxiyligi, baxilligi va boshqalar adabiyotning abadiy mavzularidir. Ayni choqda, har bir zamonning o'z muammolari bo'ladiki, ular davriy mavzular doirasiga kiradi. Masalan, 30-yillarda kolxoz qurilishi, yangi yerlarning o'zlashtirilishi O'zbekistonda jiddiy muammo bo'lgan. Bu muammoni mavzu qilib, ko'plab she'riy, nasriy asarlar yozilgan.

Albatta, adabiyot o'z davrining dolzarb muammolarini yoritib ko'rsatishi kerak. U bu bilan hayotning ijtimoiy taraqqiyotiga muayyan ta'sir ko'rsatadi. Kishilarning ongu fikriga ma'lum bir yangilikka jalb etadi. Bundan ham muhimi – davr muammolarini akslantirish zamona kishilari qiyofasini gavdalantirish, ularning o'z ajdodlaridan qaysi jihatlari bilan farqlanishini namoyon etish imkonini beradi.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Igltonning ta'kidlashicha, qo'rquvga solishga, tazyiq qilishga asoslangan ijtimoiy mafkura uzoq vaqt saqlanib qolmasligini T.S. Eliot va boshqa ijodkorlar juda yaxshi tushunishgan. Bu, hatto, jamiyatning barcha

ijtimoiy qatlamlarini qamragan dinga ham tegishli. Agar din ham faqat jamiyatning intellektual qatlami manfaatini himoya qilsa, asta-sekin e'tibordan qoladi. Kishilar unga ishonmay qo'yganidan keyin bu ajoyib jtimoiy "sement" xudojo'y dehqon, o'rta sinfga mansub ma'rifatli liberal bilan ziyoli dinshunosni bir-biriga biriktirilmaydi. Chunki dinning mafkuraviy kuchi kishilarning o'z ishonch, e'tiqodini amalda namoyish qilib "moddiylashtirish"i bilan belgilanadi. Din e'tibor qozonishi uchun kishilarning dardi, tashvishini yengillashtirishi, ularga ma'naviy, ruhiy tayanch bo'lishi kerak. Din Bibi Maryamning pokdomon, begunoh ekanligini bayon etish bilan kishilarning qalbidan joy ololmaydi. Shu bois viktorian davrida din aholining barcha tabaqalarini murosa-mudoraga keltirish yo'lidan bordi. Bu davrda din avvalgi davrdagi kabi zo'rlik o'tkazishga intilmadi. Aksincha odamlarning qalbidagi ezgulikka intilish hislarini uyg'otishga harakat qilib, kishilarni bir-biriga mehr-muhabbatli manfaatini ustun qo'yishga da'vat qildi. Bu davrda ingliz adabiyotida ham xuddi shu muammo asosiy mavzuga aylangan edi. Chunki adabiyotdagi mavzular ham jamiyatlaggi ijtimoiy-siyosiy holat, undagi o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq bo'ladi (Iglton T. Adabiyot nazariyasi. Kirish. 44-bet).

Biroq davrning dolzarb muammolarini mavzu qilishning o'zigina asarning ta'sirchanligi, zamonaviyligiga asos bo'la olmaydi. Tarixiy voqyealar qalamga olingan bo'lsa-da, ular zamonaviy mavzudagi asarlardan ko'ra ta'sirchanroq, qiziqarliroq bo'lishini sharhlash shart emas. Masalan, "Ulug'bek xazinasi", "Mirzo Ulug'bek", "Yulduzli tunlar" singari asarlarda olis o'tmish haqida hikoya qilinsa-da, ularda zamondoshlarimiz ruhini ulg'aytiradigan, qalbiga ezgu o'ylar olib kiradigan badiiy joziba mavjud. Yoki Alisher Navoiy dostonlari, Boburning ruboiy, g'azallari, Fyodor Dostoevskiy romanlari o'z o'quvchilarini hamisha ta'sirlantiradi. Chunki ularda inson qalbining nozik tovlanishlarini namoyon etadigan badiiy manzaralar bor.

Ijodkor mavzuni muayyan maqsad bilan tanlaydi. Har qanday mavzuga bag'ishlangan asar muayyan haqiqatlarni ochib beradi, boshqalarning diqqatini qandaydir noma'lum yoki e'tibordan chetda qolib kelayotgan narsalarga qaratadi. Albatta, barcha asarlarda ham ijodkorning maqsad-muddaosi ochiq-oshkora ko'rinib turmaydi. Bunday bo'lishi shart ham emas. Ijodkorning biror bir hodisani qay darajada ko'rsatishi, hodisaning qaysi jihatlariga ko'proq e'tibor qilishining o'ziyoq uning maqsad-niyatini bildirib turadi. Yozuvchi voqyelikni xolis turib gavdalandirganida ham nimanidir tasdiqlaydi, nimanidir inkor etadi. Umuman, hayotning muayyan parchasini ta'sirchan, jozibali qilib ifodalashning o'ziyoq ma'lum bir maqsad, niyat tufayli yuzaga chiqadi. Xalq orasida "niyat – yarim davlat" degan gap bor. Bu – bekorga emas. Ishning qay darajada bajarilishi niyatning qandayligiga bog'liq. Agar niyat astoydil bo'lsa, har qanday mushkul ish ham kutilganidan ziyoda bo'lib ajoyib tarzda yakunlanadi. Mabodo, niyat yarim-yorti, dildan emas, tilda, shunchaki nomiga bo'lsa, eng oson ish ham chalkashib, chuvalashadi. Shunday ekan, ijodkorning asar yozishidan, biror bir mavzuni yoritishidan maqsadi bo'ladi. U o'zining bu niyatini to'la tasavvur qilolmasligi mumkin. Biroq u qandaydir tarzda xayolda jonlanib, ish jarayonini o'ziga xos tarzda boshqarib turadi. Ijodkor maqsadini boshqarib, uning qarashlari, hodisaga yondashishlarini ma'lum bir izga solib turadigan ana shu hodisa g'oyadir.

Adabiyotning g'oyaviyligi masalasiga turlicha yondashiladi. Adabiyotning g'oyaviyligini oqlovchilar ham, uni butunlay qoralovchilar ham bor. Umuman esa, adabiyotning g'oyaviyligi tasvirlanayotgan narsa yoki voqyeaga ijodkorning munosabati, uning hayotga va insonga bo'lgan idealidir.

Demak, g'oya ijodkorning qalamga olinayotgan voqyelikka munosabatidir. Mavzu esa aks ettirilayotgan voqyea-hodisalarning umumlashmasi, yig'indisi, ya'ni badiiy asar uchun tayanch bo'lgan asosiy fikr va maqsad ob'ektidir.

Ijodkor – v oqyelik – fikr-maqsad – munosabat. O'z-o'zidan ayonki, bular bir-biri bilan mustahkam bog'langan zanjirlardir. Ma'lumki, voqyelik haqidagi fikr o'z-o'zidan tug'ilmaydi. U kuzatish, tahlil qilish, o'rganish asosida paydo bo'ladi. Bu jarayonda tabiiyki, nimadir inkor qilinadi, nimadir ma'qullanadi. Nimanidir ma'qullash yoki inkor qilish esa albatta munosabatni taqozo etadi. Chunki munosabat bo'lmasa tasdiqlash, ma'qullash ham, rad qilish, qoralash ham bo'lmaydi. Ijodkorning oddiygina novdadagi bargni tasvirlashi yoki unda hosil bo'layotgan kurtakni madh etishi ham o'ziga xos munosabatdir. Ya'ni bu tabiatning muayyan bir hodisasiga qarash va u orqali o'quvchida ma'lum bir kayfiyat uyg'otishdir. Badiiy asarda kishilar qiyofasi, ularning xatti-harakati gavdalantirilganida esa ijodkorning munosabat va maqsadi barg yoki shamol tasviridagidan ko'ra aniqroq bilinib turadi.

Hayot turli-tuman hodisalardan iborat bo'lgani bois, badiiy asarlar uchun ham xilma-xil mavzular topiladi. Biroq har bir mavzuning turli qirralari, bir-birini inkor etadigan jihatlari bo'ladi. Demak, bir mavzuning o'zi turlicha munosabatlarni yoritadi.

Mavzu va g'oya bir-biriga bog'liq hodisa hisoblanadi. Chunki har qanday mavzuning o'ziga muvofiq g'oyalari bo'ladi. Biroq mavzu bitta, undan anglashiladigan g'oyalar esa turlicha bo'lishi mumkin. G'oya ijodkorning dunyoqarashiga, nuqtai nazariga bog'liq. Har qanday san'at asarida ma'lum bir g'oya ifodalangan bo'ladi. Soddaroq aytganda, g'oya fikrdir. Shoirning shamollar, yulduzlar, shaldirab oqayotgan suvlar ta'rif-tavsif qilingan she'rlarida ham, arxitektor chizmasiga muvofiq yaratilgan gulzor manzarasida ham, haykaltarosh yasagan ot, qush shaklida ham qandaydir fikr ifoda qilingan bo'ladi. So'zlar, ranglar, ohanglar, manzaralar, shakllar g'ayriixtiyoriy tarzda ongu shuurimizga ta'sir etadi. Bizda fikr uyg'otadi.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Igltonning yozishicha, viktorian davrida Angliyada jamiyat hayotida adabiyot xuddi din kabi ta'sirchan darajaga erishdi. Aniqrog'i, badiiy asarlar mantiqiy fikrlashga asoslanishi, mavjud voqyelikni aniq aks ettirishi, hayotdagi voqyealarni mavzu qilib olishi bilan jamiyatning barcha tabaqalari e'tiborini o'ziga qaratdi. Shu bois universitetning birinchi professorlaridan biri Jorj Gordon o'zining dastlabki ma'ruzasida: "Angliya bemor va ingliz adabiyoti uni davolab, o'limdan saqalab qolishi kerak. Cherkov (bilishimcha) tanazzulga ketgan. Ijtimoiy tartib me'yorlari esa zo'rg'a saqlanib turibdi. Hozir ingliz adabiyotining zamonasida: xuddi avvalgidek tarbiyalash va ta'lim berish hamda eng asosiysi qalbimizni yovuzlik egallashidan himoya qilish va davlatni davolashdan iborat uchta muhim vazifa turibdi" degan. Gordonning bu fikrini bizning asarimizda ham bot-bot takrorlandi. Ammo ayni fikr viktorian davrida Angliyada, ayniqsa, keng yoyilgan edi. Chunki badiiy asarlar mavzusi rang-baranglashib, adabiyot ingliz jamiyatining barcha qatlamlarini aniq aks ettirishga intilayotgan edi...

Viktorian davrida ingliz adabiyotining mavzu doirasi kengayib, u umuminsoniy qadriyatlarga jiddiy e'tibor qaratdi. Asarlarda garchi fuqarolar urushi, xotin-qizlarning tahqirlanishi, ingliz dehqonlarining ko'chirilishi kabi tarixiy voqyealar mavzu sifatida yoritilsa-da, ularda jamiyatni boshqarayotgan hukmron sinfni qoralash, quyi sinfning ahvoligv nisbatan achinish hissini uyg'otish maqsad qilib qo'yilmagan edi. Aksincha ularda hayotdagi barcha muammolarni unutish, turmush tashvishlaridan diqqat bo'lmaslik, abadiy go'zallik va ezgulik to'g'risida mushohada yuritishga da'vat qilish g'oyasi ilgari surilgan edi (O'sha manba. 44-46-betlar).

Adabiyotning g'oyaviylik xususiyatlaridan sho'ro yovuzlarcha mustabidlik bilan foydalandi. Ya'ni uni to'lig'icha o'z yo'rig'iga mosladi. "G'oyaviylik – adabiyotning bosh mezon. Sho'ro adabiyotining g'oyaviyligi sho'ro siyosatini sharaflashdir" degan qarash o'sha davrda hukmronlik qildi. Ana shuning oqibatida "g'oya", "adabiyotning g'oyaviyligi" degan istilohlarga XX asr adoqlarida norozilik bilan qarash kayfiyati paydo bo'ldi. "Haqiqiy adabiyot asarlari g'oyasiz bo'ladi", degan aqida yoyildi. Bu uzoq yillar davomida tushovlab qo'yilgan FIKRning zanjirlarni uzib, kishandan bo'shalishi oqibatida tug'ilgan o'ziga xos norozilik ifodasi edi. Uning mavjud tartiblarga nafrati shu darajada ediki, u barcha hodisalarni, jumladan, adabiyotning avvalgi holatini ham shoshilinch tarzda inkor qilishga shoshma-shosharlik bilan kirishib ketdi. Aslida g'oya barcha ijtimoiy hodisalarga, jumladan, san'atning hamma turlariga xos hodisadir. G'oyani ma'lum ma'noda natija, hosila deyish mumkin. Shunday ekan, har qanday adabiy-badiiy asarning o'ziga muvofiq g'oyasi bo'ladi. Mavzu va g'oya asarda hayotning muayyan parchasini gavdalantirishga asos bo'ladigan, unda ta'sirchan qahramonlar qiyofasini yaratishni ta'minlaydigan poydevordir. Mavzu va g'oyaning yorqin namoyon bo'lishi esa asarning asosiy konflikti ko'lamiga bog'liqdir.

Konflikt nima?

Konflikt, avvalo, yon-verimizdagi mavjud hayotning aynan o'zidir. Hayot esa misoli to'xtovsiz oqib turgan daryodir. Daryoda suvlar to'lqin otib oqadi. To'lqinlar bir-birini quvadi. Kishilarning umri ham xuddi shunday manzaradan iborat. Hayot bir-birini inkor qiladigan, ayni choqda taqozo etadigan hodisalar majmuasidir.

Konflikt lotincha conflictus degan so'z bo'lib, "to'qnashish" degan ma'noni bildiradi. Ziddiyat, to'qnashuv hayot taraqqiyotini ta'minlovchi asos bo'lgani singari badiiy konflikt ham asarning qiziqarli bo'lishining yetakchi vositasidir. Badiiy konflikt roman, qissa, hikoya, doston qahramonlari o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. Qahramonlar bir-birlaridan fe'l-atvori, tabiati, maqsad, intilishlariga ko'ra farq qiladi va shunga ko'ra, ular o'rtasida ziddiyat vujudga keladi. Obrazlar o'rtasidagi ziddiyat ham, qahramonlarning o'z ichidagi to'qnashuvlari ham biror-bir voqyea tufayli namoyon bo'ladi. Voqyealarning qay tarzda kechishi asar mavzusi va g'oyasining ahamiyatini namoyon etgani singari qahramonlarning qiyofasini ham aniq tasavvur etish imkonini beradi.

Hayotda ziddiyatlar keskin va sokin bo'lgani singari badiiy konfliktning ham turli ko'rinishlari mavjud. Ular qahramonlar o'rtasidagi oshkora kurash tarzida ham ("Qutlug' qon" romani qahramonlari orasida bo'lganidek), personajlarning o'z ko'nglidagi olishuvlar (A. Qahorning "Sarob" romani) tarzida ham namoyon bo'ladi.

Shuningdek, badiiy konflikt har bir adabiy tur va janrda o'ziga xos tarzda ifodalangan bo'ladi. She'riy (g'azal, ruboiy, tuyuq kabi) asarlardagi konflikt ko'rinishi nasriy (roman, qissa, hikoya) asarlardagidan farq qilganidek, u drama (komediya, tragediya, pesa) asarlarida tamoman boshqacha holda ko'rinadi.

Umuman, har bir barkamol badiiy asar konflikt, shakl va mazmun, mavzu va g'oya angari o'z unusurlarini qay tarzda namoyon etishidan qat'i nazar, u hayotning muayyan bir ko'inishini ta'sirchan akslantirgan, ijodkor yaratgan go'zallikdir.

TEST SAVOLLARI

1	Qaysi javobda "mavzu so'zining lug'aviy ma'nosi berilgan?"	* Qo'yilgan, tartibga solingan	Topishmoq, sir	Muammo, masala	Maqsad, niyat
2	Ijodkorning borliqqa munosabati mahsuli sifatida nima paydo bo'ladi?	* Badiiy asar	Mavzu	Sujet	Kompozitsiya
3	Badiiy asarda aks ettirilgan hayot materiali nima deyiladi?	* Mavzu	Kompozitsiya	Konflikt	G'oya
4	Nima antik davrdan to XVII – XVIII asrgacha poeziya (badiiy adabiyot)ning asosi, ijodning birlamchi sharti deb qaralgan?	* Badiiy to'qima	Kompozitsiya	Sujet	Mavzu
5	Asardan anglashiladigan obrazli, umumlashma fikr nima deyiladi?	* G'oya	Sujet	Janr	Kompozitsiya
6	Mazunning o'zak komponentini ko'rsating.	* G'oya	Sujet	Kompozitsiya	Janr
7	Badiiy g'oyaning mazmun-mohiyati, yo'nalishi nima bilan bevosita bog'liq?	* Ijodkor dunyoqarashi	Kompozitsiya	Janr	Badiiy to'qima
8	Asarda e'tibor qaratilgan muammolar talqindan kelib chiqadigan g'oyalar tizimi nima deyiladi?	* Badiiy konsepsiya	Sujet	Kompozitsiya	Ijodkor dunyoqarashi
9	Badiiy asarda nima konfliktlarni umumlashtirib namoyon etadi?	* Sujet	Kompozitsiya	Janr	Ijodkor dunyoqarashi
10	Badiiy asarda personajlarning xatti-harakati, o'zaro munosabati nima deyiladi?	* Voqeya	Kalminatsiya	G'oya	Kompozitsiya

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Karimov I. "Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor". "O'ZAS" gaz. 2009 yil, 3 iyul.

Sulton I. Adabiyot nazariyasi. -T., O'qituvchi, 2005. – 96 – 101-betlar

Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., 2007. – 86 – 93-betlar

Ulug'ov A. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: “Universitet”, 2005. – 59 – 77-betlar.
Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya buduzhego. 2010. – 44 – 46-betlar.

Qo'shimcha ADABIYOTLAR

Jahon adiblari adabiyot haqida. – T.: “Ma'naviyat”. 2010. – 339 b.

Amaliy mashg'ulot

BADIIY ASAR TARKIBIY QISMLARI

Talabalar I. Sultonning “Adabiyot nazariyasi” darsligidagi “Adabiy asar” bobini o'qib o'rganishadi.

Adabiyot: Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: “O'qituvchi”, 2005. – 88 – 152-betlar

Seminar mashg'uloti

NAVOIY She'RLARIDAGI BADIIY SAN'ATLAR

Talabalar N. Komilovning “Ma'nolar olamiga safar” kitobidagi, Navoiyning 50ta g'azali sharhini o'qib o'rganishadi.

Adabiyot: Komilov N. Ma'nolar olamiga safar. – T.: “Tamaddaun”, 2012. – 3 - 276-betlar.

MUSTAQIL TA'LIM

Talabalar mashhur ingliz shoiri Persi Bishi Shellining “Poeziya himoyasi” traktatini o'qib, amaliy va seminar mashg'ulotiga tayyorgarlik ko'rishadi.

Adabiyot: Shell Bishi Persi. G'arb shamoli. – T.: “O'zbekiston”, 2014. – 87 – 158-betlar

NAZORAT SAVOLLARI

Badiiy asar mavzusi nima?

Abadiy va davriy mavzular qanday hususiyatlarga ega?

Tarixiy mavzu va zamonaviy mavzu bir-biridan qaysi jihatlariga ko'ra ajralib turadi?

Badiiy to'qima nima?

GLOSSARIY

Mavzu (arabcha so'z bo'lib, “qo'yilgan, tartibga solingan” degan ma'noni bildiradi) – badiiy mazmun komponenti, asarda qo'yilgan ijtimoiy, ma'navits-axloqiy, falsafiy va boshqa muammolarni badiiy idrok etish uchun tanlab olingan va tasvirlangan hayot material. Adabiyotshunoslikda ikki ma'noda: asarda tasvirlangan hayot material hamda badiiy asarda idrok etish uchun qo'yilgan ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy, falsafiy va boshqa muammolar majmui. Asarda qalamga olingan voqyelik – hayot materialini “mavzu” deyish, e'tibor qaratilgan, mushohada yuritish uchun qo'yilgan masalalarni “mavzu” emas, “muammo”, “problema” deyish to'g'riroq bo'ladi. Chunki har qanday chinakam badiiy asar ijodkorning o'z davri, o'zi yashayotgan ijtimoiy muhitga munosabati, u xususidagi o'y-kechinmalari, tashvishi, iztirobi mahsuli sifatida paydo bo'ladi. Ijodkor shaxs boshqalardan ko'ra mavjud hayot tartiblari, undagi ijobiy va salbiy jihatlar haqida ko'proq o'ylaydi, tashvish chekadi. Tabiatidagi ana shu xususiyat, fazilat uni asar (she'r, hikoya, roman, doston, drama, komediya, tragediya) bitishga undaydi. Asl asar ijodkordagi ichki zarurat – “ehtiyoj farzandi” (A.Oripov) sifatida

yuzaga keladi. Ijodkor o'zini o'ylantirgan muammolarni badiiy idrok etish uchun hayot voqyeligidan material tanlab, uni tasvirlaydi.

Badiiy to'qima – ijodkorning ijodiy tasavvuri va xayoli mahsuli, hayotda aniq asosi va to'liq o'xshashi bo'lmagan badiiy obrazlar, hayotiy holatlar, voqyealar va shu kabilarni yaratish. Antik davrdan to XVII – XVIII asrgacha “badiiy to'qima – ijodning asosi, eng asosiy sharti, poeziya (badiiy adabiyot)ning belgilovchi xususiyati” deyilgan. Badiiy to'qimadan xoli, hayot voqyealari o'z ko'rinishida, jo'n bayon qilingan bitiklar “badiiy asar” sanalmagan. Badiiy to'qima – hayot voqyeligining qayta yaratilishi, ijod qilinishi. Badiiy to'qima muammoning ildizlariga e'tibor qaratish, uni yuzaga keltirgan muhitni tahlil qilish, kishilar aro munosabatlarni, personajlarning ruhiyatidagi ziddiyatli jarayonlarni anglash va ularni ta'sirchan tarzda yoritishdir. F.Dostoevskiy “Jinoyat va jazo” romanida Raskolnikovning qotilga aylanishi sabablarini, uning jinoyatni amalga oshirganidan keyingi holatlarini o'zining xayol-tasavvuri orqali san'atkorona mahorat bilan tasvirlaydi. Odil Yoqubov “Ulug'bek hazinasi” romanida temuriy hukmdorning fojiasi ildizi, asosini xayol-tasavvuridagi badiiy to'qima yordamida yoritib, tarixiy haqiqatni solnomalar, tarixiy manbalarda qayd etilganidan ko'ra ta'sirchan tarzda ko'rsatadi.

G'oya – badiiy g'oya, badiiy mazmunning muhim komponenti, asardan anglashiladigan, undan kelib chiqadigan obrazli, umumlashma fikr. Asarda diqqat qaratilgan voqyea-hodisalarga muallifning g'oyaviy-hissiy munosabati, badiiy idrok etilishi va baholanishi natijasida namoyon bo'luvchi badiiy hukm, xulosa. G'oya mazmunning o'zak komponentidir. G'oya har qanday asarda mavjud. Har bir asarning g'oyasi mazmun-mohiyati, ko'lami, qamrovi, ifodalanish darajasi va boshqa jihatlariga ko'ra farqlanadi. Badiiy asar g'oyasi ijodkorning dunyoqarashi, maqsadi, o'zi qalamga olgan voqyelikka munosabati, qiziqishi kabi omillar bilan bevosita bog'liqdir. Har bir haqiqiy ijodkor esa borliqni o'zicha ko'rib, mavjud hayot voqyeligini o'zicha idrok etadi va unga munosabatini bildiradi. Shuning uchun asarda tasvirlangan voqyelik haqiqiy hayot voqyeliği emas, balki muallif ko'rolgan va idrok etgan voqyelikdir. Bir davrda, bir joyda kechgan voqyelikni har bir ijodkor asarida o'zicha aks ettiradi. Chunki hayot voqyeliği g'oyat murakkab va ko'p qirrali. U ijodkorlarning qalbiga turlicha ta'sir ko'rsatib, ongida turlicha aks etadi. Ijodkorning dunyoqarashi badiiy asar g'oyasini belgilovchi muhim omildir. Jamiyatdagi hukmron mafkura, ijtimoiy-siyosiy qarashlar ijodkorning dunyoqarashiga kuchli ta'sir o'tkazadi. Badiiy g'oya – individual hodisa. Lekin bu har bir ijodkor o'z dunyoqarashidan kelib chiqib, asarida har qanday g'oyani ifodalashi, ilgari surishi mumkin, degani emas. Ijodkor avvalo qaysi ijtimoiy guruhdanligi, qanday ijtimoiy-siyosiy qarashning tarafdori ekanidan qat'i nazar, o'z asarida umuminsoniy qadriyatlarni yoqlashi shart. Chunki chinakam badiiyat ijodkorning ezgulik, adolat, insonparvarlik, go'zallik kabi mangu qadriyatlarni ulug'lashini taqozo qiladi. Badiiy asar g'oyasining ahamiyati va qimmatini uning milliy va umuminsoniy qadriyatlarga muvofiqligi hamda asarda hayot voqyeligining obrazli tarzda ta'sirchan ifodalanishi asosida belgilanadi. Roman, qissa, doston, tragediyalarda qo'yilgan muammolar ko'lamidan kelib chiqib, ulardagi g'oyalar tizimi – badiiy konsepsiya to'g'risida so'z yuritiladi.

Konflikt (lotincha conflictus – to'qnashuv) – personajlarning asar syujetida o'z badiiy ifodasini topadigan o'zaro to'qnashuv va kurashlari, qahramon bilan muhit orasida

yoki uning ichki olami – ruhiyatida kechadigan ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar. Badiiy asar syujeti muayyan zamon va makonda kechgan voqyealardan tarkib topadi. Voqyealar esa odamlarning xatti-harakati (eshitishi, ko‘rishi, kuzatishi va boshqa), o‘zaro munosabati tufayli yuzaga keladi. Syujet bilan konflikt orasida ikki tomonlama aloqadorlik mavjud. Birinchidan, syujet konfliktlarni umumlashtirish namoyon qiladi. Ikkinchidan esa konflikt syujetni harakatga keltiradi. Badiiy asar syujetidagi voqyealar tizimi konfliktning boshlanishi, keskinlashishi va yechimidan iboratdir. Konfliktning uch turi mavjud: xarakterlar aro kurash, qahramon va muhit o‘rtasidagi ziddiyat va ichki (ruhiy) ziddiyat. Badiiy asarda konfliktning ushbu turlari aralash holda namoyon bo‘ladi. Chunki qahramonlarning dunyoqarashi, maqsadi, ma‘naviy-axloqiy xususiyatlari bir-biridan farq qiladi. Bu esa ular o‘rtasida ziddiyat keltirib chiqaradi. Konflikt qahramonning harakatini belgilab, voqyealarning rivojlanishi, syujetning kengayishini ta‘minlaydi. Qahramon ruhiyatidagi ziddiyatlar uning o‘zi yashayotgan muhitdagi sharoit, tartib, urf-udum, taomillardan aziyat chekishi, boshqalarning qarshiligiga duch kelib, mushkul ahvolga tushishidan tug‘iladi. Konflikt shakl unsuri bo‘lib, u asar badiiy konsepsiyasini ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Epos va drama turidagi asarlar voqyeaband syujetga asoslangani bois ular da konflikt aniq bilinib turadi. Lirik turga mansub asarlarda esa syujet voqyea emas, his-tuyg‘u, o‘y-kechinmalar rivoji tarzida namoyon bo‘lgani bois konflikt epos va drama turidagi asarlardagi singari ochiq ko‘rinmaydi. Drama turidagi asarlarda ko‘proq xarakterlar aro kurash, lirik asarlarda esa xarakterlar aro kurash, qahramon va muhit orasidagi ziddiyat, personajning ruhiyatida kechadigan qarama-qarshi o‘y-mushohadalar qorishiq holda aks etadi. Bu, ayniqsa, F.Dostoevskiy, L.Tolstoy kabi adiblarning asarlarida yorqin ko‘rinadi.

TARQATMA MATERIAL

Usmon Azim

Chumoli haqida nutq

“Mehnatkash” deb olganing unvon,

Shoirlarning g‘arib xayoli.

Mening esa, azaldan yon

Nafratim bor senga, chumoli.

G‘ivirlaysan, terga botasan... –

Tirikchilik solmas ne ko‘yga?

Nima bo‘lsa uyga tortasan,

Uyga ... Uyga... Qorong‘u uyga!

Boshing uzra bahor quyoshi

Taratadi bir ipak ziyo.

Hashoratlar ichra sen – toshi,

Bahorga ham boqmaysan qiyo.

Uyga... Uyga... Tinmaysan birpas,

Yugurasan... Seningcha, yuho,

Og‘iz qalbni ochish uchunmas,
Ovqat uchun yaralgan go‘yo.

Uyga... Uyga... Javdirar ko‘zing,
Uyingdachi chirib yotar don.
Xayolingda o‘zing, bir o‘zing,
Yutmoqchisan dunyoni tamom.

“A” dedingmi, toki “H” gacha
Oshkor aytmoq zamoni yetdi.
Biz hammani tanib bo‘lguncha
Chumolilar ko‘payib ketdi.

Chorsuni-ku qo‘ying (u – bozor,
O‘ynar savdo ashulasiga)
Chumolilar bormoqda qator
Idoralar mashinasida

Og‘rinishar – “chumoli” demang,
(– Hatto shoir bo‘lsang ham jim tur!)
G‘azab bilan ular solsa chang,
“Qars” sinadi haqiqat qurg‘ur”

Peshtaxtaga bir yonboshlab,
Boshchasini quvnoq qashiydi.
Biri esa gul kabi yashnab,
Farzandiga diplom tashiydi.

Biri bizning ishxonamizda –
yerga jami oyog‘in tirab,
Mansabini tortgani tortgan,
Zo‘riqqandan sho‘rlik qaltirab

Biri esa: “Paxtakor xalqim...
Tasanno...” deb to‘ldirar she‘rin.
Unga xalqi kerakmas, balki
Bir nishonmi, mukofot bering.

O‘rab oldi maxluqlar chindan,
Buzib orning chegarasini,
Hatto ona Ozodlik aytgan
Vasiyatlar tegarasini.

Hammasini topib kelib, eng
Oliy jazo bermoq xayoli...

O'ylab qoldim – she'r'o'ldirar keng,
Mana, yozdim: “Sizlar – chumoli!..”

Tugayapti she'rim. Ketaman.
Uzr, jonim bo'g'zimga yetdi.
Chumolini o'ylab turing, men
Ninachini ko'rgani ketdim.

Usmon Azimning “Yurak” kitobi. 285 – 286-betlar (“Chumoli haqida nutq”)
Adabiyot: Azim U. Yurak: she'rlar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa
ijodiy uyi, 2009. – 9, 285 – 286-betlar

9-MAVZU

OBRAZ – INSONNING ADABIYOTDAGI TASVIRI

Reja

1. Obraz – san'atga xos hodisa
2. Inson – adabiyotdagi asosiy obraz
3. Hayot voqyeli va badiiy to'qima
4. Obraz turlari

Kalit so'zlar: obraz, adabiy qahramon, realistik, romantik, majoziy, fantastik

Har bir hodisaning tub mohiyatini belgilaydigan o'ziga xos asosi bo'ladi. Ana shu negiz uni boshqa narsa-hodisalardan farqlantirib turadi. Tarix, geografiya, fizika, kimyo, matematika, biologiya singari fanlar o'rtasida muayyan bog'lanishlar bo'lsa-da, ular orasida jiddiy tafovutlar ham mavjud. Bu farqlar, avvalo, ularning tarkibiy qismlaridan kelib chiqadi. Masalan, biologiya fanini olib qaraydigan bo'lsak, uning botanika tarmoo'ida o'simliklar dunyosi tekshirilsa, zoologiya yo'nalishida hayvonot olami o'rganiladi. Shu singari adabiyotshunoslikning adabiyot tarixi qismida so'z san'ati tarixi, adabiyot nazariyasi qismida adabiyotdagi o'zgarishlar, yo'nalish, tamoyillar, nazariy masalalar, adabiy tanqid qismida esa joriy adabiyot hodisalari, adabiy jarayon muammolari tadqiq etiladi. Folklorshunoslikda xalq og'zaki adabiyoti, matnshunoslikda adabiy-badiiy asarlar matni tahlil qilinadi. Bu adabiyotshunoslik uchun o'rganish manbasi yagona — badiiy adabiyot asarlari ekanligini bildiradi. Ana shu manbaning o'ziga xos bosh xususiyati badiiylikdir. Badiiylik esa, avvalo, borliq hodisalarini jonlantirish, ularga insonga xos xususiyatlarni ko'chirishdir. Badiiylik ijodkorning o'z fikrini o'quvchiga xuddi o'zi his qilgan, idrok etgan darajada tushuntira olishdir. Badiiylikning yuksak ko'rinishi obrazlarda namoyon bo'ladi. Ijodkorning iqtidori, uning san'atkor sifatidagi mahorati u yaratgan badiiy obrazda namoyon bo'ladi.

Inliz adabiyotshunosi Iglton har qanday asar emas, hayot voqyeli badiiy obraz vositasida gavalantirilgan asargina badiiy asar sanaladi, deydi. Hayot voqyeli aksini bo'lgan badiiy obraz esa turmushdagi hodisalarning shunchaki aksini emas, balki muayyan ideal asosida ijodiy qayta ishlangan ko'rinishi bo'lib, u o'zida konkretlik va umumiylikni ifodalaydi. Masalan, A.Qahhorning "O'g'ri" hikoyasidagi Qobil bobo, "Bemor" hikoyasidagi Sotiboldi, "Anor" hikoyasidagi Turobjon obrazi aniq bir kishi bo'lishi barobarida, o'zida ko'plab odamlarning ahvoli, taqdirini mujassamlashtiradi. Iglton badiiy obrazning ana shu jihatini e'tiborga olib: "Don Kixot" bosh qahramoni to'g'risida yozilmagan: qahramon har yoqqa sochilib yotgan voqyealarni bir joyga jamlab naql qilish vositasi, xolos" deydi. (O'sha manba. 22-bet).

Obraz faqat san'atgagina xos hodisa emas. Ilm-fanda ham obraz mavjud. Unda obraz muayyan fikr, g'oyani isbotlash, tasdiqlash uchun xizmat qiladi. Ilm-fandagi obraz voqyea-hodisaning shunchaki surati, ko'rinishi, nusxasini bildiradi. San'at va adabiyotdagi obraz esa voqyea-hodisalarning oddiy nusxa yoki surati emas, balki ularning "chizib, yo'nib, o'yib yasalgan"— ta'sirchan qiyofaga keltirilgan holatidir.

San'at va adabiyotdagi obrazning ilm-fandagi obrazdan ko'ra ta'sirchan bo'lishining asosiy sababi unda voqyea-hodisalar ijodkorning aql-tafakkuri, qalb quvvati bilan boyitilganidadir. Haykaltarosh oddiy xarsang tosh, yoo'ochni chizib, yo'nib, o'yib shakl beradi, ya'ni obraz yaratadi. Musavvir borliq hodisalarining dabdurustdan sezish, payqash mushkul bo'lgan qirralarini ta'sirchan bo'yoq, rang, chizgilar vositasida xuddi jonliday, harakatlanayotganday namoyon etishga intiladi.

Shoir, yozuvchi esa so'z vositasida voqyelikning yorqin manzarasini yaratishga harakat qiladi. Kishilarni turli vaziyatlarda so'zlatadi. Ularning holat, ko'rinishlaridagi eng e'tiborli jihatlarni gavdalantiradi, ko'nglida kechayotgan o'y, xayolidagi manzaralarni ma'lum qiladi. So'z shoir, yozuvchining badiiylik yaratishdagi asosiy quroli sanaladi.

Endi bevosita badiiy obraz nima ekanligini sharhlaydigan bo'lsak, avvalo, adabiy asarda (umuman, san'atning barcha turlarida) tasvirlangan inson, narsa-buyum, hodisalarning barchasi obraz deb yuritiladi. Chunki ularning har biri hodisaning ma'lum bir qirradi, jihatini o'zida namoyon etib, voqyelikni to'la tasavvur etish imkonini beradi. Biroq "obraz" terminini, avvalo, insonga nisbatan qo'llash maqsadga muvofiq. Chunki san'at va adabiyot asarlarida hayotni ko'rsatishdan ko'zda tutilgan maqsad avvalo insondir. Haqiqatan ham san'at va adabiyotda tabiat hodisalari, o'simliklar dunyosi, hayvonot olami aks ettirilganida ham inson nazarda tutiladi, kishilarning hayoti, manfaati e'tiborda turadi.

San'at va adabiyotda "obraz" deyilganda inson nazarda tutilar ekan, demak, u ijodkorning maqsad, muddaosini ifoda etuvchi kishi tasviridir. Yozuvchi, shoir, rassom, haykaltarosh bu kishini o'z hayotiy kuzatishlari, tajribasi, xayoli quvvati bilan yaratadi. V.Belinskiy san'at va adabiyotda obraz deyilganda inson e'tiborga olinishini ta'kidlar ekan, "Tabiat san'atning timsolidir, lekin undagi eng oliy predmet esa albatta inson hisoblanmog'i kerak", deydi. (Polnoe sobranie sochineniy. T.7. — S.312.). Chunki inson san'at va adabiyotning asosiy tasvir vositasi ekanligi haqiqatdir. Jumladan, asosiy qahramonlari hayvonlar bo'lgan masallarda ham odamlarning harakat-hoлатlari ramzlantiriladi.

Shuningdek, "badiiy obraz" deyilganda inson bilan birgalikda ijodkor qo'llagan ifodalar, ko'chma ma'no beruvchi so'z, iboralar ham tushuniladi. Masalan:

*Saraton chog'i bu — zarra shamol yo'q,
Tutlar kavagida mudrar g'urraklar.
Nogahon falakka urgan kabi do'q,
So'zsiz qotib turar bo'ychan teraklar.*

*Osmon lov-lov yonar oftob qo'ridan,
Ufqda sarobdan otashin baldoq.
Chinqirib yuborar kunning zo'ridan
Qaygadir berkinib olgan chirildoq*

(Abdulla Oripov)

satrlarida yozning avji issiq kunlari manzarasi chizilgan. Bu manzarada saratonning jazirama kunlaridagi O'zbekiston zamini tabiati ko'rsatilgan. Issiqdan lohas bo'lib, tutlar kavagidan panoх topib mudrayotgan o'urraklar,

osmonga bo'y cho'zgancha qimir etmay turgan teraklar — janub saratonining aniq qiyofasi. Issiqning zo'ridan osmon ham xuddi oftob qo'rida qolganday yonmoqda. Ufq oftobdan olovli baldoq-sirg'a taqib olgan. Qaygadir yashirinib olgan chirildoqlar harorat balandligiga toqat qilolmay chinqirib yubormoqda, deyish orqali shoir xayolda saraton suratini namoyon qiladi. Xayolda da'fatan paydo bo'lib, ko'ngilda ajoyib umidlar uyg'otadigan bu rangin manzaralar so'zlarning mahorat bilan qo'llangani tufayli vujudga kelgan.

Badiiy obraz termini asarda qo'llangan badiiy vositalar (o'xshatish, sifatlash, mubolao'a kabi)ga nisbatan ham ishlatiladi. Shuningdek, muayyan davrga xos manzaralarni qabariq, ta'sirchan holda gavdalantirishga nisbatan ham "bu asarda davrning o'ziga xos obrazi gavdalantirilgan" deyiladi. Bundan anglashiladiki, badiiy obrazning ikki muhim xususiyati mavjud. Birinchidan, obrazda hodisalarning muhim xususiyatlari umumlashtiriladi. Ikkinchidan, unda muayyan aniqlik (yakka hodisa, alohida bir odam) aks etadi. **Demak, obraz ham umumlashgan, ham individuallashtirilgan xususiyatni o'zida gavdalantirgan hodisadir.** Ayon bo'ladiki, badiiy obraz borliq hodisalarining shunchaki nusxasi emas. Badiiy obraz, avvalo, ijodkorning kashfiyoti, uning ijodiy mehnati mahsulidir. Ijodkor obraz yaratish uchun o'zicha izlanadi. Uning bu ishiga chetdan yordam ko'rsatib yoki hashar qilib bo'lmaydi. Badiiy obraz yaratish har bir ijodkorning o'z ishi. U bu ish jarayonida o'z xayoloti, aql-tafakkuriga tayanadi. U o'zicha nimalarnidir to'qiydi, xayolida turli-tuman manzaralar chizadi.

Badiiy asarning ta'sirchan, jozibali chiqishini ta'minlash uchun har bir ijodkor, albatta, **badiiy to'qimadan** foydalanadi. Badiiy to'qima obrazning ichki-tashqi qiyofasi, maqsad, intilishlarini namoyon etuvchi voqyealarni o'ylab topishdir. Badiiy to'qima obrazning qiyofasini yorqin ettirganidek, asardagi voqyealarning qiziqarliligini ta'minlaydi. Chunki badiiy to'qima ijodkorga mavjud voqyelikni aslidagidan ko'ra keskinroq, shiddatliroq, qiziqarliroq ko'rsatish imkonini beradi.

Badiiy to'qima yolg'on, uydirma bo'lsa-da, u o'quvchini ishontirishi, ta'sirlantirishi, o'yantiradi. Aniqrog'i, shunday bo'lishi shart. Badiiy to'qima hayotning odatdagi mantig'iga muvofiq kelish-kelmasligidan qat'i nazar, u qahramon qiyofasini yorqinlashtirsa, o'quvchining tasavvuriga qandaydir yangiliklar olib kirsas, bu — ijodkorning yutug'idir. Barcha san'at asarlarini barkamol qilgan hodisa, avvalo, badiiy to'qimadir. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar"i ham, Abdulla Qahhorning "O'g'ri", "Bemor"i ham, Abdulla Oripovning she'rlari ham badiiy to'qima asosida yaratilgan asarlardir. Ularda badiiy to'qima asosida mavjud hayotning ta'sirchan manzaralarini ko'rsatilgan.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Iglton : "Agar shoir mening sevgilim qizil gulga o'xshaydi, desa, biz bunga ishonamiz. Shoirning ehtirosiga to'la bu kabi so'zlarini eshitganimizda, o'qiganimizda biz unga hyech qanday e'tiroz bildirmaymiz. Chunki shoirning o'z ma'shuqasini qizil gulga qiyoslashi g'alati tuyulmaydi, hyech kimni ajablantirmaydi. she'rda so'zlarning muayyan tartib bilan jarangdor musiqiylik hosil qilishi hyech qanday e'tiroz bildirishga o'rin qoldirmaydi. Negaki shoir qandaydir ayolni ta'riflash orqali muhabbat tuyg'usini madh etadi. Shoirning so'zlari, umuman, adabiyot biologiya darsligi yoki sut sotuvchining qaydlari singari

biror bir ahamiyatga ega bo'lmasa-da, biz uni xush qabul qilamiz. Chunki unga ehtiyojimiz bor" deydi (Iglton T. *Teoriya literatury: Vvedenie. 27-bet*).

Badiiy to'qima asosida ta'sirchan badiiy obrazlar yaratadigan ijodkorning muayyan maqsad, muddaosi bo'ladi. U qahramonlari qiyofasi, fe'l-atvorini ham, davr hodisalarini ham o'z maqsadiga muvofiq ko'rsatishga harakat qiladi. Ijodkor hodisalarni gavdalantirishda xolis turganday bo'lsa-da, u albatta nimalarnidir yoqlaydi, nimalarnidir inkor etadi. Uning bu munosabati ochiq-oshkora yoki yashirin, pardalangan tarzda bo'lishi mumkin. Adabiyotda mavjud ana shu holatni nazarda tutilib, sovetmafkurasi hukmron davrlarda badiiy asarlardagi qahramonlar keskin tarzda ijobiy va salbiyga ajratilgan. Qahramonlarni bu tarzda ikki guruhga ajratishining bosh sababi sovet adabiyotida kishilarga ijtimoiy-sinfy nuqtai nazardan qaralishida, odamlar mulkdor, mulkdor emasligiga qarab, boylar va kambag'allarga bo'linishida edi. Boylar ezuvchilar, ya'ni ekspluatatorlar deyilardi. Ular boshqalar mehnati evaziga boylik orttiruvchilar, kishilarni ezuvchilar deb la'natlanardi hamda aksariyat adabiy asarlarda boylar salbiy qahramon sifatida ko'rsatilardi. Kambao'allar esa xo'rlangan, haqoratlangan kishilar sifatida gavdalantirilar va ular ijobiy qahramon deb ardoqlanardi.

Aslida boy va kambag'allar hamisha, hamma mamlakatlarda bo'lgan. Bu tabiiy hodisani sun'iy yo'llar bilan bartaraf etish mushkul. Chunki har bir inson o'z rizqu nasibasi va xatti-harakatiga muvofiq yashaydi. Birov aqlliroq, tadbirkorroq, kimdir bo'sh-bayov, kamharakat, yalqov bo'ladi. Uquvliroq, harakatchanroq odam durustroq daromad topadi, badasturroq yashaydi. Landovurroq kishi esa undan kamroq mehnat qilgani uchun nochorroq ro'zg'or tebratadi. Kishilarning aql-tafakkuri, aqliy va jismoniy mehnatga uquv, layoqati bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun odamlarning moddiy turmush darajasini hych qachon bir xil qilib tenglashtirib bo'lmaydi. Zo'rlik, tazyiq o'tkazish yo'li bilan tenglashtirish joriy qilinsa, kishilarda boqimandalik kayfiyati kuchayadi, taraqqiyot keskin tarzda sustlashadi.

Badiiy obraz, obrazlilik, obraz turlari va ularning ahamiyati xususida so'z yuritganda, albatta, ulardan biror amaliy naf bormi, degan savolga ham javob berishga to'g'ri keladi. Chunki qadimda ham, bizning zamonamizda ham hamma narsa, jumladan, adabiyot ham avvalo amaliy ahamiyatiga ko'ra baholanadi. Ta'kidlash joizki, badiiy asarning hych bir jihati kishilarga bevosita amaliy naf keltirmaydi. Lekin badiiy asarning barcha unsurlari (syujet, o'xshatish, jonlantirish kabi badiiy tasvir vositaari, muallif nutqi, qahramonlarning bir-biri bilan muloqoti, o'z-o'zi bilan ichki munozarasi va boshqa) o'zaro birlashib, hayot hodisalarining muayyan jihatlarini idrok etishimizga, bilib olishimizga bevosita ko'maklashadi. Eng asosiysi, badiiy asarlar tuyg'ularimizni tiniqlashtirib, hayotni o'rganishga, o'zimizni anglashga rag'batlantiradi. Shu bois Terri Iglton : "Men Robert Byornsnig she'rlarini xuddi yapon bog'bonini XVIII asrda Britaniyada qizil gullar o'sgan-o'smagani qiziqtirgani kabi o'qishim mumkin. Bu adabiyotni mutolaa qilish emas, deb e'tiroz bildirish mumkin. Ammo men Oruellning essesini badiiy asar sifati mutolaa qilaman. Chunki unda Ispaniyadagi fuqarolar urushi to'g'risida qandaydir mavhum odamlar hayotini yoritish orqali fikr bildiradi. Universitetda adabiyot sifatida o'rganiladigan juda ko'p asarlar adabiyot sifatida mutolla qilish uchun yaratilgan. Albatta, ular orasida bu qolipgamoslab yaratilmagani ham ancha. Asar matni o'z hayotini tarixiy yoki falsafiy hodisa sifatida boshlashi, keyin

u adabiy asarga aylanishi mumkin. So'ngra esa bor yo'g'i arxeologik qadriyat bo'lib qoladi. Ayrim matnlar adabiy bo'ib tug'iladi, ba'zilari adabiy matn darajasiga ko'tariladi, uchinchi bir xilining esa asosida adabiylik bo'ladi. Shu bois tug'ilish, paydo bo'lishdan ko'ra qanday tarbiyalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Sizning kelib chiqishingiz emas, balki odamlarning sizga munosabati muhimdir. Agar ular sizni adabiyotga daxldor deb qaror qilishan bo'lsa, demak hyech shubhasiz siz shunga munosibsiz" deydi (O'sha manba. 27-bet).

Borliqda oq va qora rang mavjud bo'lgani singari kishilar orasida ham yaxshilar va yomonlar bor. Buni inkor etib bo'lmaydi. Masalan, ashaddiy qotil, bosqinchilik bilan shug'ullangan kimsani yaxshi odam deb bo'lmaydi. Yoki ayyor, makkor, tovlamachi, qallobni halol mehnat qilib yashaydigan imon-e'tiqodli, vijdonli odam bilan tenglashtirish adolatsizlikdir. Shunday ekan, badiiy asar qahramonlarini ijobiy va salbiyga ajratish no'rin, deya keskin hukm chiqarish ham noto'g'ri. Chunki hayotning o'zida yaxshi va yomon odamlar bor ekan, badiiy asarda ham salbiy va ijobiy qahramonlar bo'lishi tabiiy. Jumladan, Alisher Navoiy yoki Fyodor Dostoevskiy asarlarida ham xuddi shunday qahramonlar mavjud. Biroq qahramonlarni atayin salbiy yoki ijobiy xususiyatlar yig'indisi sifatida ko'rsatishni oqlab bo'lmaydi. Chunki har qanday badaxloq kimsaning ham qandaydir fazilatleri va har qanaqa yaxshi kishining ham ojiz jihatlari bo'ladi. Bu—biri kam dunyo deb atalgan olamning yozilmagan abadiy qonuniyati. Shunday ekan, badiiy asar qahramonlarining ham farishtasifat yoki ta'viya taxlit tarzda ko'rsatilishi mantiqqa to'g'ri kelmaydi. Adabiyotning mohiyati insonshunoslik ekan, adabiy asar qahramonlarning tabiati ham hayot kishilari fe'l-atvoriga muvofiq kelishi kerak.

Albatta, odamlarning har xil fe'l-atvori bo'lishiga ularning o'ziga xos tabiati, unib-o'sgan muhiti va hokazolardan kelib chiqsa, badiiy asar qahramonlarining har xil bo'lishiga ijodkorning maqsad-muddaosi, davr adabiy mezonlari, ijtimoiy-siyosiy muhit kabilar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bulardan tashqari, asarning qaysi ijodiy uslub asosida yaratilgani ham qahramonning qiyofasiga, ya'ni qanday bo'lishiga zamin yaratadi.

Adabiyotda inson obrazini yaratish tarixini kuzatadigan bo'lsak, mavjud darslik va qo'llanmalarda ta'kidlanganidek, quyidagi turdagi badiiy obrazlar mavjud:

1. **realistik obrazlar.**
2. **romantik obrazlar.**
3. **xayoliy-fantastik obrazlar.**
4. **majoziy-ramziy obrazlar.**

Xarakter-xususiyatlari, xatti-harakatlari hayotdagi kishilarga mos keladigan obrazlar **realistik obrazlar**, deb yuritiladi. Abdulla Qahhorning "O'g'ri", "Bemor", "Sinchalak" asarlaridagi qahramonlar realistik obrazlar sanaladi. Muqimiyning "Tanobchilar" satirasidagi Sultonali, Hakimjon obrazlari ham realistik obrazlardir. Chunki real hayotning o'zida Qobil bobo, amin, ellikboshi, Sotiboldi, Qalandarov, Saida va "Tanobchilar" qahramonlari singari kishilar mavjud. Ularning fe'l-atvori, xatti-harakati ayni shu asarlarda ko'rsatilganiga muvofiq keladi.

Romantik obrazlar ijodkorlarning orzu-xayollarini ifoda etgan kishilar timsolidir. Ularda shoir, adiblarning orzu-umidlari, jamiyat to'g'risidagi, kishilar haqidagi niyatlari aks etadi. Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida o'z ko'nglidagi orzularini gavdalantiradi. Shuning uchun Farhod obrazi hamma zamonlarda ham barchani havaslantirib keladi. Chin shahzodasining intilishlarida kishilarning orzulari ifodalangan.

Biroq uning ayrim xatti-harakatlari real hayotga aslo muvofiq kelmaydi. Alisher Navoiy o'z sevgan qahramonini fazilatlar jamuljami sifatida ko'rsatadi. Masalan, Farhod uchun turli kasb-hunarlarini o'rganish asosiy muddao emas. Uning asosiy maqsadi ishqa erishish, ko'ngil qo'ygani Shirin visoliga yetishdir. Ammo u too'u toshlar orasida mashaqqat bilan ariq qaziyotganlarini ko'rganida:

Hunarni asrabon netgumdir oxir,

Olib tuproqqamu ketgumdir oxir

deb ishga tushib ketadi. Aslida u Shirinni ko'rish, unga ahvolini bayon etish uchun ketayotgan bo'ladi. Biroq qiynalib mehnat qilayotganlar oldidan befarq o'tib ketolmaydi. Chunki u faqat o'zini o'ylaydigan, xudbin, manfaatparast emas. Farhod — boshqalar manfaatini o'z manfaatidan hamisha ustun qo'ya biladigan haqiqiy inson. Farhod singari kishilar esa hayotda juda kam uchraydi. Hayotda ko'pchilik ko'proq o'zini o'ylaydi. Biroq ko'ngil to'rida turadigan "kimdir" bu xudbinlik uchun hammani iztirobga solib, azoblab turadi.

Xayoliy-fantastik obrazlar romantik obrazlarga o'xshaydi. Bu obrazlarda ham ijodkorlarning hayotga ideal munosabati, dunyoqarashi ifodalanadi. Xayoliy-fantastik obrazlar mo'jizakor, ilohiy qilib ko'rsatiladi. Xalq dostonlari, ertaklaridagi qahramonlarni xayoliy-fantastik obrazlardir. Masalan, "Alpomish" dostonida xalqning ideal qahramoni ko'rsatilgan. Doston bosh qahramoni Alpomish hamisha dushmanlaridan o'olib keladi. U har qanday mashaqqatlarni yengib o'tadi. Alpomish — o'tda yonmas, suvda cho'kmas qahramon. Uni dushmanlari makru hiyla bilan zindonga solganlarida ham o'ldirisholmaydi.

Xayoliy-fantastik obrazlar folklordagina emas, yozma adabiyotda ham mavjud. Xususan, hozir fantastik asarlarga qiziqish juda kuchli. Fantastik asarlardagi obrazlar kishilarning tasavvurini boyitadi.

Barcha xalqlar adabiyotidagi fantastika aslida ertaklardan boshlangan. Bu jarayon uzoq davom etgan. Bizning asrimizda fantast yozuvchilar yaratgan asarlarni ham ma'lum ma'noda zamonamiz ertaklari deyish mumkin. Gerbert Uells, Ayzek Azimov singari fantast adiblar asarlari juda mashhur. Hojiakbar Shayxov, Tohir Malik kabi o'zbek yozuvchilari ham qator e'tiborli fantastik asarlar yaratgan.

Majoziy-ramziy obrazlar muayyan narsa-hodisalar qiyofasini umumlashtirib ifodalovchi obrazlardir. Jumladan, tasavvuf adabiyotida yor deyilganda Xudo nazarda tutiladi. Gul, lola muhabbat, sevgi izhori ramzi sanaladi.

Majoziy obrazlar azaldan adabiyotda keng qo'llaniladi. Ular hodisalarning ta'sirchanligini oshiradi.

Allegorik, ya'ni kinoyaviy obrazlar ham majoziy obrazlarning biri sanaladi. Masal, ertaklarning asosiy qahramonlari — hayvonlar, jonivorlar allegorik obrazlardir. Ularda ayrim odamlarning fe'l-atvoridagi kamchilik, illatlar ko'rsatiladi. Hamzaning "Toshbaqa bilan chayon", A.Krilovning "Bo'ri bilan qo'zichoq" masallarida odamlarning fe'l-atvorlari gavalantirilgan. Shunday ekan, romantik, realistik, xayoliy-fantastik, majoziy-ramziy obrazlar, "qahramonlar" deb atash ham mumkin. "Obraz" va "qahramon" istilohlari ayni o'rinda bir-biriga teng keladi.

Obraz-qahramon haqidagi mulohazalar o'z-o'zidan xarakter tushunchasi bilan bog'lanadi. Xarakter nima?

Xarakter o'z xatti-harakatlari, maqsad, intilishlari, o'y-kechinmalari, dunyoqarashi, fe'l-atvori bilan alohida ajralib turadigan to'laqonli obrazdir. Shuning uchun har qanday obraz badiiy xarakter bo'la olmaydi. Asardagi yetakchi qahramon har jihatdan faol bo'lsa, o'zining barcha jihatlari bilan yorqin ko'rinib tursagina u badiiy xarakter bo'la oladi. Shuning uchun yirik asarlarda ham bitta-ikkita badiiy xarakter yaratiladi. M.Sholoxovning "Tinch Don" asari to'rt kitobdan iborat. Bu to'rt kitobda bayon etilgan voqyealarda yuzlab qahramonlar ishtirok etishadi. Biroq ular orasida Grigoriy Melexov va Aksinya obrazlarigina badiiy xarakter darajasiga yetib, esda qoladigan, ta'sirchan qahramon miqyosiga ko'tarilgan. Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasida ham bir necha qahramon bor. Biroq ulardan faqat Qobil bobo obrazinigina badiiy xarakter deyish mumkin. Qobil boboning xotini, ellikboshi, amin, pristav, voqyealarning oddiy ishtirokchilaridir. Badiiy asardagi bunday kishilar obrazi **personajlar** deb ataladi. Har qanday qahramon badiiy xarakter sanalmagani singari har qanday personaj ham badiiy xarakter bo'lolmaydi. Demak, badiiy xarakter asarning yorqin qiyofasi, o'ziga xos "pasport"idir. Ammo asardagi barcha qahramonlar, jumladan, badiiy xarakter darajasiga ko'tarilgan qahramonlar, ijobiy, salbiy qahramonlar ham personaj hisoblanadi.

Har birimiz tevarak-atrofimizdagi tanishu notanish kishilar qurshovida yashaymiz. Lekin ularning hammasi emas, ba'zi birlarigina ko'nglimizga yaqin turadi. Bizning hayotimiz, faoliyatimiz ko'p jihatdan ularga bog'liq holda kechadi. Xuddi shu singari badiiy asarda ham asosiy qahramonlar va oddiy ishtirokchilar harakat qiladi. Badiiy xarakter darajasiga ko'tarilgan yorqin qahramonning hayoti, faoliyati esa asosiy va oddiy qahramonlar bilan bevosita bog'lanadi.

ADABIYOTLAR ro'yxati

- Karimov I. "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch". T. "Ma'naviyat". 2008.
- Karimov I. "Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor". "O'zAS" gaz. 2009 yil, 3 iyul.
- Karimov I. "Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir". –T., "O'zbekiston", 2010.
- Boboev T. Adabiyotshunoslik asoslari.-T., O'zbekiston. 2000. – 12 – 23-betlar.
- Valixo'jaev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. –T.: "O'zbekiston", 1995. – 10 – 14-betlar.
- Sulton I. Adabiyot nazariyasi. -T., O'qituvchi. 2002. – 8 – 12-betlar.
- Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: "Fan", 2007. – 11- 15-betlar.
- Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya budunego. 2010. – 12 – 25-betlar.

Qo'shimcha ADABIYOTLAR

- Arastu. Poetika. Axloqi kabir. – T.: Yangi asr avlodi. 2004. – 7 – 14-betlar.
- Ulug'ov A. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Universitet, 2005. – 7 – 16-betlar.

Amaliy mashg'ulot
Og'zaki va yozma adabiyot namunalari tahlili

Talabalar ma'ruzada bayon qilingan mulohazalar asosida "Ming bir kecha" ertaklaridan "Ali bobo va qirq qaroqchi hamda kaniz Marjona haqida mufassal hikoyat", Fitratning "Yurt qayg'usi", "Mirrix yulduziga" she'rlarini o'qib o'rganishadi.

Adabiyot

Bir soatlik xalifa. – T.: "Raduga" nashriyotining Toshkent bo'limi, 1989. – 176 – 207-betlar.

Fitrat A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – T.: Ma'naviyat, 2000. – 31,36-betlar

Seminar mashg'uloti

Bobur she'rlaridagi she'riy san'atlar

Talabalar Boburning "Sochining savdosi tushti" kitobini o'qib o'rganishadi.

Adabiyot: Bobur. Sochining savdosi tushti. – T.: "Sharq", 2007. – 288 b.

Mustaqil ta'lim

Talabalar H.Boltaboev, M.Mahmudovning "Adabiy-estetik tafakkur tarixi" (1-jild) kitobini o'qib, amaliy va seminar mashg'ulotiga tayyorgarlik ko'rishadi.

Adabiyot: Boltaboev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. (1-jild). – T.: "Mumtoz so'z", 2013. – 400 b.

TeST TOPSHIRIQLARI

1.	Badiiy asardagi bir-biri bilan uzviy bog'langan obrazlar nima deyiladi	<u>Obrazlar tizimi</u>	Ijobiy obrazlar	Salbiy obrazlar	Umumlashma obrazlar
2.	Asardagi narsa buyum yoki joy obrazlari nimaga tobelanib, uni to'laqonli yaratishga xizmat qiladi?	<u>Qahramon obraziga</u>	Muallif obraziga	Dialogga	Portret tasviriga
3.	Badiiy asardagi nimalar bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lib, bir-birini to'ldiradi?	Manzara tasviri	<u>Qahramonlar obrazi</u>	Portret tasviri	remarkalar
4.	Qaysi javobda badiiy obraz turi ko'rsatilgan?	<u>Realistik</u>	Predmetlilik	Ijodiy qayta ishlangan	Tasvir plani
5.	Ijodkor estetik ideali munosabatiga	Romantik	Fantastik	<u>Ijobiy</u>	Satirik,

	ko'ra obraz qanday bo'ladi?			<u>salbiy</u>	yumoristik
6.	Ijodiy metodga ko'ra obraz qanday bo'ladi?	Ijobiy, salbiy	<u>Realistik</u> , <u>romantik</u>	tragik	Satirik, yumoristik
7.	Xarakter xususiyatini estetik belgisiga ko'ra obraz qanday bo'ladi?	<u>Tragik</u> , <u>satirik</u> , <u>yumoristik</u>	Realistik	romantik	umumlashma
8.	Tasvir planiga ko'ra obraz qanday bo'ladi?	Inson obrazi, jonzotlar obrazi, narsa-buyumlar obrazi	Realistik, romantik	Fantastik	Majoziy
9.	Obrazlar umumlashtirish darajasiga ko'ra qanday ko'rinishga ega?	<u>Individual obraz</u> , <u>xarakter</u> , <u>tip</u>	Salbiy, ijobiy	Realistik, romantik	Fantastik, majoziy
10.	Hayot voqyeligidagi narsahodisalarning ijodiy qayta ishlangan aksi nima?	Badiiy obraz	allegoriya	prototip	portret

Nazorat savollari

1. Badiiy adabiyot va hayot
2. Badiiy asarning umrboqiylik asoslari nimada?
3. Badiiy obraz haqida tushuncha.
4. Obraz, xarakter, tip: asoslari, umumiylik va o'ziga xosliklar.
5. Epizodik obrazlar vazifasi

GLOSSARIY

- * **Adabiy qahramon** – asar personajlari tizimida muhim o‘rin egalar, g‘oyaviy-badiiy konsepsiyani shakllantirish va ifodalashda muhim rol o‘ynovchi shaxs obrazi.
- * **realistik** – lotincha realis – mavjud, haqiqiy so‘zidan hosil qilingan. Realizm, realistik terminlari adabiyotshunoslikda keng qo‘llanadi. Realistik hayotni mavjud holida tasvirlashe bildiradi.
- * **Romantik** – lotincha romantic so‘zidan olingan bo‘lib, g‘ayritabiiy, ajabtovur ma‘nosini bildiradi. Mavjud voqyelikdan qoniqmaslik, hayotni mukammal ko‘rish bilan orzu-intilishni ifodalaydi.
- * **Majoziy** – arabcha “majoz” so‘zidan hosil qilingan bo‘lib, “ko‘chma” degan ma‘noini bildiradi. So‘zni o‘z ma‘nosida emas, boshqa ma‘noda ishlatish. “Allegoriya” so‘zi ham “majoz, majoziylik” ma‘nosida qo‘llanadi. Unda so‘zning

o'z ma'nosi bilan ko'chma ma'nosi orasida bog'liqlik, o'xshashlik, aloqadorlik bo'lishi kerak.

- * **Fantastika** – yunoncha phantastika – xayol-tasavvur. Hayotda mavjud bo'lmagan, xayol-tasavvurda yaratilgan narsa-hodisalar tasviri. Yuksak darajadagi shartlilikka asoslanadi. Fantastika faqat xayol mahsuli emas. Unda hayotda mavjud voqyealarning ayrim jihatlari sezilib turadi. Xayoldagi voqyelik mavjud hayot voqyeligiga asoslanadi.
- * **Obraz** - so'zning o'zagi "raz" (chiziq) bo'lib, undan "razit"(chizmoq, yo'nmoq, o'ymoq), undan "obrazit"(chizib, o'yib, yo'nib shakl yasamoq) paydo bo'lgan. Ana shu "obrazit" so'zidan "obraz" atamasi vujudga kelgan. Bu so'z "umuman olingan tasvir" ma'nosini bildiradi. Obraz ham umumlashgan, ham individuallashgan xususiyatni o'zida gavdalantirgan hodisadir.

TARQATMA MATERIALLAR.

Abdurauf Fitrat

Tilimiz

Dunyoning eng boy, eng baxtsiz bir tili qaysi tildir? Bilasizmi? Turkcha. Shoirlik qilmoqchi emasman, soʻzning toʻgʻrisi shudir. Dunyoning eig boy tili turkchadir, eng baxtsiz tili yonahoʻl (yana shu) turkchadir. Boylarning baxtsizligi sovet hukumati chogʻinda boʻlgʻon bir ishdir, bundan burun baxtli edilar deganlar tilimizning holini bilmasdan

gapirarlar. Bir tilning boyligi u tildagi soʻzning koʻpligi (kasrati kalimot), undirlik (undirish) kengligi (vus'ati ishtiyoq), yusup tugalligi (mukamalliyati qavoid) bilan boʻlur. Turkchada soʻz koʻpligi bormi?) (Arabchilarimizcha aytganda, kasrati kalimot mavjudmi? Bu soʻz bukun emas, necha yuz yil burun oʻrga chiqmish, deya Navoiyning kitobi turkchaning boyligini ochibgina bildirsa olmasa ham, turkchada soʻz koʻpligini yaxshi biladir. Navoiy yolgʻiz yigʻlamoqning turlarini koʻrsataturgʻon turkcha soʻzlarning shunchasini yozadir: Ingramoq, singramoq, ingichqirmoq, yigʻlamoq, yigʻlamsinmoq, oʻkirmoq, siqtamoq.

Mana sizga bir hodisaning yetti turi uchun otkim, oralarinda ingichka ayirmalar bordir. Turkchada bu hol oz emas. Arabcha nufuz, murur, ubur; u toʻgʻrisida turkchamizda oʻtmoq, kechmoq, oshmoq, ortonmoq bor. Arabcha qand, azm, amal, qarshusinda turkcha tilak, istov, orxan bor. Arabcha zarf yoninda turkcha idish bor, sovut bor. Arabcha fanda manfaat oʻrninda turkcha tosix bor, unum bor. Arabcha qalb oʻtrusinda turkcha yurak bilan koʻngul bor. Arabcha sadr uchun turkcha koʻks va koʻkrak bor. Turkcha lugʻat yozmoqchi boʻlgʻonimda, turkcha soʻz boyligi toʻgʻrisida bundan ortiq yozolmayman. Soʻzni turkchada undirik kengligi (ya'ni vus'ati ishtiyoq)ga koʻchiraman. Ilm ishining turkchasidan undirilgan soʻzlar shulardir: Bil, bilgay, bilajak, bilgusi, bilar, bilsa, bilsa-chi, bilay, bildi, bilibdir, bilgan, bila boshladi, bila yozdi, bila oldi, bila turdi, bila berji, bilib, bilgach, bilgali, bilmak, bilish, biluv, bilmov, bilim, bilgi, bilik, bilmas, bilmaslik.

Mana sizga yolgʻiz fe'llardan 13 fe'l, qoʻshma fe'llardan 6 fe'l. Qoʻshma fe'llardan har birining buyrugʻi boʻlishi (fe'lning boʻlishlilik kategoriyasi), Holi, kelajagi, sharti, qoʻzgʻovi bor. $13 \cdot 6 = 78$ boʻlur. Bunlarga uft (fe'llari — fe'lning zamon kategoriyasi), vaqt, sabab fe'llari qoʻshilsa, 81 ta boʻlur. Bunga Ism va sifat yozilgʻon 18 qoʻshilgʻonda 99 soʻz boʻlur. Bu 99-tasidagi soʻz tollugʻi (oʻzak ma'nosida) buyruqdir (ya'ni bil soʻzidir). Demak, turkchada bir tomirdan 98 soʻz undiring emish. Emdi yusup tugalligiga (mukammaliyati qavoidga) boqaylik.

Arab, fors, rus, nemis, frantsuz tillaridan qay birining sarf (grammatika) kitoblarini olib qarasaq, koʻramizkim, bir soʻzni yasamoq uchun bir qancha yozilgʻon, undan soʻng shul qoidadan tashqari qolgʻon (mustasno) soʻzlar deb toʻrt-besh soʻz koʻrsatilgan. Turk soʻzlarinda esa, bunday soʻz topilmaydur. Yusupsizlik degan hollar turkcha sarfda sira yoʻqdur. Tilimizning avji toʻgʻrisida ham boyligi, tugalligi bilindimi? Emdi soʻzni turkchaning baxtsizlikdan qutula olmamishdir. Turk tili dunyoning eng baxtsiz tilidir. Turkchaning baxtsizligi arab bosqini bilan bogʻlanmishdir. Arablar bosdiqlari (bosib olgan ma'nosida) oʻlkaga yolgʻiz hukumatlarini emas, dinlarini, yoʻsinlarinida tanitgʻon, olingʻon edilar. Musulmonlikning tubi, tomiri qur'on bilan hadisdir. Shuning uchun yangi

musulmonlar arabcha o'rganishni o'zlariga vajib deb bildilar, o'qidilar, o'rgandilar, sevdilar. Bundan keyin forscha va turkcha arabcha bo'g'uviga kirib qoldilar. Fors tilining hol butunlay yomonlashdi. Forslar o'z tillarini tashladilar.

Yolg'uz kitoblarini emas, o'zaro yozuvlarini ham arabcha yoza boshladilar. Lekin bu ish ko'p cho'zilmadi. Fors tili bir silkinish bilan o'zini arab bo'g'uidan qutqara oldi. Fors tilining bu silkinishi Eron shoiri Firdavsiyning arabchalikka qarshi qaynag'an, qizig'on eronli bir millatchi edi. O'ttiz yil tirishdi, dongli «Shohnoma» kitobini yozib chiqardi. «Shohnoma» yozib chiqaruvdan Firdavsiyning ikkita tilagi bor edi: Eron ulusining arabdan sovitib, eronli tuyg'usini bermak va arab tilini Erondan surib chiqarmoq. Shuning uchun «Shohnoma»ning har bir yerinda eronlini maqtagan shoir arablikka kelganda:

Zahir shutur xo'rdan susimor, Arabro bajoyi rasidast kor, Ki taxti Kayanro ko'nad orzu, Tufu, bar tu, charx kardan tufu! — deb qiyqirmishdir. Bu so'zlarning turkchasi shudir: Tu suti bilan ilon eti yemakdan boshqa ish bilmagan arabning ishi, shu yerga chiqmishkim, Eron imperatorining taxtini istaydilar. O, shu ishga sabab bo'lgan falak, tufu senga, tufu! Yana shuning uchundirki, Eronda arabcha hokim bo'lg'on ir zamonda yozilg'on «Shohnoma»da arabcha so'zlar yo'q darajada ozdir. Firdavsiy bu ikki tilakni bilib, onglab, ishga kirishganini bildirmakchi o'lib, yozadirkim: Bas, ranj burdam soli si, Amam zinda kardam ba dini forsiy — demishdir. Turkchasi: Bu o'ttiz yil ichida ko'p emkardim (azob chekmoq), Eronni forsicha yozganim shu kitob ila turgizdim, demakdir. Forsi ishda shunday qilib yoqasini qutqormish. Lekin, bizning baxtsiz turkchamiz bir Firdavsiy yetishtira olmamish.

Dunyoning eng boy tili bo'lg'on turkchamiz yolg'uz arabcha qumruqlar (zug'um) bilan emas, forsicha tepkilari bilan dahi ezilmishdir. Ko'zlarimizni to'rt ochib qaraylik, dunyoning eng buyuk hakimi bo'lg'on Ibn Sino turkdir. Ikkinchi Arastu atolg'on Forobiy turkdir. Arab tilini mangulik tirgizib kelgan Javhariy turkdir. Vahdati vujud falsafasining imomlaridan o'lgan Jaloliddin Rumiy turkdir. Forsiy adabiyotning payg'ambarlaridan bo'lgan Nizomiy dahi turkdir. Shu yerda otlari yozilg'on kimsalarda yolg'uz turk ulusini emas, butun dunyoning ulug' kishilaridan erurlar. Ikki turk ulusi bunlarning asarlaridan osnilonolmay (ajralmoq) qolmish, balki o'zlarini ham yaxshigina taniyolmay qolmishdir. Bunlari o'z biliklarini turkcha yozsalar edi, bukun turk ulusining holi ehtimolki boshqa turli bo'lar edi. Baxtsizlik bundanda ortiq bo'lurmikan?! Turk o'g'li turk bo'lg'on Mahmud G'aznaviy Firdavsiyni chaqirib, turk ezilishini ko'rsatgan «Shohnoma»ni yozdursun, deya har yo'liga bir oltun bersun. Shu baxtsizlikdirki, turk o'g'li bo'lg'on usmonli hoqonlariga o'z tuyg'ularini forsicha she'r bilan so'y latmi iedir. Yana shul baxtsizlikdirkim: Kafkaziya turklarining Qalarin tutmish deya fors tilining hurmati uchun sakson yorinda so'zi o'rnida hashtot dedirmishdir.

Turkcha baxtsizdir. Ming yildan beri ezila kelmishdir. Lekin bitmamishdir. Bitmas, yashamishdir, yashar. Negakim, boydir. Turkcha yashamishdir. Yashar, lekin o'zini arab, fors tillaridan qutqara olurmi, yo'qmi? So'zni bu yerga yetirgach, barmog'imni yaraning o'zagina bosmish bo'ldim. Bu surdig'img'a ikki turli javob kelari belgilikdir. Ha, yo'q. Emdi shu yo'q deganlar bilan yurishaylik. Bunlar deyalarkim, turkcha arab fors tillaridan qutulolmas, nechun? Mana dalillari: a) chunki, arab, fors tillari boydir. Bunin javobini berdikkim, turkcha ham boydir. Chunki, bukungi turk dunyosining bilimli ulug' yozuvchilari shu yo'lga kirmishdir. Bunga javob beramizkim: Turk dunyosining ulug'

hakamlari bo'lg'on Forobiy bilan Abu Ali o'z asarlarini arabcha yozorga qo'l qo'ygan edilar. Siz nechun ularning izidan chiqdingiz? Siz Abu Ali ning izidan chiqqanda, bizda sizning izingizdan chiqa olsak kerak; v) chunki, tilimizda ko'p narsaning oti yo'qdir. Javobimiz: Bu so'zdan tilagingiz nimadir? Shul choqda tilingizdagi arab, fors so'zlarining turkchasi topilmaydur demoqchi bo'lsangiz, so'zingiz yanglishdir. Turkchani bilmas ekansiz. O'rganing. Hozirgi so'zlarimizdagi arabcha, forschalardan bir nechasi uchu turkcha topilmaydir, desangiz to'g'ridir. Biz ham ularn chiqarmoqchi emasmiz. Unlarni olurmiz, lekin o'zi mizniki qilurmiz. Turkchalashtirurmiz. Qoidaning turkchasi yo'qdur. Sarfningda turkchasin topolmadik Ikkisin dahi olurmiz. Lekin, siz kabi Qavoidi sarfiya demasdan, Sarf qoidalari dermiz: ye) chunki, ilmiy istilohlarning turkchasi yo'qdir. Kim dedi buni? Shamsning turkchasi quyoshdir. Kavokibning turkchasi yulduzlardir. Me'onorining turkchasi suyuq o'tdir. Sahobi ma'ni— yorug' bulut, handasa — o'lchov xat chiziq, zoviya — burchak, puchmoqdir. Kavohi sobita turg'uvchi yulduzdir. Kavkabi zuzuib — quyruqli yulduzlardir. Tuzuk, bir necha istilohlarning turkchasini b, kungacha topolmag'onmiz, ularni saqlarmiz. Chunki, turkchamiz qabo (orqada)dir, do'qqi (qo'pol), adabiyot tili emasdir. So'z bu yerga keldimi? Chidamoq qo'ldan kelmas. Qabolik, do'qqilik ko'rsatmoqchi bo'lib deymizki: Siz ulusingizni sevmaysiz. Shuning uchun turk ulusi va turk tilining siz bilan ishi yo'qdir. Qarshingizdagi kishilar bu so'zni eshitib o'tirmaslar, qilarini qilarlar. Men ulusimni jonimdan ortiq sevaman derlar. Bunlarning mana shu so'zlari ko'muchdir, (yolg'on). Tushungizda siz bir xotinni sevsangiz, tirishib, jon chekishib, kuch bilan uyiga kiribsiz, yoniga suqulgandan keyin, yuziga qarab: Men syzni ko'p sevaman, siz ko'n chiroylisiz, lekip shu ko'zingiz ko'p do'qqidkr, shuni chiqarib tashlang, burningiz yomon is beradir, shuni kesib oting, desangiz sevgilingiz bo'lg'on xotin ikki-uch tayoq urib sizni quvmasmi? Albatta, quvar. Turk tilini sevamiz, lekin tili qabodir, musiqasi totsizdir, tarizi qorong'udir, deganlarning ham bir-ikki tayoq yeb, quvilmoqlari kerakdir, lekin, turk tili baxtsizdir.

«Ishtirokiyun» ro'znomasining 1919 yil 12 iyundagi 32 soni.

She'r va shoirliq (Adabiy mubohasa)

She'r va shoirliq degan so'zlar bizda yangig'ina bir narsa emas. Turk ulusi o'z borlig'ini ochung'a ko'rsatkali she'r va shoirliqni bilibg'ina kelganlar. Har kim ishonadirkim, turk ulusining borlig'i va madaniyig'i arab kelgach boshlanmagan. Turklar Oltoy tegrasinda madaniyat qurub, hukumat yasab, tinchgina yashab turg'anda arablarning Arabistondag'i hollarini, ehtimolkim, o'zlari ham bilmas edilar. Madaniy bir ulusning she'rsizlig'in so'ylamak esa, gapurub turg'an bir kishining jonsizlig'ina ishonmoq kabi kulinchdir. «Turklar musulmonliqdan burun ham buyuk madaniy dong'li bir kun kechirganlar». Mana bu so'zni qabul qildikmi, «Turklarning musulmonliqdan burun ham she'rlari, shoirleri, ADABIYOTLARI bor edi» demakdan o'z boshimizni qutqara olmaymiz. O'zbek, totor, qirg'iz, turkman orasinda turk odi kabi unutilmas bir yo'sunda bu kungacha yashab kelgan cho'bchaklar, matallar, ertaklar, o'lan va laparlarning har birini eshitib yuramiz. Turkman, qirg'iz ellarindag'i navras kishilari, kichkina bolalar, o'quv, yozuv bilmag'an xalqning qizlarining so'z ustaliqlari borlig'ini

bilib turamiz. Mana shunlarning har biri turk eski adabiyot madrasasidan tushub qolg'an baholi toshlardan boshqa narsa emasdir. Ular ora og'izdan-og'izg'a aylanib yurg'an cho'bachaklardan yaxshig'ina onglashilurkim, turk eski adabiyot madrasasida sevgi va oshikdan boshqa falsafa, hikmat va axloqdan ham ko'b narsalar bor ekan. Esiz, minglarcha esizkim, arab kelgani sababli eski turk adabiyotining buyuk va baholi izlari so'lindi, yo'qoldi ketdi. Ziyrak, tirishg'an, chidamli, ongli har ishning ketini tushungan arablar qaysi o'lkani bosib olg'anda eng ko'p shul o'lkaning eski dini, eski tili, eski bitiklari, eski asarlarini bitirulg'a tushar edilar. Biz turklar arab bosqini bilan o'z harflarimiz va o'z yozuvimizni yo'qotg'andan keyin o'z adabiyot va she'rlarimizdan ham ayrilishimiz tabiiy edi. Mana shul ayrilish sababli ko'b kerakli narsalarimizni yo'qotdik. Eski adiblarimizning she'r va shoirlig' to'g'risida qanday yo'llari, qanday qarashlari bor edi, bunlarni bilmaymiz. Bunlar yo'qolg'an, qo'limizdan chiqq'andir. Eski turk adabiyoti to'g'risida ochiq va yetarlik bilgilarimiz yo'kdir. Adabiyotimizning ikkinchi bo'limi musulmonliqdan boshlanadir. Adabiyotimizning bu bo'limi uchun kerak bo'lg'an negizlar va tamallarni bizga Eron orqali arablar yuborg'anlar. Biz musulmonliqdan so'ng adabiyot yo'llarini iyaruchiliqdan sira qutultira olmag'anmiz, adabiyot yo'llarida eng katta hunarimiz ko'prak eronlilarg'a, undan keyin arablarg'a iyarmak bo'lg'an. Adabiyot yo'llaridag'i bu iyaru-chilig'imizning ko'zga ko'rinur yerlarini chizib o'taylik. So'nggi arab adiblari she'rni «kalamu muvazzanin muqaffanin» deya ta'rif qila(r) edilarkim, «vaznli, qofiyali gap» demakdir. Bizning shoirlarimiz ham she'rni shul bino qabul etdilar. Shuning uchundirkim, «vazn» va «qofiya»si bo'lg'an turli ma'nisiz so'zlarning sharafina ishong'an sayin she'rning haqiqatidan uzoqlashib qoldilar. yetti-sakkiz so'zni bilgili bir vaznda tizib, ketinda bilgili bir so'zni qofiya qo'ymoq bilan she'r orasida yerdan qo'kkacha ayirma bordir. She'rda kishilarning qonini qaynatg'uchi, singirlarini o'ynatg'uchi, miyasini titratkuchi, sezgusini qo'zg'atg'uchi bir kuch, ma'naviy bir kuch bor. Shunday bir kuchi bo'lmag'an so'z vazn va qofiyasi bo'lsun she'r bo'la olmaydir. Yuqorida dedikkim, she'rni «vaznli, qofiyali so'z» deb ta'rif etkanlar. Arabning so'ng adiblari deydir: bu so'z to'g'ridir. Arabning yasama shoirlari bo'lg'an mantiq ilmlisi she'rni yanglish yo'lda ta'rif qilg'anlar. Arablarning chin va tabiiy shoirlari bo'lg'an johiliyat shoirlari esalar, she'rni bu ma'no bilan onglamag'an edilar. Tarixi islomni o'qug'an maktab bolalari ham bilarkim, arablar Qur'on oyatlarina qarshi «huva qovlu shoir» (va shoir so'zidir, she'rdir) degan edilar. Qur'on «Va ma huva biqovli shoir» (bu shoir so'zi emas, she'r emas) deb so'zlarini qaytarg'an edi. Tabiiy shoir bo'lg'an johiliyat shoirlari she'rni «vazn» va «qofiya»li so'z deb bilg'an bo'lsa edilar, «vazn» va «qofiya»si bo'lmag'an Qur'on oyatlarini «she'r» demas edilar. Biz ham she'rni «vazn» va «qofiya»dan iborat (deb) bilib turg'an cha chin she'rg'a yaqinlasha olmaymiz. Talabimiz qilg'an kabi «sharob, jom, xumor, hol, xat, qosh, ko'z, gul, bulbul» singari o'n-o'n besh so'zni bilgili vazn tizib, «ol, hol, xol» kabi so'zlarni «qofiya» qilarmiz-da, o'zlarimizni she'r yozg'an atab o'tub ketarmiz. Holbukim, she'r boshqa, «qofiya» bilan «vazn» boshqadir. O'yla esa «she'r» nadur? Bilasizkim, har birimizda jon va ongimizni tegramizdag'i narsalar va hodisalardan chorlandurub turg'uchi «besh sezgich» (havvosi xamsa) bordir. Jonimiz shul besh sezgich orqali dunyoning o'z tegramizga erishkan narsa va hodisalarni bilib tura(r) va har birisidan qayg'i, sevinch, qo'rquv, qizish, qaynash kabi sezgi va tuyg'ilar oladir. Qishning qorli sovuq bir kunida yirtiq choponli, ko'k betli, oq soqolli bir tilanchi

boboning o'rnida yiqilib qolg'anini ko'rganda yuragimiz sezgisiz qolarmi? Shundayoq yop-yolg'uz bu yo'lda bir kishining yaralarig'a o'ralib, qonlarig'a belangan o'lukni qo'yub qochar; biri o'lukning boshig'a tutub, uning bo'yalib yotqon gavdasini qo'rganda har kim o'zig'a yarasha bir narsa sezar: biri buyuk bir qo'rquv bilan holig'a yig'lar; biri chuqur qozib ko'mar; biri esa ul yarali gavdani ko'rgach, qoni qaynab ketar. Bu ishni qilg'an vijdotsiz yirtqichlarni topub o'ldirmak uchun har yon chopar. «She'r» yurakimizda hosil bo'lg'an ana shunday sezgilarni hunarlicha so'zlar bilan boshqalarning yuragiga o'tkarmakdir. Shoir tegrasindag'i narsa va hodisalardan oldig'i sezgilarni hunarlicha (xidmatkorona) so'zlar bilan boshqalarg'a o'tkarmakchi bo'ladir. Kishining yuragi qancha «sezag'on» (mutaxassis) esa, shuncha yaxshi shoir bo'lar. Shoirliq uchun yuraqda bir sezgi va u sezgini hunarlicha so'zlar bilan boshqalarg'a o'tkarguchi bir kuch kerakdir. «Qofiya» bilan «vazn»ning esa, she'rning haqiqatig'a ta'siri yo'kdir. Bir necha kishilar she'r uchun «hunarlicha so'zlar»ning ham teyishligini inkor qila-lar. «She'r yuraqdagi sezgi to'lkunlarini so'z orqali tashqarig'a to'kmakdir» deydi-lar. Bu qarash bir oz ifrotdir. She'rning bir san'at bo'lg'anligini qabul etkandan keyin bu qarashning ahamiyati qolmas, ayniqsa, biz kabi «chin she'r va san'at» ochunindan uzokdashg'anlar esimizga kelgan har bir so'zni «yurakimizdagi sezgi to'lqunlari» gumon qilib tashqarig'a ota bersak, Tangri ko'rsatmasun, o'quchilarimiz qocharg'a yo'l topolmay qolarlar.! She'r iki turlidir: manzum she'rlar (tizim she'rlari), mansur she'rlar (sochim she'rlar). Tizim so'zlar bilak she'r so'ylamak bo'lg'ani kabi sochiq so'zlar bilan ham she'r so'ylamak bo'lar. Sochiq she'rlar (mansur she'rlar) uchun «vazn» va «qofiya»ning teyishligi bo'lmas ham so'zlarning hunarlicha (san'atkorona) bo'lishi teyishdir.

O'tkan maqolamizda she'rning «nimaligi»ni (mohiyatini) aytkandan keyin iki turliligini ko'rsatdik. Iki turli she'rdan sochim she'r to'g'risida qisqag'ina gapurub, tizim she'r to'g'risindag'i so'zni ikkinchi maqolag'a qo'yg'an edik. Tizim she'rlarining oydin va ochiq bir sifati «vazn» bilan «qofiya»dir. Birinchi maqolada «vazn bilan qofiya-ning she'rni o'qiturg'a ta'sirlari yo'qdir» degan edik. Bu yerda esa, tizim she'rda vazn va qofiyaning kerakligini so'ylarmiz. Vazn bilan qofiyaning she'rg'a ta'siri yo'qdir, vazn va qofiyasi bo'lmag'an ko'p she'rlar bo'lg'ani kabi «she'r» bo'la olmag'an vaznli, qofiyali so'zlar ham ko'pdir. She'r yurak sezgilarini ko'rsatmakdir. Vazn va qofiya esa, so'zning «bezagi» (ziynati)dir. Yurakimizdagi sezgilarni to'g'ri bermakchi bo'lsoq qofiyasiz, vaznsiz bir she'r (sochim she'r) yoziladir. She'rimizni bezamakchi esak, vaznli, qofiyali she'r (tizim she'r) yozarmiz. Vazn va qofiya yurakimizdagi sezgilarimizni tasvirley olmaydir; sezgilarimizni tas-vir etuchi so'zlarimizni bezaydir (ziynat beradir); sezgilarimizni boshqalarg'a o'tkarmak uchun aytilg'usi so'zlar vaznli, qofiyali bo'lg'anda musiqa ohangini berib tura-dir, shuning uchun quloqqa yoqimliroq keladir. Qop-qorong'u bir kechada boshqa birisining puchmog'inda sevgilisini ko'zlab turg'an bir kishi shamolning esishi bilan yaproq va butoq tebranishlaridan chiqqan mungli musiqaga iyarib bir she'r aytadir. Bu she'rning yetti-sakkiz so'zi bir vaznda tizilgan, bir vaznda ko'ringan har so'z turkumining og'ir nido - quloqg'a bir turligina ta'sir beruchi so'zlar qo'yilsa, ul she'rning ta'siri, albatta, yaxshiroq bo'lar. Mana she'rda vazn va qofiya bezagi (ziynati) shudir. Endi musulmonliqdan so'ngra turk shoirlarining qabul etdigi vazng'a boqaylik. Turk shoirlarining musulmonliqdan so'ngra qabul qilg'an vaznlari tubda arab vaznidir. Eronlilar bu vaznni arablardan qabul etib olg'andan keyin o'z she'rlarini o'ynoqi va nazm ruhig'a ko'ra o'zgartkanlar, isloh etkanlar. Bu kun

ning oramizdag'i «vazn» shul eronlilar tomonidan o'zgartirilgan vazndir, arab z-nindan bir oz ayirmasi bordir. Dunyo sahnasida «iyaruv-taqlid»ning ro'lini hech millat biz turklar kabi ado eta olmag'andir! Biz qaysi bir millatning qaysi bir rzasiga taqlid etmakchi bo'lsak, o'zimizning milliy ruhimizg'a qaramasdan taqlid umiz. Arablar qaysi bir ulusdan qaysi bir so'zni olg'anda o'z shevalarig'a ko'ra buzub g'anlar. Bir arabni o'ldirsangiz (ham) «Petrog'rad-Petras-burg'» demaydir. «Bitrojad-trasburj» deydir. «Fransik» demaydir «afranj» deydir va, shunday qilib, o'z tilining iqlolini saqlag'an bo'ladir. Arablarg'a iyarmak bilan maxtanib yurgan bizlar esak, abning bu yaxshi qilig'ina butun qarshi ketamiz. Tilimizg'a ko'b qofiyali arab so'zini as, uning imlosini ham o'z so'zimizning imlosiga qarab o'zgartmakni «farz» deb lamiz! Eronlilar arab so'zini o'z tillarig'a qarab o'zgartkan ekanlar, biz eronlilardan e'r vazni ostida o'z ruhini emasda, tilimizdan chiqarg'an yerinda she'r vaznida bo'lsa, z she'rning o'zini olganmiz (yashasun taqlid!). Holbukim, eron vazni bilan turkcha she'r uzub turk ulusig'a o'qutmoq mumkin emasdir. Forsi(y)cha dunyoning eng o'ynoqi va zli so'zlaridandir. «Vazn» chanbarinda teatru sahnasindag'i qizlar kabi o'ynab turadir. ark so'zi esa, og'ir, viqorli, gavalidir. «Mafo'iylun, mafo'iylun» chanbarinda o'ynab rmoq nari tursin, vaznga kira olmaydir, sig'maydir. Eron vaznida turkcha she'r zg'anlar iki turli ishka majbur qolalar. Birinchisi, she'r orasinda ko'brak arabcha o'zlar kirguzalar. «Mafo'iylun» vaznini turkcha so'zlardang'ina to'ldura olmaylar. inchisi, vazn raiyasi bilan turkcha so'zlar-ning gavdasini buzalar, eron vaznida she'r tqon butun turk shoirlari shul iki kasalga tutilg'anlar, birortasi ham qutula olmag'an. urkcha she'rda arabcha, forscha so'zlar kirguzgan turk shoirlarimizning har holda lgili bir yo'llari bor edi. Undan ham so'zning ma'nisini anglab o'z yerinda qo'ya(r) lilar. Hozirg'i shoirlarimiz esalar, bus-butun yo'lsiz va qoidasiz keta(r)lar. Netaykim, rli shoirlarimizdan biri «yozuvchilar uyushmasi»ga bir she'r yozmish. She'rni int rinchi misra'(s)i shudir: Kuch bilan bosg'an yo'lingu millata «rohi alhamdu». Shu e'rdagi «rohi alhamdu» so'zig'a ko'nmasak mumkin bo'lmaydir, «roh» forsi(y)cha bir o'z, «hamd» arabcha so'zdir. «Al» so'zi arabcha «izofa» qoidasig'a qarshi irlashdirishdir. O'z tillarini «aslan anglash sharqiyada matlabdir» degan bir qism isloh roirlari ham bo'yla bir ishka kulibgina qaraydir. Turkcha so'zlarning gavdasini buzmay lmoqg'a ko'b ti-rishkan shoir Navoyidir. Navoyining she'rlarinda gavdasi buzilg'an so'z z ko'rinadir. Demak, Navoyi hazratlari bu ishning sovuklig'ini onglamish, biroq o'zini utun qutqara olmamishdir. Misol aytib, Navoyining shul she'rini ko'rsatamiz: Yuzingni o'rib, meni ramida Ishq o'tig'a bo'lg'ali giriftor. Shul baytdagi «yuz» so'zini buzub yuzz» qilmag'uncha vazn to'g'ri kelmaydir. Emdi shul iki ishka she'rlarni, baytlarni xtaraylik. Yuqorida so'ylag'an edikkim: zohiran o'z yurakindagi ezgu tuyg'ularini o'zlar vositasi bilan boshqalarg'a berib o'tkarmakchi bo'ladir. Boshqa turli aytkanda: hoir so'z orqali boshqalarg'a ta'sir etmakchi bo'ladir. Buning uchun shoirg'a erakdirkim: so'zlarining yaxshi qabul bo'lishig'a tirishsun, she'rni buzg'uchi so'zlardan zoqlashib tursun. Bilamizkim, har ulus o'zining milliy musiqasini, milliy tilini ko'brak evar, bunlardan ko'brak ta'sir oladir. Bir turk ko'b yillar Ovro'paning muzika maktabida o'qug'an bo'lsun. Ovro'paning muzikasini necha yillar quloq solg'an, necha yillar inglagan bo'lsun. Bir kun Turkistonga kelib eski turk musiqasini eshitkanda boshqa olg'a tushar. Ovro'pa muzikasida ko'ra olmadig'i ta'mnida kelib eski turk musiqasida ko'radir. Mana shu hol til to'g'risida ochiqroq va buyukrakdir. Negakim, til ulusning eski

bir narsasidir. Usmonli hukumatining askariy xidmatiga kirgan dong'li nemis jineroli «Fundurg'ruhich» poshoning usmonli cheriklari (nafarlari) to'g'risida shuyla bir mutolaasi bor. «Fundurg'ruhich» posho derkim: «Usmonli nafarlari asru urushg'an erurlar, buni har kim biladir. Bunlarning bir urushga kelishlari «din» ko'lkasindandir, bunlarda «din» sezgisi kuchlidir. Biroq bunlarga «vazn» sezgisi bermak bo'lmaydir. Negakim: «vazn» so'zining turkchasi yo'qdir. «Vazn» arabchadir, turk oldida yot so'zdir. Yot so'z nima bo'lsa ham safo istag'an ta'sirni bera olmaydir». Yaxshig'ina pishirilg'an palovdan bir og'iz olib hordiq bilan chaynab turishlik kishining tishig'a tosh tekib qolsa kayfi qanday qochar? Yot bu so'zg'a uchrag'an turkning ham kayfi shuyla qochadir. «Turkniki» deb o'qub turgan she'rida yot so'zg'a uchrab, kayfini qochirg'an boyaqish turk turkcha so'zlardan ham bir-ikisining gavdasini buzuq ko'rgach, u she'rdan bezadir. Ikinchi yo'la uni o'qumoqchi bo'lmas. Mana shuning uchundirkim: turk shoirlari o'z she'rlarini turk ko'bhiligiga ma'qul qila olmag'anlar. O'zlari turkcha aytg'ach, she'rlarining sovuqlig'ini ko'rgach, forsiycha yoza boshlag'anlar.

Forsi(y)cha she'r so'ylarg'a berilg'an ko'b turk shoirlari bor. Ularning bu ishlari uchun ko'b sabablar ko'rsatiladir. Biroq menga ul sabablarning birinchisi, Eron vaznidan tug'ilgan shul qabohatlardir. Turkcha she'rning o'ziga ko'ra bir uzri bor. Eron vaznida so'ylamak fikriy shul tonuqlar ila churutilgach, turk vaznining oliy (sufati) qolib ketadir. Uni boshqa bir maqolada so'ylarmiz.

10-MAVZU

She'R TUZILISHI VA She'R TIZIMLARI

ReJA:

1. She'r nima?
2. She'rning tarkibiy qismlari.
3. She'r tizimlari
4. She'riy janrlar.

Kalit so'z: she'r, she'r tizimi, qofiya, vazn, hijo, aruz, barmoq, sarbast, oq she'r, erkin she'r.

Borliqdagi barcha moddiy va nomoddiy narsa-hodisalar muayyan tuzilishga ega bo'ladi. Ular bir qancha qism-uzvlardan tarkib topadi. Narsa-hodisalarning mazmun-mohiyati bevosita ularning tarkibiga bog'liqdir. Shuning uchun hodisalar mohiyatini bilish ularning tarkibiy qismlarini o'rganishdan boshlanadi. Adabiyot ham, adabiyotshunoslik ham tarkibiy qismlarga bo'lingani singari she'r ham ma'lum uzvlardan tarkib topgan bo'ladi. She'rning tarkibiy qismlari to'g'risida ma'lum tushunchaga ega bo'lish so'z san'atining o'zak masalalarini bilishdir.

She'r ohang jihatdan ma'lum bir tartibga solingan his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli, ritmik nutqdir. Biroq bu she'rning eng mukammal, har jihatdan yetuk ta'rifi emas. She'rning bu ta'rif doirasiga sig'magan sifat, xususiyatlari juda ko'p. Chunki Abdulla Qahhor aytganidek, "She'r – bir mo'jiza. Uning mo'jizalik sirlaridan xabardor bo'lish, bu sirlarni jilovlash har kimga ham muyassar bo'lavermaydi. Bunga erishish uchun zehn, sabr va mehnatdan boshqa yana nimadir kerak". "Yana nimadir kerak" bo'lgani bois ham hamma she'r yozolmaydi yoki she'r yozganlarning hammasi ham shoir bo'lib tanilavermaydi. "She'r inson ruhining birmuncha g'ayritabiyy, ayricha holatidan tug'iladi", deydi Abdulla Oripov. She'rning "mo'jizalik sirlari" bisyorligi sababli ham u har kimga har xil ta'sir qiladi. Uni hamma har xil tushunadi. Chunki she'r – aql bilan anglash qiyin bo'lgan holatlarning so'zdagi aksi. U ko'ngil olamining tovush, harf – so'zlardagi manzarasi. She'r ko'ngil mulki mevasi bo'lgani bois ham unda ohanglar mavji, musiqa tarovati mavjud. Shu tufayli u qalbni zabt etadi – kishini bir zumda mahzun qiladi, bir lahzada quvonchga ko'madi.

Bulardan bo'lak yana ko'pdan-ko'p sir-sinoatga ega she'rni sharhlash, uni o'rganishga qadim-qadimdan ishtiyoq, havas, intilish kuchli bo'lgan. Bu intilish inson uchun doimiy ehtiyojga aylangan. Chunki she'rning har bir unsuri, undagi so'zning har bir tovushi olam-olam mazmunga ega. Ularni anglash, tushunish esa aqlga quvvat, ruhga halovat beradi.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Iglton adabiyot va dinning jamiyatdagi o'rni, ularning kishilar ongiga ta'siri xususida so'z yuritar ekan, adabiyot ham, din ham avvalo odamlarning hissiyotlariga ta'sir etishi va shu asosda mafkura vositasiga aylanishini qayd etadi. Haqiqatan, she'r va musiqa hyech kimga biror narsani o'rgatmaydi, hyech bir narsaning foydali yoki zararli ekanini isbotlab bermaydi. She'r va musiqa hyech kimga yo'l-yo'riq ham ko'rsatmaydi. Ammo she'r hamda musiqa san'ati hissiyotlarni qo'zg'ash orqali odamlarni yo'lga soladi. She'r

muayyan fikrni ohangga solib, ongga yetkazadi. Faylasuf, tarixchi, siyosatchi eng muhim fikrini ham shoirchalik ta'sirchan ifodalay olmaydi. Viktorian davrida va undan keyingi zamonlarda Angliyada adabiyot, jumladan, she'riyat xuddi din dingari mafkuraga aylandi. Aniqrog'i mafkura oldiga qo'ygan vazifalarni bajardi. (Iglton Terri. Teoriya literatury. Vvedenie. – M.: Territoriya buduzhogo, 2010. – 47-bet.)

She'r so'zlar tizmasidan tarkib topgan misralardan tuzilishi aniq ko'rinib turadi. Chunki so'z va so'zlar she'rda nasriy asardagidan ko'ra bo'lakcha – o'ziga xos tarzda joylashgan bo'ladi. She'rning alohida belgilaridan dastlabkisi ritmdir. Qofiyasiz, misralarida bo'g'inlar miqdori har xil she'rlar bo'lishi mumkin. Biroq ritmsiz she'r yo'q. Ritm – she'rning asosi. Ritm – she'riy nutqning ko'rki. U muayyan vazndagi nutq bo'laklarining misralar, bandlarda ma'lum bir tartibda takrorlanishidan hosil bo'lgan zarbli ohangdorlikdir. Bu zarbli ohangdorlik inson sezgilariga ta'sir qiladi.

Borliqdagi barcha harakat-holat muayyan zarbga – ritmga asoslanadi. Insonning yurak urishi ham, yomg'ir, qorning yog'ishi ham o'ziga xos zarb – ritm hosil qiladi. Qo'shiq, kuy ham avval shu hodisa tufayli vujudga keladi. Raqsda ham, haykaltarosh yasagan haykalda ham mutanosiblik – ritmiklik qanchalik kuchli bo'lsa, ular shunchalik ta'sirchan bo'ladi. Chunki harakat-holat, chizgilarning o'zaro muvofiqligi kishilarning tuyg'ularini to'lqinlantirib, hissiyotlarini quvvatlantiradi.

She'r so'zga, raqs harakatga, musiqa tovushlarga asoslanadi. Shuning uchun she'rda so'z va uning bo'laklari, raqsda harakatlar uyg'unligi, musiqada tovushlar mutanosibligi ritmni hosil qiladi.

Ma'lumki, har bir til o'ziga xos tuzilishga ega bo'ladi. Har bir til ma'lum bir grammatik me'yorga asoslanadi. Shunga muvofiq she'r ritmi ohangdorligini muayyan unsurlar vujudga keltiradi. Bo'g'in, turoq, ritmik pauza, vazn ana shunday unsurlardandir.

Bir nafas bilan aytiladigan so'z va so'zning bo'lagi bo'g'in deyiladi. Bo'g'in nutq tovushlaridan tarkib topadi. Bo'g'in ohangdorlik – ritm hosil qilishi uchun ma'lum tartibda guruhlanishi – misralarda muayyan tartibda izchillik bilan takrorlanishi lozim. Bo'g'inlarning misralarda qat'iy tartibda guruhlanishi esa turoq deyiladi.

Odam zoti / dunyodaki bor,

Uning bilan / muhabbatdir yor.

(Hamid Olimjon)

Bu misralarda turoqlanish 4+5 tarzida guruhlangan. Qofiyadosh so'zlar ("bor", "yor")ning vazn jihatdan tengligi musiqiylikni paydo qilgan.

Misralardagi bo'g'inlar, turoqlarning ma'lum bir o'lchovda kelishi vazndir. Vazn arabcha so'z bo'lib, "o'lchov", "taroz" degan ma'noni bildiradi. O'zbek adabiyotida she'r aruz, barmoq vaznida yaratiladi. Agar aruz Sharq adabiyotida qadimdan keng tarqalgan she'riy vazn bo'lsa, barmoq turkiy she'riyatga xos vazndir. Bundan tashqari, erkin vazndagi she'rlar (oq, erkin, sarbast) ham mavjud. Aruz, barmoq, erkin vazndagi she'rlar ifoda usuliga ko'ra, bir-biridan jiddiy farq qiladi. Ular tuzilishi, shakli, ko'rinishi jihatidan ajralib turadi.

Qofiya she'rni jarangdor qiluvchi, misralarga musiqiy ohang beruvchi muhim unsurdir. U misralar oxirida keladigan ohangdosh so'zlardir. Turoq, ritm orqali

misralarda vujudga kelgan ohangdorlik qofiya tufayli mukammallashadi. Qofiyaning jarangdor bo'lishi she'rning ta'sirchanligini kuchaytiradi.

Ohangdoshlik darajasiga ko'ra qofiyalar **to'liq qofiya** va **och qofiya** bo'ladi. Bir-biriga to'la ohangdosh so'zlar qofiyadosh bo'lib kelsa, bu **to'liq qofiya** deyiladi.

*Yuksak arg'uvonning uchida hilol
Paxmoq bulutlarni etadi nimta.
Qaydadir shoira kuylaydi behol:
– Ko'nglim ham bu kecha oyday yarimta...
Uvada kamzulda billur tugmaday
Bulutlar ortidan boqadi yulduz.
Qaydadir yurtini eslab ingrar nay,
Qaydadir qo'zigul yoradi ildiz.
Qaydadir gulshandan axtarib visol
yel kezar – tog'larning go'zal arvohi.
Shoirning dilrabo baytlari misol
Oh tortib tizilar turnalar gohi.
Qizg'aldoq bargidek uchar dildan g'am,
Toshqinlar kiradi qalbimga manim.
Bahoring muborak bo'lsin ushbu dam
Mening O'zbekiston – dilbar Vatanim.*

(Abdulla Oripov)

Mazkur satrlardagi *hilol-behol*, *nimta-yarimta*, *tugmaday-nay*, *Yulduz-ildiz*, *visol-misol*, *arvohi-gohi*, *g'am-dam*, *manim-Vatanim* so'zlari o'zaro to'la ohangdoshdir. Shuning uchun ular to'liq qofiya hisoblanadi.

Ba'zi she'r misralarida so'zlardagi aksariyat tovushlar emas, balki ba'zi bir tovushlarga bir xil bo'ladi va ular ma'lum bir ohangdoshlikni yuzaga keltiradi. Bunday ohangdosh so'zlarga **och qofiya** deyiladi.

*Biz Romeo, telba Romeo,
Sevib qolgan oshiq Dartanyan.
Romanlarda ishqiy sarguzasht,
Romanlarda haqiqat tuban...*

*Shaharchamiz navqiron Parij,
Karetalar... xayollarda yor.
Direktorning qoshida g'urur–
Burni qonayotgan mushketyor.*

(A. Qutbiddin)

Dartanyan-tuban, *yor-mushketyor* so'zlari "*hilol-behol*", "*nimta-yarimta*" darajasida ohangdosh emas. Shuning uchun ularni och qofiya deyish mumkin. Qofiyalar she'riy asarlardagina emas, ba'zan nasriy asarlarda ham uchraydi. Bunday nasriy asarlar saj' (qofiyali nasr) deb yuritiladi. Saj', ayniqsa, folklor asarlarida keng qo'llanadi: "Uning

uchta o'g'li bor edi, uchovi o'qigan, oqu qorani tanigan, yuzlari oyday, o'zlari toyday, yomon bilan yurmagan, yomon joyda turmagan ekanlar".

Ekan – o'qigan – tanigan, oyday– toyday, yurmagan– turmagan so'zlari o'zaro qofiyadoshdir.

Radif qofiyadan keyin misralar oxirida takrorlanib keluvchi aynan bir xil so'z yoki so'z birikmasidir. Radif arabcha so'z bo'lib, "otga mingashib kelmoq" degan ma'noni bildiradi. Sharq she'riyatida radif keng qo'llanadi. Jumladan, Alisher Navoiy g'azal, ruboiy, tuyuqlarida ham radiflar ko'p ishlatiladi. Masalan:

Jondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz,

Sondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.

Har neniki sevmak ondin ortiq bo'lmas,

Ondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.

Ushbu ruboiyda "*seni ko'p sevarmen, ey umri aziz*" so'zlari radif sifatida misralar oxirida takrorlanib kelgan. Radiflar yakka bir so'z yoki yuqoridagi singari bir necha so'zdan tashkil topgan ham bo'lishi mumkin.

Turoq bo'g'inlar guruhidan tashkil topadi. Turoqlar guruhidan misralar vujudga keladi. Misralar ham xuddi bo'g'in, turoqlar singari uyushib, muayyan musiqiylik hosil qiladi. Misralarning bunday birikuvi **bandlarni** vujudga keltiradi. **Band** misradan ko'ra kengroq, ko'lamliroq fikrni anglatadi. Banddagi fikr muayyan tugallikka ega bo'ladi. U yaxlit manzarani gavdalantiradi.

She'rshunoslik – maxsus soha. Unda juda ko'p istiloh(termin)lar mavjud. Ularning har birini atroflicha sharhlab chiqish katta hajmli alohida ishni taqozo qiladi. Chunki har bir milliy adabiyotning o'ziga xos she'r shakllari bor. Negaki she'r milliy tillarga xos xususiyatlar asosida paydo bo'ladi. Shu boisdan she'r tizimlari, vaznlari har bir xalq tilining ichki qonun-qoidalariga mos holda vujudga keladi.

Jahon adabiyotida to'rtta she'r tizimi, ayniqsa, keng tarqalgan. Bular: **sillabik** (bo'g'inlar miqdoriga ko'ra), **metrik** (turoq, to'xtam (pauza), takt miqdoriga ko'ra), **sillabo-tonik** (bo'g'in va ohang), **tonik** (ohang) tizimlaridir.

Sillabik she'r tizimi bo'g'inlar miqdoriga asoslanadi. Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalq she'riyati, shuningdek, italyan, polyak, fransuz, ispan, rumin xalqlari she'riyati ham sillabik she'r tizimiga mansubdir.

Metrik she'r tizimi esa bo'g'inlarning uzun-qisqaligiga, unlilar holatiga asoslanadi. Grek, lotin, arab she'riyati shunday xususiyatga ega.

Sillabo-tonik she'r tizimi bo'lsa, urg'uli, urg'usiz bo'g'inlarning ma'lum tartibda kelishiga asoslanadi. Rus she'riyati shundaydir.

Tonik she'r tizimi misralarda urg'usiz bo'g'in qancha bo'lishidan qat'i nazar, ritm hosil bo'lishi, urg'ularning bir maromda kelishiga asoslanadi.

She'r tizimi xalq tili xususiyatlariga bog'liq hodisa sanaladi. O'zbek tili ifoda imkoniyatlari, grammatik me'yorlari sillabik va metrik she'r tizimiga mos tushadi.

Sharq xalqlari she'riyatida **aruz** va **barmoq vazni** deb ataluvchi she'r tizimi keng tarqalgan. Hozirgi o'zbek she'riyatida esa ular bilan bir qatorda, **erkin vazn** deb yuritiluvchi tizim ham mavjud.

Barmoq vazni turkiy til xususiyatlariga asoslangan she'r tizimidir. Shuning uchun o'zbek xalqining eng qadimgi og'zaki she'riyati namunalari ayni shu vaznda yaratilgan.

Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit-turk" asaridagi to'rtliklar, xalq qo'shiqlari barmoq vazniga mansub bo'lib, ular asosan yetti bo'g'indan tuzilgan, 4+3 shaklida turoqlangan, a-a-a-b tarzida qofiyalangan.

O'zbek xalq dostonlari, masalan, "Alpomish" dostonidagi she'rlar ham, shuningdek, maqollar, hikmatli so'zlar ham barmoq vazniga mansubdir.

Barmoq vazni misralarda bo'g'inlarning muayyan miqdoriga va bir xil turoqlarning o'ziga xos tartibda takrorlanishiga asoslangan she'r tizimidir. Misralardagi bo'g'inlar miqdori barmoq bilan sanalgani sababli, mazkur she'r tizimi **barmoq vazni** deyilgan. Barmoq vaznida birinchi misrada bo'g'inlar miqdori va turoqlar tartibi qanday bo'lsa, qolgan misralarda ham aynan shunday bo'ladi. Masalan, Abdulla Oripovning "Tilla baliqcha" she'ri shunday boshlanadi:

Tuxumdan chiqdi-yu / keltirib uni

Shu loyqa hovuzga / tomon otdilar.

Tashlandiq ushoq yeb / o'tadi kuni,

Xoru xas, xazonlar / ustin yopdilar.

Barmoq vaznidagi she'rlarda turoq, qofiya, band ritm (zarb)ni vujudga keltiradigan asosiy unsur hisoblanadi. **Aruz she'r tizimi** esa Sharq she'riyatida juda keng tarqalgan adabiy hodisalardan sanaladi. U misralardagi hiyo (bo'g'in)lar miqdori va sifati (qisqa yoki cho'ziqligi)ning qat'iy tartibda kelishiga asoslanadi. Aruz arab tili xususiyatlariga mos she'r tizimi bo'lsa-da, u fors, turk va boshqa sharq xalqlari she'riyatiga ham chuqur kirib borgan. Tabiiyki, u bu jarayonda har bir tilning o'ziga xos xususiyatlarini o'zida akslantirgan. Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy kabi Sharq mutafakkirlarining she'riy asarlari aruz vaznida yozilgan. Alisher Navoiy "Mezonul avzon" asarida "Aruz fani sharif fandur" deydi.

Aruz – murakkab she'riy tizim. Uning nazariy asoslarini o'rganishni dastlab arab olimi Xalil ibn Ahmad binni Umar binni Tamim-ul Basriy (hijriy 174, melodiylar 790 – 791 yilda tug'ilgan) boshlab bergan. Aruz shu olim yashagan vohaning nomidir. Bu voha kishilari uyni bayt deyishgan. Xalil ibn Ahmad ham she'rlarning ikki misrasini bayt deb atagan.

Misralardagi bo'g'inlarning uzun yoki qisqa, ochiq yoki yopiqligi quyidagicha aniqlanadi:

1. Oxiri undosh tovush bilan tugagan bo'g'in **yopiq bo'g'in** sanaladi. Masalan: *kun, tun, quyosh, oy, yil*. Yopiq bo'g'inlar cho'ziq bo'g'in hisoblanadi. Cho'ziq unililar ishtirokida yasalgan bo'g'inlar ham cho'ziq bo'g'in deyiladi. Misol uchun: *bo-la, xo-la, o-na*. Cho'ziqlik "–" belgisi bilan ko'rsatiladi.

2. Qisqa unililar ishtirokida yasalgan ochiq bo'g'inlar **qisqa bo'g'inlar** hosil qiladi. Masalan: *so-g'i-nib, bor-ga-ni*. Qisqalik "V" belgisi bilan ko'rsatiladi.

3. Ayrim hollarda aruz vazni xususiyatlari talabiga muvofiq ayrim bo'g'inlar o'zgarishga uchrashi ham mumkin. Masalan, yopiq bo'g'inlar oxiridagi undosh tovush o'zidan keyin kelgan tovushga qo'shilib ketsa, yopiq bo'g'in ochiq bo'g'inga aylanadi.

Aruz vaznida rukn hodisasi bor. **Rukn** misralardagi bo'g'inlarning guruhlanib kelishidir. Aruz vaznida o'n to'qqizta bahrni hosil qiluvchi sakkizta asosiy rukn mavjud. Ular: **faulun, foilun, mafoiylun, foilotun, mustaf'ilun, maf'o'lotu, mutafoilun,**

mafoilatundir. Bu sakkiz rukn o‘z paradigma(chizma)siga ham ega. Masalan, faulun ushbu tarzda belgilanadi: V — — .

Rukn bo‘g‘inlardagi undosh va alif miqdoriga, ularning harakatli, ya‘ni “zer”, “zabar” yoki “pesh”li bo‘lishiga va aksincha, ya‘ni harakatsiz bo‘lishiga qarab, uch guruhga bo‘linadi: sabab, vatad, fosila.

Sabab bo‘g‘indan keyingi eng kichik unsurdir. U bir uzun (*qo‘l, non, gul*) yoki ikki qisqa (*yu-zi, ko‘-zi, qo‘-li*) bo‘g‘indan tuzilishi kerak.

Vatad jamlovchi va ajratuvchi bo‘ladi. Jamlovchi vatad bir ochiq, bir yopiq bo‘g‘inli so‘z (*va-tan*) yoki ko‘p bo‘g‘inli so‘zlardagi bir ochiq, bir yopiq bo‘g‘indir.

Ajratuvchi ochuvchi vatad esa bir yopiq, bir ochiq bo‘g‘inli so‘z (*ol-ma*) yoki ko‘p bo‘g‘inli so‘zlardagi bir yopiq, bir ochiq bo‘g‘indir.

Fosila bir uzun bo‘g‘in bilan ikki yoki uch qisqa bo‘g‘inning birgalikda kelishidir. Fosila ham ikki xil (kichik va katta) bo‘ladi. Kichik fosila ikki ochiq (VV) va bir yopiq (—) bo‘g‘inli so‘z (*ti-la-gim*) yoki ko‘p bo‘g‘inli so‘zlardagi shu tartibdagi bo‘g‘indir. Katta fosila esa birinchi, ikkinchi va uchinchi ochiq, oxirgisi esa yopiq bo‘g‘inli so‘zlardir (*so‘-ra-ma-gan*).

Aruzda misralarda ruknning ma‘lum tartibda takrorlanishidan **bahr** paydo bo‘ladi. Aruz she‘r tizimida sakkizta asosiy ruknning muayyan tartib bilan takrorlanishidan o‘n to‘qqizta asosiy bahr vujudga kelgan. Bular: **hazaj, rajaz, ramal, vofir, komil, mutaqorib, mutadorik, sare‘, munsarih, hafif, muzori‘, mujtas, muqtazab, tavil, madid, basit, jadid, qarib, mushokil.**

O‘zbek mumtoz she‘riyatida **ramal, hazaj, razaj, mutaqorib**, ayniqsa, keng qo‘llangan. Alisher Navoiyning “Xazoyinul maoniy” devonidagi 2600 g‘azalning 1400 dan ko‘prog‘i **ramal bahrida** (ramali musammani maqsur va mahzufda) yozilgan. **Vofir bahri** talablari o‘zbek tili xususiyatlariga to‘g‘ri kelmagani uchun o‘zbek shoirlari bu bahrda she‘r yozishmagan.

Hazaj bahri mafoiylun ruknining takrorlanishi asosida paydo bo‘lgan. Uning uch guruhi (hazaji musamman, hazaji musaddas, hazaji murabba‘) mavjud. Hazaji musamman hazaj bahrining o‘n olti bo‘g‘inli vaznidir. Mazkur bahrning o‘n ikki bo‘g‘inli vazni esa hazaji musaddas deb yuritiladi. Sakkiz bo‘g‘inli vazni hazaji murabba‘ deyiladi.

Rajaz bahri mustafilun ruknining takrorlanishi asosida vujudga kelgan. Bu bahrning ham uch guruhi mavjud: musamman, musaddas, murabba‘. Mazkur bahrning o‘n olti bo‘g‘inli vazni razaji musammani solim, o‘n ikki bo‘g‘inlisi razaji musaddasi solim deb yuritiladi.

Ramal bahri foilotun ruknining baytlarda va misralarda turlicha takrorlanishi asosida hosil bo‘ladi. Uning ham uch guruhi mavjud: musamman, musaddas, murabba‘.

Hazaj, razaj, ramal va boshqa bahrlarning har birida ko‘pdan-ko‘p vaznlar mavjud. Ularning har birini bo‘g‘in, ruknlari takroriga muvofiq paradigma (chizma)sini belgilash mumkin.

Aruz o‘zbek adabiyotida, asosan, mumtoz she‘riyatga xos vazn sanaladi. Bu vazn hozirgi paytda o‘zbek she‘riyatida kam qo‘llaniladi. Biroq o‘zbek adabiyoti tarixini aruz tizimisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Chunki mumtoz adabiyotimizdagi barcha she‘riy janrlar aruz tizimiga mansubdir. Masnaviy, g‘azal, muxammas, musaddas, musamman, tarji‘band, murabba‘, ruboiy, tuyuq kabilar aruz she‘r tizimiga mansub janrlardir.

G'azal arabcha so'z bo'lib, "ayollar bilan suhbatlashishni yaxshi ko'rish", "go'zallikni ta'rif-tavsiflash" degan ma'noni bildiradi. G'azal birinchi bayti o'zaro (a-a), keyingi baytlarining juft misralari matla'ga qofiyadosh bo'lgan she'r janridir. G'azalning birinchi bayti matla' (mabda') – boshlanma, so'nggi bayti maqta' – tugallanma deb ataladi. G'azal besh baytdan o'n baytgacha va undan ko'p baytdan ham iborat bo'lishi mumkin. G'azal tuzilishi jihatidan parokanda va yakpora bo'ladi. **Parokanda** g'azallarda har bir bayt nisbiy mustaqillikka ega bo'ladi. **Yakpora** g'azallar voqyeaband yoki **musalsal g'azallar** deb ham yuritiladi. Ularda baytlar bir-biri bilan bog'liq holda keladi. G'azallar mavzu va g'oyasi jihatidan **oshiqona, orifona, rindona, hajviy, yumoristik, axloqiy-ta'limiy, tabiat manzarasiga bag'ishlangan** bo'ladi.

Masnaviy arabcha so'z bo'lib, "ikkilik, juft" degan ma'noni bildiradi. Masnaviy ikki misradan tarkib topgan, **a-a, b-b, v-v** va hokazo tarzida qofiyalanadigan she'r shaklidir. Voqyealarni erkin ifodalashga qulay bu janrdan Sharq adabiyotida keng foydalanilgan. Jumladan, Firdavsiy "Shohnoma"si, Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy, Navoiy "Xamsa"lari, Muhammad Solihning "Shayboniynoma"si masnaviy janrida bitilgan. Umuman, muayyan syujetga asoslangan katta hajmli asarlar, xususan, dostonlar, tarjimai hollar, she'riy tarixlar masnaviy yo'lida yozilgan.

Musallas bandlari uch misradan (a-a-a, b-b-a...), **murabba'** bandlari to'rt misradan (a-a-a-a, b-b-b-a...), **muxammas** bandlari besh misradan (a-a-a-a-a, b-b-b-b-a...), **musaddas** bandlari olti misradan (a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-a...), **musabba'** bandlari yetti misradan (a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-a...), **musamman** bandlari sakkiz misradan (a-a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-b-a...) tarkib topgan she'riy janrlardir (Qavs ichida ushbu she'r janrlarining qofiyalanish tartibi ko'rsatilgan). Ma'lumki, band shakl jihatdan she'rning alohida qofiyalanish tartibiga ega bo'lagidir. U she'r mazmunini bosqichma-bosqich, izchil ochib borish vositasidir.

Intim lirika shaxsiy kechinmalar izhoridir. Inson kechinmalarining aksariyat qismini vafodor yor, do'st, hamdard izlash tashkil etadi. Har bir odam hamisha haqiqiy hamdardga ehtiyojmand bo'ladi. Intim lirika ana shu holatni ifoda etadi. Kishi turli kayfiyatga tushishi mumkin. Uning bu holatdagi dard, iztirobi, sevinch-shodligi kimnidir qo'msash, kimdandir ranjish bilan bog'lanadi. Alisher Navoiyning "Kecha kelgumdir debon...", Boburning "Charxning men ko'rmagan...", G'afur G'ulomning "Sog'inish", Abdulla Oripovning sevgi-muhabbat, ona haqidagi she'rlari intim lirika namunalardir.

Publitsistik lirika hayotning ijtimoiy-siyosiy hodisalariga munosabat bildirish asosida maydonga keladi. Turmushning dolzarb muammolariga kishilar e'tiborini jalb etish publitsistik lirika mohiyatini tashkil etadi. G'afur G'ulomning "Sen yetim emassan", Hamid Olimjonning "Qo'lingga qurol ol", Zulfiyaning "O'g'lim, sira bo'lmaydi urush" she'rlari publitsistik she'r sanaladi. Bu xil she'rlarda chaqiriq, da'vat ohanglari asosiy o'rin tutadi. Publitsistik she'rlarda muayyan ijtimoiy-siyosiy holat, muammo alohida ta'kidlanadi.

Terri Iglton "Adabiyot nazariyasi. Kirish"da adabiyotning ijtimoiy hayotdagi o'rnini va ahamiyatini benihoya kengligi Angliyada viktorian davrida aniq namoyon bo'lganini qayd etar ekan, adabiyot, jumladan, she'riyatning mafkuraviy ta'siri uning "hissiyotlar ustidan o'tkaziladigan tajriba" ekanligi bilan bog'liq emasligini alohida ta'kidlaydi hamda har qanday tajriba mafkurani oziqlantiruvchi manba

ekani, mafkura qaerga mustahkam o'rnashsa, o'sha joyga o'z ta'sirini o'tkazishi, she'riyat, umuman, adabiyot mafkura uchun tayanch vosita bo'la olishi, chunki hayotni boshqa sohalarga qaraganda kengroq qamrab olgani bois kishilarning o'z qurbi, imkoniyatlarini ishga solishga samarali ta'sir ko'rsatishiga misollar keltiradi. Agar Sharq mamlakatlariga borish uchun mablag'ingiz yoki vaqingiz bo'lmasa yoki Britaniya armiyasida askar sifatida xizmat qilomasangiz bu o'lkalarga borgan kishilarning ko'rgan-kechirganlari va orttirgan "tajriba"sini Konrad va Kipling asarlarini o'qish orqali darhol o'lashtirib olasiz. Bu, hatto, ayrim adabiyotshunoslar qayd etganidek, Bankokda sayr qilgandan ko'ra sizga ko'proq narsa beradi. Adabiyot, jumladan, she'riyat sizga juda ko'p odamlarning nochor hayot tajribasidan ko'ra ko'proq narsani o'rgatadi. Kishilarning hayot tajribasi ularning ijtimoiy ahvoli bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Bu tajribani adabiy-badiiy asarlarni mutolaa qilish orqali to'ldirish, boyitish kerak. Shu bois ingliz so'z san'ati akademik o'quv predmeti sifatida dastlab universitetlarda emas, ishchilar tahsil oladigan texnikum, kollejlarda hamda qo'shimcha ta'limning ma'ruzalari turkumida o'qitilgan. Ingliz adabiyoti aslida kambag'allar uchun klassik (mumtoz) ta'lim edi. U imtiyozli tabaqaga mansub bo'lmaganidan yopiq xususiy maktablarda va "Oksbridj"da o'qiy olmaydiganlarga gumanitar ta'lim beradigan eng arzon manba edi. Sharqda hamda qadimda adabiyot, ayniqsa, she'riyat kishilar asosiy ta'lim vositasi bo'lgan (Iglton Terri. Adabiyot nazariyasi. Kirish. 47 – 48-betlar).

Hajviy lirik asarlarda turmushdagi, kishilar fe'l-atvoridagi kamchilik, qusurlar ma'lum qilinadi. Ularda illatlardan xalos bo'lishga chaqirish asosiy maqsad bo'ladi. Odamlar fe'l-atvoridagi kamchiliklarni tanqid qilish qadimdan adabiyotning asosiy mavzularidan biri bo'lib keladi. Alisher Navoiy, Turdi, Gulxaniy, Maxmur, Muqimiy kabi o'zbek shoirlari ijodida riyokorlik, ta'magirlik kabi illatlarni keskin tanqid qiluvchi she'riy asarlar alohida o'rin tutadi. Alisher Navoiy dinni niqob qilib olgan xudbin, manfaatparast shayxlarni, Turdi, Gulxaniy, Maxmur, Muqimiy ta'magir, kishilarni xo'rlash, tahqirlashdan toymaydigan amaldorlarning chirkin kirdikorlarini masxaralaydi.

Tuyuq shakli bir xil, mazmuni har xil, ya'ni omonim so'zlar asosida yoziladigan to'rt misradan iborat she'riy janrdir. Tuyuqlar, asosan, ramali musaddasi maqsur bahrida yoziladi. Ramal arabcha so'z bo'lib, "tuyaning tez va bir maromda yurishi" degan ma'noni bildiradi.

Ruboiy arabcha so'z bo'lib, "to'rtta" demakdir. Ruboiy ham xuddi tuyuq singari to'rt misradan tarkib topgan bo'ladi. Biroq u shakldosh so'zlarga asoslanmaydi. Ruboiy aruz vaznining axrab va axram tarmoqlaridagina yaratiladi. U chuqur falsafiy xulosalarni ifoda qilgan bo'ladi. Ruboiy dubaytiy, ya'ni ikki baytli deb ham yuritiladi. Ruboiyning birinchi misrasida biror fikr aytiladi, ikkinchi misrasida shu fikr kuchaytiriladi, uchinchisida unga zid fikr bildiriladi va to'rtinchi misrada shoir o'z xulosasini ma'lum qiladi.

Hozirgi o'zbek she'riyatida aruz va barmoq she'r tizimlaridan farq qiluvchi yana bir she'riy tizim mavjud. Bu she'riy tizimda misralarda bo'g'inlar miqdori tengligi, hijolarning cho'ziq va qisqalik tartibi kabi qoidalarga amal qilinmaydi. Unda misralarda bo'g'inlar miqdori ham, turoqlar tartibi ham, qofiyalanish tarzi ham, bandlarda misralar miqdori ham turlicha, ya'ni erkin bo'ladi. Bunday she'r tizimi erkin she'r tizimi deb yuritiladi. U yevropa xalqlari she'riyatida, ayniqsa, keng tarqalgan. Erkin vazndagi

she'rlarda ham ichki ritm, ichki musiqiylik, muayyan jarangdorlik mavjud bo'lib, bu vaznda ham qator mashhur asarlar yaratilgan. Jumladan, M.Lermontovning "Maskarad" dramasi, A.Griboedovning "Aqllilik balosi" komediyasi, Nozim Hikmatning "Inson manzaralari" asari erkin vaznda yozilgan. G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Usmon Nosir, Mirtemir, Rauf Parfi singari ko'plab o'zbek shoirlari ham bu vaznda qator e'tiborli asarlar ijod qilishgan.

Erkin she'r tizimi xususiyatlari aruz va barmoq vazni singari chuqur o'rganilmagan. Erkin she'r tizimi – alohida mustaqil adabiy hodisa. Chunki u aruz va barmoq she'r tizimidan jiddiy farq qiladi. Mazkur she'r tizimidagi o'ziga xoslik, avvalo, unda turoqlar, misralar, qofiyalar tartibidagi har qanday o'zgarish ma'no talabiga, hishayajon darajasiga bog'liqligidadir.

Erkin she'r tizimida uch xil she'riy janr mavjud: **erkin, oq, sarbast**. Erkin she'rda turli vazn va turoqdagi satrlar erkin ravishda ishlatiladi. Unda ayrim misralarda so'zlar qofiyadosh ham bo'ladi. **Oq she'r** misralari o'zaro qofiyalanmaydigan, biroq bo'g'inlar miqdori teng bo'lgan she'rdir. Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" tragediyasi oq she'rda yozilgan.

Sarbast she'r erkin va oq she'rdan qofiyalanishga asoslanmasligi, misralari turli miqdordagi bo'g'in va turoqlardan tarkib topishi bilan farq qiladi. Erkin she'rda qofiya muayyan o'rin tutadi. Oq she'rda misralar bo'g'ini miqdori bir xil bo'lishiga amal qilinadi. Sarbast she'rda esa qofiya, misralarda bo'g'inlar miqdori tengligi ham bo'lmaydi. Mana shu jihatiga ko'ra ham sarbast she'r erkin, oq she'rdan ko'ra ozodroq. Bu miqyosdagi ozodlik sarbast she'rda fikrni tabiiy, samimiy, zo'riqish, chiranishlarsiz ifoda qilish imkonini beradi. Sarbast she'r erkin va oq she'r singari o'zbek she'riyatiga turk va rus she'riyati ta'sirida shakllangan.

O'zbek adabiyotshunosligida hali erkin, oq va sarbast she'rning o'ziga xos xususiyatlari, ular o'rtasidagi farq, tafovut ilmiy jihatdan atroflicha o'rganilmagan.

Biroq XIX – XX asr jahon adabiyotini erkin, oq, sarbast she'rlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki bu davr she'riyatining eng e'tiborli asarlari ayni shu she'r shakllarida yozilgan. Sharl Bodler (1821 – 1867), Uolt Uitmen (1819 – 1892), Nozim Hikmat (1902 – 1963), Pablo Neruda (1904 – 1975), Garsia Lorca (1898 – 1936) kabi XIX–XX asr adabiyoti yirik namoyandalarining mashhur asarlari erkin, oq, sarbast (verlibr) she'r shaklida yozilgan.

Ijtimoiy taraqqiyot ta'siri, tafakkur rivoji natijasida fikrni sarbast, erkin she'r shakllarida ifodalashga intilish o'smoqda. Hozirgi o'zbek she'riyatida ham shunday jarayon kechmoqda. Bu she'r shakllari zamona kishilarining murakkab, ziddiyatlarga to'la ruhiy kechinmalarini, davr shiddatini, turmushning dolzarb muammolarini tabiiy va ta'sirchan gavalantirishning eng maqbul yo'li sifatida namoyon bo'lmoqda.

yevropa adabiyotida keng tarqalgan sonet janri dastlab XIII asrda Italiyada shakllangan. Sonet italyanacha sonare so'z bo'lib, "jaranglamoq" degan ma'noni bildiradi. Sonet o'n to'rt misradan tarkib topgan bo'ladi. Sonetlar asosan a-b-b-a – a-b-b-a – v-v-g – d-g-d tarzida qofiyalanadi. Boshqa ko'rinishda qofiyalangan sonetlar ham uchraydi. Sonetning birinchi qismi ikki to'rtlik (ya'ni sakkiz misra), ikkinchi qismi ikki uchlik (ya'ni olti misra) bo'lishi lozim. Birinchi qism katren, ikkinchi qism terset deb ataladi.

Sonetning dastlabki bandida fikr rivojlanib borishi, ikkinchi bandeda esa bu fikr muayyan xulosa bilan yakunlanishi kerak.

O'n beshta sonetdan tarkib topgan she'riy majmua "**sonetlar gulchambari**" deb yuritiladi. Bunda birinchi sonet oxirgi misrasidan ikkinchi, ikkinchi sonet so'nggi misrasidan uchinchi sonet boshlanadi va hokazo tarzda davom etadi. Sonetlar guldastasining oxirgi – o'n beshinchi soneti **magistral** deb nomlanadi. U o'n to'rt sonetning birinchi misralaridan tashkil topgan bo'ladi.

Italyan shoiri Dante Alig'eri (1265 – 1321), Franchesko Petrarka (1304 – 1374), fransuz shoiri P'er Ronsar (1524 – 1585), ingliz shoiri Vilyam Shekspir (1564 – 1616) kabi yevropa xalqlari adabiyoti vakillari ijodida sonetlar alohida o'rin tutadi.

Sharq shoirlari ijodida g'azal qanchalik muhim o'rin tutsa, yevropa shoirlari ijodida sonet shunday o'rin tutadi, deyish mumkin. A.Pushkin, M.Lermontov, A.Fet, A.Blok, V.Bryusov, A.Axmatova kabi rus shoirlari ko'plab sonetlar yozishgani ham shundan dalolat beradi. Usmon Nosir, Maqsud Shayxzoda, Barot Boyqobilov singari o'zbek shoirlari ham sonetlar bitishgan. Bu she'riy shakl shoirlar uchun o'z hiskechinmalarini jo'shqinlik bilan izhor etishning o'ziga xos yo'llaridan biri bo'lib kelgan. Usmon Nosirning "She'rim! Yana o'zing yaxshisan..." soneti jo'shqin hissiyotlar izhori ekani aniq bilinib turadi.

Qo'shiq lirik turning eng qadimgi janrlaridan biridir. Ehtimol, xalq badiiy ijodi aynan qo'shiqdan boshlangandir. Chunki qo'shiqda so'z ham, musiqa ham, raqs harakatlari ham mavjud. Qo'shiq azaldan kishilarning hamrohi bo'lib kelgan. Chunki u to'y, aza, bayramlarda ham, biror bir ish bilan shug'ullanayotgan kezlarda ham ijro etilgan. Qo'shiqlarda kishilarning quvonch-shodliklari, dard-hasratlari o'z ifodasini topgan. Adabiyot folklordan boshlangan bo'lsa, folklor aynan qo'shiqdan paydo bo'lgan. Qo'shiqlar katta hajmli, voqyeaband dostonlarning maydonga kelishiga ham zamin yaratgan.

Adabiyotning asosi bo'lgan qo'shiqlar mavzulariga ko'ra, **mehnat qo'shiqlari, mavsum qo'shiqlari, marosim qo'shiqlari, alla, sevgi-muhabbat qo'shiqlari, qahramonlik-vatanparvarlik qo'shiqlari** kabi turlarga bo'linadi.

Termalar o'zbek xalq qo'shiqlarining keng tarqalgan turlaridan biri sanaladi. Lirik kayfiyat ustuvor bo'lgan termalar ko'proq to'y marosimlarida ijro etiladi.

Rus chastushkalari ham xalq qo'shiqlarining bir ko'rinishi hisoblanadi. Ularda hajviy ohang kuchli bo'ladi.

Marsiya – biror kishining vafoti munosabati bilan hamdardlik bildirib yoziladigan she'riy janr. Alisher Navoiy ham ustoz Abdurahmon Jomiy vafoti munosabati bilan o'z qayg'usini izhor qilib marsiya bitgan. Alisher Navoiy vafot etganida esa tarixchi Xondamir va mavlono Sohib Dorolar marsiyalar yozishgan. Abdulla Oripovning G'afur G'ulom xotirasiga bag'ishlangan "Alvido, ustoz" she'ri ham marsiyadir.

To'y marosimlarida ijro etiladigan yor-yor, lapar ham qo'shiq turlaridan biridir. **Yor-yor** qo'shiqlari nikoh to'ylarida, qizlarni kuyov xonadoniga kuzatish oqshomlarida ijro etiladigan qadimiy qo'shiqdir. Bu qo'shiq xalqning milliy an'ana, urf-udumlarini o'ziga xos tarzda akslantiradi.

Laparlar asosan qiz va yigitning bir-biriga dil izhori tarzida aytadigan qo'shiqlaridir. Uning raqs harakatlari uyg'unligida ijro etiladigan ko'rinishi ham mavjud. Bu qo'shiq turi ohangdorligi va quvnoqligi bilan e'tiborni tortadi.

Alla onaning farzandiga tilaklari, pand-nasihatlari, orzu-umidlarining izhoridir. Allalar dardli, hazin ohanglarga yo'g'rilgan bo'ladi. Allada ijro etuvchining ichki

lunyosi, iztirob-armonlari akslanib turadi. Alla tinglagan, alla aytgan kishilarning ko'ngli muloyim, odamlarga mehribon bo'lishadi. Alla farzandlar qalbida mehr urug'ini ulg'aytiradi.

Sharq xalqlari adabiyotida keng tarqalib kelgan **qasida** ham lirik turga mansub janr sanaladi. Bu she'riy janrga mansub asarlar ko'pincha mashhur shaxslarga atab yoziladi. Ularning fazilatlarini madh etiladi. O'zbek shoiri Sakkokiy Mirzo Ulug'bekni sharaflab to'rtta qasida bitgan. U Arslon Xo'ja Tarxonga atab ham to'rtta qasida yozgan. Sakkokiy, shuningdek, temuriyzoda Xalil Sultonga va Xoja Muhammad Porsoga ham bittadan qasida bag'ishlagan. Alisher Navoiyning "Hiloliya" asari uning Husayn Boyqaroga bag'ishlagan qasidasidir.

Qasida tuzilishiga ko'ra o'ziga xos tartibga ega bo'ladi. U kirish (muqaddima) bilan boshlanadi. U "nasib" yoki "tashbih" deb nomlanadi. Nasibdan so'ng shoir qahramonining sifatlarini ta'riflashga o'tadi. Bu asosan maqtov, sharaflash ruhida bo'ladi. Mumtoz shoirlar yaratgan qasidalar xuddi g'azal singari qofiyalanish tartibiga asoslangan. Barcha milliy ADABIYOTLARda sharq adabiyotidagi qasidaga muayyan jihatlari bilan yaqin turadigan janr mavjud.

yevropa adabiyotida keng tarqalgan oda ham qasidaga o'xshaydi. Oda yunoncha oda so'z bo'lib, "qo'shiq" degan ma'noni bildiradi. Oda ham xuddi qasida singari biror kishini sharaflashga yoki biror bir voqyeani ulug'lashga bag'ishlanadi. Ularda ham vatanparvarlik, qahramonlik, saxovatpeshalik madh etiladi. Biroq maqtov ruhidagi odalar bilan bir qatorda yig'i va o'yin odalari ham bo'ladi.

Tarixiy sharoit taqozosi bilan XX asr o'zbek she'riyatida ham sho'ro tuzumini, kommunistik partiya va uning rahnamolarini sharaflovchi qasida-odalar yozilgan. Barcha ijodkorlar singari G'afur G'ulom, Oybek ham partiya va Leninga qasidalar bag'ishlashgan. Mirtemir ham "Seni ulug'layman, monolit partiyam! Yorug' shu kunimiz, porloq ertamiz, Tog'ni ko'tarolgan po'lat yelkamiz. Seni ulug'layman, Sochi oqarsa ham yigit partiyam!" deb kommunistik partiyani madh etgan.

Tarji'band Sharq she'riyatidagi yirik she'riy janrlar sirasiga kiradi. Tarji'band **har bandi o'n to'rt-o'n olti misradan** iborat, har biri nisbiy mustaqillikka ega **o'n-o'n bir banddan** tashkil topgan bo'ladi. Tarji'band bandlari g'azal tarzida (a-a, b-a, v-a, g-a...) qofiyalanadi. Har bir bandning so'nggi ikki misrasi o'zaro qofiyalanib, ana shu bayt barcha bandlar oxirida aynan bir xilda naqorat bo'lib takrorlanadi. Alisher Navoiy, Nodira kabi ijodkorlar devonida tarji'bandning go'zal namunalari mavjud.

Tarkibband ham yirik hajmli bo'lishi, qofiyalanish tarzining g'azalga o'xshashligi bilan tarji'bandga o'xshaydi. Biroq u tarji'banddan birinchi band so'nggi baytining har bir band oxirida takrorlanmasligi bilan farq qiladi. Xuddi tarji'band singari mustaqil bandlardan tarkib topadigan tarkibbandning har bir bandi so'nggi bayti o'zaro qofiyadosh bo'ladi.

Tadqiqotlarda "liro-epik" termini qo'llaniladi. Doston, poema, ballada liro-epik turga mansub janrlar deyiladi. Chunki bu janrlardagi asarlarda hayot hodisalari g'azal, tuyuq, ruboiy kabilardan keng ko'rsatilgan, ularda ma'lum bir voqyea bayon etilgan bo'ladi. Doston, poema, ballada ma'lum voqyelikni xuddi roman, qissa, hikoyaga xos bayon qilish tarzi bilan epik asarga o'xshasa, muallif kechinma, his-tuyg'ulari izhorining keng o'rin egallashi bilan xuddi lirik asarday taassurot qoldiradi. Doston, poema,

balladaning bu xususiyati ham adabiy turlar yaxlit bir hodisa ekanligi, ular o'rtasiga Xitoy devori tiklab qarash nojoiz ekanligidan dalolat beradi.

“Doston” va “poema” terminlari o'zbek adabiyotshunosligida ko'pincha bir-birining muqobili sifatida qo'llanadi. Bu unchalik to'g'ri emas. Chunki dostonlar masnaviyda yozilgan, ularda nasriy parchalar ham mavjud bo'ladi. Poema yunoncha poiemi, poiema so'z bo'lib, “ijod qilmoq, ijod” degan ma'noni bildiradi. (O'zga tillardan kirib kelgan so'zlarning o'zbekchada qanday ma'no anglatishini darrov bilging keladi. Lekin doimo ishlatib keladigan o'z tilingga oid “doston” singari so'zlarning qanday paydo bo'lgani, etimologiyasi, alohida so'z sifatida qanday ma'no anglatishi haqida ko'p ham o'ylab ko'rmaysan kishi. Bu ham so'zning sir-sinoatlaridan biri bo'lsa kerak...).

Ilk dostonlarda afsonaviy qahramonlarning jasorati hikoya qilingan. Yozma adabiyotdagi poemalarda ham ma'lum hodisalarni bayon etish asosiy o'rin egallagan. “Xamsa” dostonlarida ham, Hamid Olimjonning “Zaynab va Omon” asarida ham muayyan qahramonlarning sarguzasht, kechinmalari haqida so'z yuritilgan.

XX asr yozma adabiyotidagi poemalar “Xamsa” dostonlaridan hajm jihatidan ancha kichkina. Homerning “Iliada” va “Odissey”, Dantening “Ilohiy komediya” asarlari ham poema deb yuritiladi. Ular ham A.Pushkinning “Lo'lilar”, N.Nekrasovning “Rusiyada kim yaxshi yashaydi?” poemalaridan hajm jihatidan ancha katta. Bu farq barcha janrlar shakl, ko'rinish, hajm jihatidan o'zgarib turishi, bu ob'ektiv hodisa ekanligidan dalolat beradi.

Ballada italyanacha so'z bo'lib, “raqsga tushish” degan ma'noni bildiradi. Raqsga tushishi chog'ida aytilgan o'zbekcha yallaga o'xshagan qo'shiqlar ballada deb atalgan. O'rta asrlarda jamoa bo'lib aytilgan laparlar ham fransuz, ispan, italyan adabiyotida “ballada” deb yuritilgan. Bu ballada janrining dastlab xalq og'zaki ijodida paydo bo'lganidan dalolat beradi. Balladaning doston, poemadan farqli jihati, unda biror bir voqeya boshidan oxirigacha batafsil ma'lum etilmasdan, qahramon hayotidagi eng dramatik holatning jo'shqin lirik kechinmalar uyg'unligida bayon qilinishidir. Hamid Olimjon “Roksananing ko'z yoshlari” balladasida qahramonining boshiga tushgan fojeali voqeyani izchil tasvirlab bermaydi. Shoirning “Jangchi Tursun” balladasida ham uning jang maydonida qattiq qo'rquv ichida turgan holati bayon qilinadi. Shoir har ikki balladasida qahramonlarining bir ruhiy holatdan ikkinchi ruhiy holatga o'tishi, ularning harakat, faoliyatida keskin o'zgarishlar ro'y berganini gavdalantiradi.

TeST SAVOLLARI

1.	Muayyan o'lchov asosidagi ritmga ega nutq shakli nima deyiladi?	* She'r	Nasr	Janr	Dialog
2.	Bo'g'inning miqdoriga asoslangan she'r tizimi nima deyiladi	* Sillabik	Tonik	Metrik	Melodik
3.	Bo'g'inning urg'uli-urg'usizligiga asoslangan she'r tizimi nima deyiladi?	* Tonik	Sillabik	Melodik	Metrik
4.	Bo'g'inning cho'ziq-qisqaligiga asoslangan she'r tizimini ko'rsating	* Metrik	Tonik	Sillabik	Melodik

5.	Bo'g'inning balan-past talaffuz qilinishi muhim o'rin tutgan she'r tizimini ko'rsating	* Melodik	Metrik	Tonik	Sillabli
6.	Muayyan sherda namoyon bo'ladigan xususiyatni ko'rsating	* Vazn	She'r tizimi	Dialog	Aruz
7.	Muayyan o'lchovga ega bo'lgan holda misralari o'zaro qofiyalanmaydigan she'r nima deyiladi?	* Oq she'r	Erkin she'r	Sarbast she'r	Sonet
8.	Ritmik jihatdan o'lchovli tartibga solinmagan nutq nima deyiladi?	* Proza	Sarbast	Erkin she'r	Oq she'r
9.	She'riy misralar oxiridagi qo'shimcha, so'z, ba'zan so'z birikmalarining ohangdosh bo'lib kelishi nima deyiladi?	* Qofiya	Singarmo nizm	Radif	Matla'
10.	Unlilar ohangdoshligiga asoslangan qofiya nima deyiladi?	* Assonans	Dissonans	To'q qofiya	Och qofiya

NAZORAT SAVOLLARI

She'r nasrdan qaysi jihatlariga ko'ra farq qiladi?

She'r vazni va she'r tizimi nima?

Aruz she'r tizimi bilan barmoq she'r tizimi o'rtasida qanday farq bor?

Sarbast, erkin va oq she'r bir-biridan qanday farq qiladi?

GLOSSARIY

She'r – muayyan o'lchovdagi ritmik nutq. Alisher Navoiyning tazkirachilik an'anasini yurtimizda mavaffaqiyat bilan davom ettirgan Mutrobiy Samarqandiy (1556 – 1630 yoki 1650)ning qayd etishicha, “she'r” arabcha so'z bo'lib, lug'aviy ma'nosi “topmoq va bilmoq”dir. Shu jihatdan shoirni “biluvchi va topuvchi” deb ataydilar. Chunki shoir boshqalar topa olmaydigan sara so'zlarni topadi va ular tizimiga o'zgaralar eplay olmaydigan darajadagi shaklni beradi. Istiloh sifatida “she'r” so'zi ma'no, vazn va qofiyaning hamohang kelishini anglatadi. Chunki yaratuvchisi ularni ana shu bir-biriga bog'liqlik holatda shakllantiradi” (Samarqandiy M. Tazkirat ush shuaro. – “Ilohiy arsh ostidagi xazinalar kaliti shoirlarning tilidir” mazmuniga ko'ra – dong taratgan so'zamollar va oliy maqomli shoirlarning sinovdan o'tgan so'zlari va ma'qul gaplaridir) (O'sha manba. 12-bet).

Muayyan o'lchovga asoslangan she'r o'zining musiqiy ohangi bilan hissiyotga ta'sir o'tkazadi. She'riy nutq xos ohangi bilan o'quvchi, tinglovchi e'tiborini tortadi. Barcha xalqlar adabiyoti tarixidagi ilk asarlar she'riy asarlardir. She'riy nutq badiiy nutqning nasriy shaklidan qadimiyroqdir. Nasriy nutq o'zining qurilishi jihatidan kundalik muloqotda qo'llaniladigan nutqqa yaqin. She'riy nutq esa so'z san'atiga xos hodisadir.

Nasr arabcha so'z bo'lib, “tizilmagan, tarqoq, sochma” demakdir. Nasr badiiy nutqning ritmik jihatdan o'lchovli tartibga solinmagan turi. XVIII asrga qadar so'z san'atiga aloqador emas, deb hisoblangan adabiy asarlar “proza”, “nasr deyilgan”.

Endilikda she'riy shaklda emas, nasrda yozilgan, epik turga mansub hikoya, qissa, roman, ocherk va boshqalar “nasriy asar”, “proza” deyiladi. “Proza” lotincha so‘z bo‘lib, “to‘g‘ri, odatiy” demakdir.

Qofiya arabcha so‘z bo‘lib, misra oxiridagi so‘zlarning bir-biriga mos bo‘lishidir. She’rda misralar oxiridagi qo‘shimcha, so‘z, ba’zan so‘z birikmalari ohangdosh bo‘lib keladi. Aniqrog‘i, ularning tarkibidagi tovushlar guruhi ohangdoshlik hosil qiladi. Qofiya ritmik jihatdan misrani ta’kidlash orqali she’r ritmining his qilinishida muhim ahamiyat kasb etadi. She’r o‘qilayotganida qofiya misraning tugaganidan darak beradi. She’riyatda qofiyaning: to‘liq va to‘liqsiz qofiya, unli tovushlar ohangdoshligiga asoslangan assonans qofiya, undosh ohangdoshligiga asoslangan dissonans qofiya, rus she’riyatida qofiyalanayotgan so‘zlarning ochiq bo‘g‘in bilan tugasa – jenskaya rifma, yopiq bo‘g‘in bilan tamom bo‘lsa – mujskaya rifma kabi qo‘llanishlari mavjud. O‘zbek she’riyatida qofiyadosh so‘zlardagi tovushlar qay darajadi mosligi jihatidan och (to‘liqsiz) va to‘q (to‘liq) qofiyalar ajratiladi. Misralardagi so‘zlarning tovush tarkibi to‘la mos (masalan: savdo – g‘avg‘o – paydo – shaydo, laylo – Ra’no kabi) kelsa, to‘q (to‘liq) qofiya deyiladi. Och (to‘liqsiz) qofiyalarda qofiyadosh so‘zlarning tovush tarkibi qisman (masalan: dahriy – qahridan, titrab - guldirak) mos keladi.

Bayt arabcha so‘z bo‘lib, “uy” degan ma’noni bildiradi. Bayt – sharq she’riyatidagi ikki misrali band turi. Lekin har qanday ikki misra she’rning bayti bo‘lolmaydi. Bayt ritmik-intonatsidi va mazmun jihatidan nisbiy mustaqillik kasb etishi, ya’ni band maqomiga ega bo‘lishi kerak. Shu bois bayt atamasi g‘azal, qit’a, qasida janrlariga nisbatan ishlatilishi o‘rinli. Sharq she’riyatidagi boshqa janrlarining ikki misrali bandlariga nisbatan esa “masnaviy” atamasini qo‘llash tug‘riroq bo‘ladi.

Masnaviy arabcha so‘z bo‘lib, “ikkilik” demakdir. Masnaviy ikkita o‘zaro qofiyalangan misralardan tarkib topgan band turi; shunday bandlardan iborat she’riy asar; she’r shakli. Sharq adabiyotida voqyeaband she’rlar va dostonlar asosan masnaviy shaklida yozilgan hamda ular “masnaviy” deb yuritiladi. Masalan, Mavlono Jaloliddin Rumiyning “ma’naviyat dengizi”, “tasavvuf qomusi” deya ta’riflangan asari “Masnaviy ma’naviy” deb ataladi. Sharq shoirlarining “xamsa”lari, dostonlari “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul haqoyiq”, “Muhabbatnoma”, “Gul va Navro‘z” kabi doston masnaviy shaklida yozilgan. Bobur Alisher Navoiy to‘g‘risida: “Olti masnaviy kitob nazm qilibtur, besh “Xamsa” javobidv, yana bir “Mantiq ut tayr” vaznida “Lison ut tayr” otliq”; Muhammad Solih haqida: “O‘ayboniyxon otig‘a bir turkiy masnaviy bitibdur” degannida ular yaratgan dostonlarni nazarda tutadi. Adabiyot shunoslikda turli mavzuga bag‘ishlangan, voqyeaband harakterdagi ko‘plab she’rlar, jumladan, Yassaviyning ayrim hikmatlari, So‘fi Olloyorning “Sabot ul ojizin” asari, Muqimiyning “Tanobchalar”i, Furqatning “Ilm xosiyati”, “Vistovka xususida”, “Suvorov”, “Sabog‘a xitob” asarlarida masnaviy shaklida yozilgan.

Vazn arabcha so‘z bo‘lib, “o‘lchov” demakdir. Vazn muayyan she’rda namoyon bo‘luvchi ritmik hodisadir. Shu bois “aruz vazni”, “barmoq vazni” deyish nazariy jihatdan to‘g‘ri emas. Chunki aruz ham, barmoq ham ko‘plab vaznlarni o‘z ichiga olgan she’r tizimlaridir. Masalan, aruz tizimi qisqa, cho‘ziq va o‘ta cho‘ziq hijolarning muayyan tartibda takrorlanishiga asoslanadi. Vazn esa takrorlanishning muayyan she’rdagi tartibini belgilayotgan o‘lchovni bildiradi. Agar “g‘azal ramali musaddasi solim vaznida yozilgan” deyilsa, uning bir baytida 6 ta, har bir misrasida uchtadan rukn,

har bir ruknda 4 tadan hijo borligi, hijolar “cho‘ziq – qisqa – cho‘ziq - cho‘ziq” tartibidan guruhlangani anglashiladi.

Hijo arabcha so‘z bo‘lib, “to‘g‘ri o‘qimoq” degan ma‘noni bildiradi. Hijo – turkiy (o‘zbek) aruzda eng kichik ritmik birlik, bir havo zarbi bilan aytiladigan tovushlr guruhi. Turkiy aruzda ritm she‘r misralarida bir xil miqdordagi, bir xil tartibda guruhlangan qisqa, cho‘ziq va o‘ta cho‘ziq hijolarning takrorlanishi asosida hosil bo‘ladi. Birgina qisqa unli bilan iborat yoki qisqa unli bilan tugaydigan bo‘g‘in “qisqa hijo” deyiladi. Shartli belgisi: V. Undosh bilan tugaydigan yopiq yoki cho‘ziq unli bilan tugaydigan ochiq bo‘g‘in “cho‘ziq hijo” deb yuritiladi. Shartli belgisi: – . tarkibida cho‘ziq unli bor yoki qo‘sh undosh bilan tugaydigan bo‘g‘in esa “o‘ta cho‘ziq hijo”dir. Qisqa hijoga joylashgan o‘rniga qarab, ikki xil tarzda, ya‘ni: misra ichida kelsa: - V, misra oxirida kelsa: ~ belgisi qo‘yiladi.

Aruzdagi hijo bilan tilshunoslikdagi bo‘g‘in ayni bir xil emas. Hijo bilan bo‘g‘in farqli hodisa. Ayonki, o‘zbek tilida unlisiz bo‘g‘in bo‘lmaydi. Ya‘ni so‘zdagi bo‘g‘in miqdori undagi unli soniga hamisha teng bo‘ladi. Aruzda esa bir sokin, ya‘ni mustaqil undosh harfning o‘zi mustaqil holda ham, o‘zidan keyin kelayotgan so‘zning birinchi qisqa unlisi yoki birinchi bo‘g‘ini bilan qo‘shilib ham bir hijoga teng bo‘lishi mumkin. Masalan, “sabr qil” jumlasida “sab – r – qil” tarzida hijolarga ajralishi va uning chizmasi – V – bo‘lishi mumkin. Aruz she‘r tizimida ba‘zan vazn talabiga ko‘ra qisqa hijo cho‘ziq hijo yoki aksincha, ya‘ni cho‘ziq hijo qisqa hijoga aylanishi mumkin.

Ritm yunoncha so‘z bo‘lib, “teng o‘lchovlilik” degan ma‘noni bildiradi. Ritm, keng ma‘noda muayyan bo‘laklarning ma‘lum vaqt oralig‘ida tartibli takrorlanib turishidir. Badiiy nutqning nasriy va she‘riy shakllari ritm jihatidan farq qiladi. Nasrdagidan farqli holda she‘riy nutq ritmi maxsus hosil qilinadi, muayyan o‘lchov (bo‘g‘in, turoq, vazn, misra, band, qofiya) asosida tartibga solinadi. Ritm she‘riy nutqning emotsionalligi, musiqiyligi, jarangdorligining asosidir.

She‘r tizimi – muayyan o‘lchovga asoslangan she‘riy vazn (o‘lchov)lar tizimi, majmui. She‘r tizimi she‘r tuzilishining asosini, uning asosiy qonuniyatlarini belgilab beradi. She‘r tizimi o‘sha xalq tilining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Barcha she‘r tizimlarida bo‘g‘in asosiy o‘lchov birligi sifatida olingan. Bo‘g‘in esa turli tillarda turlicha sifat va miqdor ko‘rsatkichlariga ega. Shundan kelib chiqqan holda, jahon xalqlari she‘riyatida bo‘g‘inning miqdoriga asoslangan sillabik she‘r tizimi, bo‘g‘inning urg‘uli yoki urg‘usizligiga asoslangan tonik she‘r tizimi, bo‘g‘inning cho‘ziq yoki qisqaligiga asoslangan metrik she‘r tizimi, bo‘g‘inning baland yoki past talaffuz qilinishiga asoslangan melodik she‘r tizimi mavjudligi qayd qilinadi. Bir yo‘la ikki jihatni asos qilib olgan she‘r tizimlari ham bor. (Sillabo – tonik she‘r tizimi, turkiy (o‘zbek) aruzi) She‘r tizimi vaznga nisbatan keng qamrovli tushuncha. Vazn muayyan (konkret) she‘rda namoyon bo‘ladi. U ma‘lum bir she‘rning o‘lchovini bildiradi. She‘r tizimi esa muayyan o‘lchov tamoyiliga asoslangan vaznlar majmuidir. Masalan, “aruz tizimi” deganda misralarda cho‘ziq va qisqa hijolarning ma‘lum tartibda takrorlanib kelishiga asoslangan she‘r tizimi nazarda tutiladi. Aruz tizimi esa ko‘plab konkret vaznlarni o‘z ichiga oladi.

Aruz arabcha so‘z bo‘lib “chodir ushlab turadigan o‘rtaga qo‘yilgan yog‘och” demakdir. Aruz she‘r tizimi – qisqa, cho‘ziq va o‘ta cho‘ziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib, takrorlanishiga asoslangan metrik she‘r tizimidir. Manbalarda aruzga VIII

asrda Aruz vodiysida yashagan arab olimi Xalil ibn Ahmad asos solgani, "aruz" atamasi shu joyning nomlanishidan olingani, "Qur'on" arab tilida nozil qilingani, shu bois tilining mavqeyi yuksak bo'lgani, islom dinining ta'siri tufayli aruz musulmon sharqida uzoq asrlar davomida yetakchi she'r tizimi bo'lib kelgani, dastlab arab adabiyotida paydo bo'lgan ushbu she'r tizimi IX asrda fors adabiyotida qo'llana boshlagani qayd etiladi. Fitrat Hijriy 462 yilda Qashqarda yozilgan "Qutadg'u bilig"ni turkiy adabiyotda aruzda bitilgan dastlabki asar sifatida ko'rsatadi. Aruz IX asrdan XIX asr oxiri – XX asr boshigacha o'zbek adabiyotida asosiy she'r tizimi bo'lib kelgan. Aruz mexanik tarzda emas, balki fors va turkiy til xususiyatlariga moslashtirib o'zlashtirilgan. Mumtoz aruzshunoslikda aruzning ritmik birliklari sifatida harf, juzv, rukn va bahr ko'rsatiladi. XX asrda Fitrat o'zbek tilining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, hijo, rukn va bahr turkiy "o'zbek" aruzining ritmik birliklari ekanligini asoslab bergan.

Barmoq – misralardagi bo'g'inlar sonining tengligi va bir xil tartibda guruhlanib takrorlanishiga asoslangan she'r tizimi. Barmoq turkiy xalqlar she'riyatida keng tarqalgan she'riy vaznlar tizimidir. Barmoq turkiy tillarning tabiati, fonetik xususiyatlariga to'la mos keladi. Turkiy xalqlar folkloridagi she'riy asarlar barmoqda yaratilgan. Shu bois Fitrat "barmoq – milliy vazn" degan. Barmoq yuzlab vaznlarni o'z ichiga olgan she'r tizimi bo'lib, uning ritmik intonnatsion imkoniyatlari juda kengdir. Barmoqda misralardagi bo'g'inlar sonining tengligi hamda ular (bo'g'inlar)ning qanday tartibda turoqlanishi (guruhlanishi) she'rning ritmik xususiyatlarini belgilaydi.

Band – she'rning ritmik-intonnatsion va mazmun jihatidan nisbiy mustaqillikka ega bo'ladi. Band turlari ko'proq undagi misralar sonidan kelib chiqib belgilangan: ikkilik (masnaviy, bayt, distix), uchlik (musallas, terset), to'rtlik (murabba', katren) va boshqa. Mumtoz she'riyatda she'riy asarda bandlarning bir xil (misra soni, o'lchovi, qofiyalanish tartibi) bo'lishiga qat'iy amal qilingan. Keyinchalik astofik (bandlaridagi misralar soni turlicha), getrometrik (o'lchovi turlicha misralardan tarkib topgan bandlardan iborat) she'rlar paydo bo'lgan. Jahon she'riyatida har bir bandi 2 tadan 16 tagacha misrani birlashtirgan she'rlar mavjud.

Sarbast, verlibr – misralaridagi bo'g'inlar soni ham, ularning cho'ziq-qisqaligi ham, turoqlanishi va qofiyalanishi tarkibi ham mutlaqo erkin she'r. Sarbast she'r XX asrdan o'zbek she'riyatida ommalashgan. Sarbast she'rda musiqiylik misralarda bo'g'inlar soni bir xilligi yoki tartibli qofiyalanish asosida emas, balki so'z va tovush takrori, ritmik urg'ular hisobiga ta'minlanadi. Sarbast she'rda ohangdorlik boshqa she'riy janrlardan farqli holda, avvaldan maromiga solinmaydi, muayyan maromga mos kechinmalar ifodalanmaydi. Aksincha, sarbast she'rda fikr-tuyg'uga mos ohang so'zning ma'nosi asosida yuzaga keladi.

Erkin she'r – rus she'riyatidagi sillabo-tonik (bo'g'inlar miqdori va bo'g'inlarning urg'uli-urg'usizligi) she'r tizimi asosida paydo bo'lgan misralardagi stopalar soni har xil bo'lgan she'r shakli. Erkin she'rda misralardagi bo'g'inlar soni, ularning o'zaro qofiyalanishi qat'iy tartibda bo'lmaydi. Ammo she'r davomida o'lchovda teng va o'zaro qofiyadosh misralar erkin tarzda takrorlanadi. O'zbek she'riyatida erkin she'r o'tgan asrning 20-30-yillarida paydo bo'lgan. "Stopa" yunoncha so'z bo'lib, "oyoq, tovon" demakdir. Qadimda she'r ritmi oyoqni ko'tarib-tushirish orqali belgilangan. Ya'ni qisqa hijoda oyoq tovonni yerdan uzilib, cho'ziq hijoda yerga urilgan. Stopa – cho'ziq va qisqa hijolarning muayyan tartibdagi guruhi, ularning takrorlanishi hisobiga muayyan

o'Ichovdagi ritmning yuzaga kelishidir. Stopa mohiyatiga ko'ra aruz she'r tizimidagi rukn bilan o'xshashdir. Sillabo-tonik she'r tizimida beshta stopa (rukn) mavjud bo'lib, ular: xorey (– V), yamb (V –), doktil (– VV), anapest (VV –) va amfibraxiy (V – V). Bunda urg'uli bo'g'in shartli belgisi –, urg'usiz bo'g'inniki V.

Rukn – arabcha so'z bo'lib, “ustun” demakdir. Rukn – aruzda juzv (turkiy aruzda hiyo)larning muayyan tartibda birikishidan hosil bo'luvchi ritmik bo'lak, juzv bilan bahr orasidagi ritmik birlik. Aruzda juzvlarning ma'lum tartibda qo'shilishidan 8ta afoyil yoki asl ruknlar yuzaga keladi:

1. Fauvlun-vatadi majmu'+sababi hafif
2. Foilun-sababi hafif+vatadi majmu'
3. Mafoiylun-vatadi majmu'+sababi hafif+sababi hafif
4. Foilotun-sababi hafif+vatadi majmu'+sababi hafif
5. Mustaf'ilun-sababi hafif+sababi hafif+vatadi majmu'
6. Mafulotu-sababi hafif+sababi hafif+vatadi mafruh
7. Mafoilatun-vatadi majmu'+fosilai sug'ro
8. Mutafoilun-fosilai sug'ro+vatadi majmu'

Mazkur sakkiz asl ruknning takroridan bahrlar hosil bo'ladi. Asllarning zihafga uchrashidan tarmoq (yoki far'iy, furu') ruknlar yuzaga keladi.

Juzv arabcha so'z bo'lib, “bo'lak, qism parcha” demakdir. Juzv aruzda sokin va mutaharrik harflarning muayyan tartibga birikishidan hosil bo'luvchi ritmik birlik. Juzvning uch xili ajratiladi: sabab, vatad, fosila.

Sabab arabcha so'z bo'lib, “chodirning arqoni” demakdir. Sabab – sokin va mutaharrik harflarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo'luvchi ritmik birlik. Harflarning qanday tartibda birikishiga ko'ra sababning ikki turi farqlanadi: sababi hafif (yoki yengil sabab) va sababi saqiyl (yoki og'ir sabab). Bitta mutaharrikka bir sokin harfning qo'shilishidan sababi hafif hosil bo'ladi. Masalan, “gul”: mutaharrik (gu) + sokin (l), “ko'z”, “qad”. Ikkita mutaharrik harfning qo'shilishidan sababi saqiyl (talaffuzi sababi hafifga nisbatan qiyinroq ekani uchun shunday nomlangan) hosil bo'ladi: “gala”, “sana” (mutaharrik (ga) + mutaharrik (na)).

Sokin – mustaqil undosh yoki guruh unli harf. Mutaharrik – harakatlunuvchi, ya'ni qisqa unli oldidagi undosh harf.

Vatad arabcha so'z bo'lib, “qoziqcha” demakdir. Vatad – sokin va mutaharrik harflarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo'luvchi ritmik birlik. Harflarning qanday tartibda birikishiga ko'ra vatadning ikki turi farqlanadi: vatadi majmu' (yoki maqrun) va vatadi mafruq. Avval kelgan ikki mutaharrikka bir sokin harfning qo'shilishidan vatadi majmu' hosil bo'ladi: “samar”, “basha”, “qamar”. Masalan, “qamar”: mutaharrik (qa) + mutaharrik (ma) + sokin (r). Vatadi mafruqda ikki mutaharrik orasida bir sokin harf joylashadi: “nola”, “lola”, “zora”. Masalan, “nola”: mutaharrik (no) + sokin (l) + mutaharrik (a).

Fosila arabcha so'z bo'lib, “namat, ajratuvchi, oraliq” demakdir. Fosila – sokin va mutaharrik harflarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo'luvchi ritmik birlik. Harflarning qanday tartibda birikishiga ko'ra fosilaning ikki turi farqlanadi: fosilai sug'ro (kichik fosila) va fosilai kubro (katta fosila). Ketma-ket kelgan uchta mutaharrikka bitta sokin harfning qo'shilishidan fosilai sug'ro hosil bo'ladi: “kelaman”, “kapalak”. Masalan, “kapalak”: mutaharrik (ka) + mutaharrik (pa) + mutaharrik (la) + sokin (k).

Fosilai kubro ketma-ket kelgan to'rtta mutaharrikka bitta sokin harf qo'shilishidan hosil bo'ladi: "chidamadim", "yashamadim", "qaramading". Masalan, "qaramading": mutaharrik (qa) + mutaharrik (ra) + mutaharrik (ma) + mutaharrik (di) + sokin (ng).

Bahr arabcha so'z bo'lib, "dengiz" demakdir. Bahr –aruzda yozilgan she'r va ruknlarning takrorlanish tartibi, muayyan she'rdagi o'lchov asosi. Aruzda hijo, rukn, misra va bayt (arab aruzida, harf, juzv rukn, bahr, bayt) she'rning o'lchov birliklari bo'lib, bunda bayt konkret she'rning ritmik jihatdan tugal birligi, boshqalari esa uning tarkibiy qismlaridir. Bahr misra doirasida voqye bo'ladi. Chunki birinchi misradagi ruknlar tartibi keyingi misralarda aynan takrorlanadi. Aruzda 8 ta rukn (asl)ning muayyan tartibdagi takroridan bahrlar paydo bo'ladi. Naoviy "Mezon ul avzon" asarida aruzda 19 ta bahr mavjudligini, Bobur esa "Muxtasar"ida unda 21 ta bahr borligini ko'rsatadi. Bahrlarning 7 tasi (mutaqorib, mutadorik, hazaj, ramal, rajaz, komil va vofir) bitta rukn takroridan (masalan: mafoiylun / mafoiylun... – hazaj; foilotun / foilotun... – ramal) hosil bo'ladi. Faqat maf'ulotu asli (rukni) o'zi mustaqil holda bahr hosil qilmaydi. Bittadan olingan ikkita asl (rukn) takroridan yan 8 ta bahr (muzori', hafif, mujtass, munsarih, muqtazab, tavil, madid va basit) hosil bo'ladi. Masalan: mafoiylun / foilotun... – muzori'; foilotun / mustaf'ilun... – hafif. Ikkita bir xil va bitta boshqa asl (rukn) takroridan esa yana 4 ta bahr (qarib, mushokil, g'arib va sari') hosil bo'ladi. Masalan: foilotun / foilotun / mustaf'ilun – qarib; foilotun / foilotun / mafoiylun – mushokil. O'zbek tili xususiyati bilan bog'liq holda she'riyatimizda hazaj, ramal, rajaz, muzori', hafif, mujtass, munsarih, sari', mutaqorib bahrlari faol qo'llangan. O'zbek she'riyatida mutadorik, komil, tavil bahrlari esa juda kam uchraydi. She'riyatimizda vofir, muqtazab, madid, basit, qarib, mushokil, g'arib, ariz, amiq bahrlari ishlatilmagan.

Oq she'r – muayyan o'lchovga ega bo'lgani holda, misralari o'zaro qofiyalanmagan she'r. yevropa she'riyatida XVI asrdan boshlab qofiyasi bo'lmagan antik she'riyatga ergashish natijasida paydo bo'lgan. Dastlab epik va dramatik poeziya (Shekspir, Milton, Jukovskiy)da qo'llangan. Keyinchalik bu she'r shaklidan lirik turda ham foydalanila boshlangan. Oq she'rda hamisha muayyan o'lchovdagi izometriya mavjud. Ya'ni, barcha misralarda bo'g'inlar miqdori bir xil bo'ladi. Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" tragediyasi oq she'rda yozilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Karimov I. "Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor". "O'zAS" gaz. 2009 yil, 3 iyul.

Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: O'qituvchi, 2005. – 172 – 179, 201 – 237-betlar

Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: "Fan", 2007. – 170 – 177-betlar

Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya budumego. 2010. – 47 – 48-betlar.

Qo'shimcha ADABIYOTLAR

Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliev M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: "Akademnashr", 2010. – 398 bet.

AMALIY MASHG'ULOT

BADIIY ASAR MATNI TAHLILI

Talabalar Asqad Muxtorning “Haqiqat” she'rini tahlili qilishadi.

Haqiqat

Tug'ilish hamisha muqarrar emas,
Bu – ma'lum haqiqat,
O'lim ham hyech, men nohaqman, demas,
Bu – mal'un haqiqat.

Kapalakning hatto haqiqati tayin,
Mehnatkash dehqonning o'z haqiqati,
Haqiqatin dovlar mahkum, oshiq, la'in,
Shoirlarning so'z – haqiqati.

O'zicha tushungan haqiqati bordir
Ochning ham,
to'qning ham
kurashchining ham.

Haqiqatga hamma da'vogardir –
Loqayd, murosasiz – har qanday odam.

Ha,
Dunyoda haqiqatlar seksiz,
Haqu nohaq undan umidvor.
Lekin biz,
haqiqat bittagina, deymiz.

Chunki
buning bari –
bizga daxldor!

Adabiyot: Muxtor A. El-yurt kerak ekan odamga. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011 – 107-bet.

SeMINAR MASHG'ULOTI

CHO'LPON She'RLARIDAGI BADIIY SAN'ATLAR

Talabalar Cho'lponning “Men va boshqalar”, “Yurt qayg'usi”, “Xalq” she'rlarini tahlil qilib, ulardagi badiiy san'atlarni aniqlashadi.

Adabiyot: Cho'lpon. Asarlar. 4 jildlik. 1-jild. – T.: “Akademnashr”, 2013. – 75, 77, 82-betlar.

MUSTAQIL TA'LIM

Umarali Normatovning “Qodiriy mo‘jizasi” kitobini o‘qib o‘rganish

Talabalar U. Normatovning “Qodiriy mo‘jizasi” kitobini o‘qib, amaliy va seminar mashg‘ulotiga tayyorgarlik ko‘rishadi.

Adabiyot: Normatov U. Qodiriy mo‘jizasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2010. – 272-bet.

TARQATMA MATERIAL

Cho‘lpon

Sozim

Nafrat o‘lkasidan hijrat qilganmen,
Ulfat diyoriga maskan qurganmen,
Yuzimni o‘t emas, gulga burganmen,
Samoviy zavqlarga to‘lib turganmen,
Bulbullar sevgini maqtagan damda!

Chechaklar o‘sgusi ko‘z yoshlarimdan,
Bo‘g‘inlar ungusi o‘ylashlarimdan,
Qalblar yumshagusi sayrashlarimdan,
Sevgi chamanida yayrashlarimdan
Jannatlar yaratgay tashlangan janda.

Tilingan tillarga qon yugurgusi,
Bo‘shalgan inlarga jonlar kirgusi,
Tikanli boqchalar chechak ko‘rgusi,
Haq yo‘li, albatta, bir o‘tilgusi,
Jandalar tanimga tekkan kunlarda!..

Galdir

Men dutor bilan tug‘ishgan ko‘hna bir devonaman,
Ul tug‘ushg‘onim bilan bir o‘tda doim yonaman.

Dillarida ham to‘la bechoralarga yorman,
Vaqti xush, g‘am ko‘rmaganlardan tamom bezorman.

Men dutorning torlariga berkinib olsam agar,

Pardalarning har biri bergay bo‘lak g‘amdan xabar.

Pardalar uzra yurib turgan odam barmoqlari
Ko‘kragimni ko‘p bosar, shundan bo‘lur tolmoqlari.

Ikki torni qaqshatib, barmoqlar o‘tsa to‘xtamay,
G‘amli un chiqmas o‘shal torlarda “Galdir” yig‘lamay.

Ahli g‘amlar men kabi majnunsifat galdir bo‘lar,
Shul sababdan bandaning nomini “Galdir” qo‘ydilar...

Yo‘q ishim hokim, amaldor, shohu hoqonlar bilan,
Birgadiruman doimo hamdard bo‘lg‘onlar bilan!..

Adabiyot: Cho‘lpon. Asarlar. 4 jildlik. 1-jild. – T.: “Akademnashr”, 2013. – 221-
bet.

11- MAVZU

ARUZ She'R TIZIMI

ReJA:

1. Aruz – Sharq mumtoz she'riyatidagi asosiy tizim
2. Aruz she'riy tizimining o'ziga xos xususiyatlari
3. Aruzdagi ritmik birliklar: hijo, rukn, bahr

Kalit so'zlar: she'r tizimi, aruz, hijo, rukn, bahr

Aruz she'r tizimi Sharq she'riyatida juda keng tarqalgan. U misralardagi hijo(bo'g'in)lar miqdori va sifati (qisqa yoki cho'ziqligi)ning qat'iy tartibda kelishiga asoslanadi. Aruz arab tili xususiyatlariga mos she'r tizimi bo'lsa-da, u fors, turk va boshqa sharq xalqlari she'riyatiga ham chuqur kirib borgan. Tabiiyki, u bu jarayonda har bir tilning o'ziga xos xususiyatlarini o'zida akslantirgan. Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy kabi Sharq mutafakkirlarining she'riy asarlari aruz vaznida yozilgan. Alisher Navoiy "Mezonul avzon" asarida "Aruz fani sharif fandur" deydi.

Aruz — murakkab she'riy tizim. Uning nazariy asoslarini o'rganishni dastlab arab olimi Xalil ibn Ahmad binni Umar binni Tamim-ul Basriy (hijriy 174, melodiy 790 — 791 yilda tug'ilgan) boshlab bergan. Aruz shu olim yashagan vohaning nomidir. Bu voha kishilari uyni "bayt" deyishgan. Xalil ibn Ahmad ham she'rlarning ikki misrasini bayt deb atagan.

Misralardagi bo'g'inlarning uzun yoki qisqa, ochiq yoki yopiqligi quyidagicha aniqlanadi:

1. Oxiri undosh tovush bilan tugagan bo'g'in **yopiq bo'g'in** sanaladi. Masalan: *kun, tun, quyosh, oy, yil*. Yopiq bo'g'inlar cho'ziq bo'g'in hisoblanadi. Cho'ziq unililar ishtirokida yasalgan bo'g'inlar ham cho'ziq bo'g'in deyiladi. Misol uchun: *bo-la, xo-la, o-na*. Cho'ziqlik "—" belgisi bilan ko'rsatiladi.

2. Qisqa unililar ishtirokida yasalgan ochiq bo'g'inlar **qisqa bo'g'inlar** hosil qiladi. Masalan: *so-g'i-nib, bor-ga-ni*. Qisqalik "V" belgisi bilan ko'rsatiladi.

3. Ayrim hollarda aruz vazni xususiyatlari talabiga muvofiq ayrim bo'g'inlar o'zgarishga uchrashi ham mumkin. Masalan, yopiq bo'g'inlar oxiridagi undosh tovush o'zidan keyin kelgan tovushga qo'shib ketsa, yopiq bo'g'in ochiq bo'g'inga aylanadi.

Aruz vaznida rukn hodisasi bor. **Rukn** misralardagi bo'g'inlarning guruhlanib kelishidir. Aruz vaznida o'n to'qqizta bahrni hosil qiluvchi sakkizta asosiy rukn mavjud. Ular: **faulun, foilun, mafoiylun, foilotun, mustaf'ilun, maf'o'lotu, mutafoilun, mafoilatundir**. Bu sakkiz rukn o'z paradigma(chizma)siga ham ega. Masalan, faulun ushbu tarzda belgilanadi: V — — .

Rukn bo'g'inlardagi undosh va alif miqdoriga, ularning harakatli, ya'ni "zer", "zabar" yoki "pesh"li bo'lishiga va aksincha, ya'ni harakatsiz bo'lishiga qarab, uch guruhga bo'linadi: sabab, vatad, fosila.

Sabab bo'g'indan keyingi eng kichik unsurdir. U bir uzun (*qo'l, non, gul*) yoki ikki qisqa (*yu-zi, ko'-zi, qo'-li*) bo'g'indan tuzilishi kerak.

Vatad jamlovchi va ajratuvchi bo'ladi. Jamlovchi vatad bir ochiq, bir yopiq bo'g'inli so'z (*va-tan*) yoki ko'p bo'g'inli so'zlardagi bir ochiq, bir yopiq bo'g'indir.

Ajratuvchi ochuvchi vatad esa bir yopiq, bir ochiq bo'g'inli so'z (*ol-ma*) yoki ko'p bo'g'inli so'zlardagi bir yopiq, bir ochiq bo'g'indir.

Fosila bir uzun bo'g'in bilan ikki yoki uch qisqa bo'g'inning birgalikda kelishidir. Fosila ham ikki xil (kichik va katta) bo'ladi. Kichik fosila ikki ochiq (VV) va bir yopiq (—) bo'g'inli so'z (*ti-la-gim*) yoki ko'p bo'g'inli so'zlardagi shu tartibdagi bo'g'indir. Katta fosila esa birinchi, ikkinchi va uchinchi ochiq, oxirgisi esa yopiq bo'g'inli so'zlardir (*so'-ra-ma-gan*).

Aruzda misralarda ruknning ma'lum tartibda takrorlanishidan bahr paydo bo'ladi. Aruz she'r tizimida sakkizta asosiy ruknning muayyan tartib bilan takrorlanishidan o'n to'qqizta asosiy bahr vujudga kelgan. Bular: **hazaj, rajaz, ramal, vofir, komil, mutaqorib, mutadorik, sare', munsarih, hafif, muzori', mujtas, muqtazab, tavil, madid, basit, jadid, qarib, mushokil.**

O'zbek mumtoz she'riyatida **ramal, hazaj, razaj, mutaqorib**, ayniqsa, keng qo'llangan. Alisher Navoiyning "Xazoyinul maoniy" devonidagi 2600 g'azalning 1400 dan ko'prog'i **ramal bahrida** (ramali musammani maqsur va mahzufda) yozilgan. **Vofir bahri** talablari o'zbek tili xususiyatlariga to'g'ri kelmagani uchun o'zbek shoirlari bu bahrdan she'r yozishmagan.

Hazaj bahri mafoiylun ruknining takrorlanishi asosida paydo bo'lgan. Uning uch guruhi (hazaji musamman, hazaji musaddas, hazaji murabba') mavjud. Hazaji musamman hazaj bahrining o'n olti bo'g'inli vaznidir. Mazkur bahrning o'n ikki bo'g'inli vazni esa hazaji musaddas deb yuritiladi. Sakkiz bo'g'inli vazni hazaji murabba' deyiladi.

Rajaz bahri mustafilun ruknining takrorlanishi asosida vujudga kelgan. Bu bahrning ham uch guruhi mavjud: musamman, musaddas, murabba'. Mazkur bahrning o'n olti bo'g'inli vazni razaji musammani solim, o'n ikki bo'g'inlisi razaji musaddasi solim deb yuritiladi.

Ramal bahri foilotun ruknining baytlarda va misralarda turlicha takrorlanishi asosida hosil bo'ladi. Uning ham uch guruhi mavjud: musamman, musaddas, murabba'.

Hazaj, razaj, ramal va boshqa bahrlarning har birida ko'pdan-ko'p vaznlar mavjud. Ularning har birini bo'g'in, ruknlari takroriga muvofiq paradigma (chizma)sini belgilash mumkin.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Iglton Angliyada viktorian davrida ham, undan avval ham hissiyotga berilish ayollarga xos xususiyat deb qaralganiga e'tibor qaratadi va 1877 yilda Qirollik qo'mitasi adabiyot oldiga maktab o'qituvchisi bo'lib yetishadigan xotin-qizlar va ikkinchi va uchinchi nav odamlarga mos mavzularni yoritishni vazifa qilib qo'ygani, bu haqda maxsus qaror qabul qilgani, Angliyada ingliz so'z san'atining shakllanishi xotin-qizlarni oliy ta'lim muassasalariga o'qishga, ishga kirishiga keng yo'l berilishi bilan bir paytda kechgani, o'shanda hych qanday daromad keltirmaydigan adabiyotga, umuman, ma'naviyat sohasiga alohida e'tibor qaratilganiga urg'u beradi. Milliy o'zlikni anglash, kishilarda milliy g'urur hissini uyg'otish shuni taqozo etganini ta'kidlaydi. Shekspir va Milton singari ulug' milliy shoirlar ijodiga e'tibor berish orqali inglizlarning milliy an'ana va qadriyatlari qiziqish uyg'otishi mumkinligini jamiyatni boshqarayotgan hukmron tabaqa anglab yetgan. Tuyg'ularni tarbiyalash esa ma'naviy axloqiy tarbiyaning oliy ko'rinishidir. Haqiqatan ham, she'r qaysi janrda, qanday shaklda ekanligidan qat'i nazar so'zlarining ohangi, ma'noning

chiroyli ifodalanishi bilan kishilarning his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatadi. Milliy g'urur hissini uyg'otishda she'riyat muhim vosita sanaladi. Barcha xalqlar tarixi shundan dalolat beradi. Barcha she'r tizimlari, jumladan, aruz she'r tizimi ham kishilarning tuyg'ularini o'stirishga xizmat qiladi. (O'sha manba 48 – 50-betlar).

Aruz o'zbek adabiyotida, asosan, mumtoz she'riyatga xos vazn sanaladi. Bu vazn hozirgi paytda o'zbek she'riyatida kam qo'llaniladi. Biroq o'zbek adabiyoti tarixini aruz tizimisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki mumtoz adabiyotimizdagi barcha she'riy janrlar aruz tizimiga mansubdir. Masnaviy, g'azal, muxammas, musaddas, musamman, tarji'band, murabba', ruboiy, tuyuq kabilar aruz she'r tizimiga mansub janrlardir.

G'azal arabcha so'z bo'lib, "ayollar bilan suhbatlashishni yaxshi ko'rish", "go'zallikni ta'rif-tavsiflash" degan ma'noni bildiradi. G'azal birinchi bayti o'zaro (a-a), keyingi baytlarining juft misralari matla'ga qofiyadosh bo'lgan she'r janridir. G'azalning birinchi bayti matla' (mabda') — boshlanma, so'nggi bayti maqta' — tugallanma deb ataladi. G'azal besh baytdan o'n baytgacha va undan ko'p baytdan ham iborat bo'lishi mumkin. G'azal tuzilishi jihatidan parokanda va yakpora bo'ladi. **Parokanda** g'azallarda har bir bayt nisbiy mustaqillikka ega bo'ladi. **Yakpora** g'azallar voqyeaband yoki **musalsal g'azallar** deb ham yuritiladi. Ularda baytlar bir-biri bilan bog'liq holda keladi. G'azallar mavzu va g'oyasi jihatidan **oshiqona, orifona, rindona, hajviy, yumoristik, axloqiy-ta'limiy, tabiat manzarasiga bag'ishlangan** bo'ladi.

Masnaviy arabcha so'z bo'lib, "ikkilik, juft" degan ma'noni bildiradi. Masnaviy ikki misradan tarkib topgan, **a-a, b-b, v-v** va hokazo tarzida qofiyalanadigan she'r shaklidir. Voqyealarni erkin ifodalashga qulay bu janrdan Sharq adabiyotida keng foydalanilgan. Jumladan, Firdavsiy "Shohnoma"si, Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy, Navoiy "Xamsa"lari, Muhammad Solihning "Shayboniynoma"si masnaviy janrida bitilgan. Umuman, muayyan syujetga asoslangan katta hajmli asarlar, xususan, dostonlar, tarjimai hollar, she'riy tarixlar masnaviy yo'lida yozilgan.

Musallas bandlari uch misradan (a-a-a, b-b-a...), **murabba'** bandlari to'rt misradan (a-a-a-a, b-b-b-a...), **muxammas** bandlari besh misradan (a-a-a-a-a, b-b-b-b-a...), **musaddas** bandlari olti misradan (a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-a...), **musabba'** bandlari yetti misradan (a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-a...), **musamman** bandlari sakkiz misradan (a-a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-b-a...), **mutassa'** bandlari to'qqiz misradan (a-a-a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-b-b-a...) tarkib topgan she'riy janrlardir (Qavs ichida ushbu she'r janrlarining qofiyalanish tartibi ko'rsatilgan). Ma'lumki, band shakl jihatdan she'rning alohida qofiyalanish tartibiga ega bo'lagidir. U she'r mazmunini bosqichma-bosqich, izchil ochib borish vositasidir.

Tuyuq shakli bir xil, mazmuni har xil, ya'ni omonim so'zlar asosida yoziladigan to'rt misradan iborat she'riy janrdir. Tuyuqlar, asosan, **ramali musaddasi maqsur bahrida** yoziladi. **Ramal** arabcha so'z bo'lib, "tuyaning tez va bir maromda yurishi" degan ma'noni bildiradi.

Ruboiy arabcha so'z bo'lib, "to'rtta" demakdir. Ruboiy ham xuddi tuyuq singari to'rt misradan tarkib topgan bo'ladi. Biroq u shakldosh so'zlarga asoslanmaydi. Ruboiy aruz vaznining **axrab** va **axram** tarmoqlaridagina yaratiladi. U chuqur falsafiy xulosalarni ifoda qilgan bo'ladi. Ruboiy **dubaytiy**, ya'ni ikki baytli deb ham yuritiladi. Ruboiyning birinchi misrasida biror fikr aytiladi, ikkinchi misrasida shu fikr

kuchaytiriladi, uchinchisida unga zid fikr bildiriladi va to'rtinchi misrada shoir o'z xulosasini ma'lum qiladi.

Sharq xalqlari adabiyotida keng tarqalib kelgan qasida ham lirik turga mansub janr sanaladi. Bu she'riy janrga mansub asarlar ko'pincha mashhur shaxslarga atab yoziladi. Ularning fazilatlarini madh etiladi. O'zbek shoiri Sakkokiy Mirzo Ulug'bekni sharaflab to'rtta qasida bitgan. U Arslon Xo'ja Tarxonga atab ham to'rtta qasida yozgan Sakkokiy, shuningdek, temuriyzoda Xalil Sultonga va Xoja Muhammad Porsoga ham bittadan qasida bag'ishlagan. Alisher Navoiyning "Hiloliya" asari uning Husayn Boyqaroga bag'ishlagan qasidasidir.

Qasida tuzilishiga ko'ra o'ziga xos tartibga ega bo'ladi. U kirish (muqaddima) bilan boshlanadi. U "nasib" yoki "tashbih" deb nomlanadi. Nasibdan so'ng shoir qahramonining sifatlarini ta'riflashga o'tadi. Bu asosan maqtov, sharaflash ruhida bo'ladi. Mumtoz shoirlar yaratgan qasidalar xuddi g'azal singari qofiyalanish tartibiga asoslangan. Barcha milliy ADABIYOTLARda sharq adabiyotidagi qasidaga muayyan jihatlari bilan yaqin turadigan janr mavjud.

Yevropa adabiyotida keng tarqalgan oda ham qasidaga o'xshaydi. Oda yunoncha oda so'z bo'lib, "qo'shiq" degan ma'noni bildiradi. Oda ham xuddi qasida singari biror kishini sharaflashga yoki biror bir voqeyani ulug'lashga bag'ishlanadi. Ularda ham vatanparvarlik, qahramonlik, saxovatpeshalik madh etiladi. Biroq maqtov ruhidagi odalar bilan bir qatorda yig'i va o'yin odalari ham bo'ladi.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Iglton she'riyat kishilarning hissiyotiga ta'sir o'tkazishi, bu jihatdan mafkuraning hych bir turi unga tenglasholmasligini ta'kidlaydi hamda viktorian davriga kelib "axloq" tushunchasi ham birmuncha boshqacha talqin etila boshlagani, endi u ajdodlar tajribasiga asoslangan, undagi eng ijobiy jihatlarni o'zida mujassam etgan etika tizimi sifatidagi ma'nosini o'zgartirganini qayd qiladi. Bu viktorian davrida dinning o'zining qudratli mafkura sifatidagi o'rnini yo'qotgani bilan bog'liqligiga e'tibor qaratadi. Din haqiqatan ma'lum paytda ma'naviy-ruhiy ehtiyojlarini qanoatlantirmay qo'yadi. To'g'rirog'i, turli omillar ta'sirida odamlar undan uzoqlashadi. Bu paytda "hissiy tajriba"larni o'zida mujassamlashtirgan adabiyot, ayniqsa, she'riyat kishilarni ko'proq qiziqtirib, diqqatini jalb etadi. Hissiyotni ifodalagan, tuyg'u, kechinmalarni aks ettirgan adabiyot, she'riyat o'shanda axloqiy mafkuraning oddiy xizmatkori, uning targ'ibotchisi emas, balki davrning axloqiy mafkurasiga aylanadi. (Iglton T. Teoriya literatury. Vvedenie. 48 – 49-betlar).

Tarixiy sharoit taqozosi bilan XX asr o'zbek she'riyatida ham sho'ro tuzumini, kommunistik partiya va uning rahnamolarini sharaflovchi qasida-odalar yozilgan. Barcha ijodkorlar singari G'afur G'ulom, Oybek ham partiya va Leninga qasidalar bag'ishlashgan. Mirtemir ham "Seni ulug'layman, monolit partiyam! Yorug' shu kunimiz, porloq ertamiz, Tog'ni ko'tarolgan po'lat yelkamiz. Seni ulug'layman, Sochi oqarsa ham yigit partiyam!" deb kommunistik partiyani madh etgan.

Tarji'band Sharq she'riyatidagi yirik she'riy janrlar sirasiga kiradi. Tarji'band har bandi o'n to'rt-o'n olti misradan iborat, har biri nisbiy mustaqillikka ega o'n-o'n bir banddan tashkil topgan bo'ladi. Tarji'band bandlari g'azal tarzida (a-a, b-a, v-a, g-a...) qofiyalanadi. Har bir bandning so'nggi ikki misrasi o'zaro qofiyalanib, ana shu bayt

barcha bandlar oxirida aynan bir xilda naqorat bo'lib takrorlanadi. Alisher Navoiy, Nodira kabi ijodkorlar devonida tarji'bandning go'zal namunalarini mavjud.

Tarkibband ham yirik hajmli bo'lishi, qofiyalanish tarzining g'azalga o'xshashligi bilan tarji'bandga o'xshaydi. Biroq u tarji'banddan birinchi band so'nggi baytining har bir band oxirida takrorlanmasligi bilan farq qiladi. Xuddi tarji'band singari mustaqil bandlardan tarkib topadigan tarkibbandning har bir bandi so'nggi bayti o'zaro qofiyadosh bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

5. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: “Ma'naviyat”, 2010.
6. Islom Karimov. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. – Toshkent: “O'zbekiston”, 2009.

Asosiy ADABIYOTLAR

7. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. -T., O'qituvchi, 2005. –208 – 223-betlar.
8. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. - T.: «Fan», 2007 – 147 – 155-betlar.
9. Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya budushogo. 2010. – 48 – 50-betlar

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliev M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: “Akademnashr”, 2010. – 398 b.

Amaliy mashg'ulot

Badiiy obraz turlari

Talabalar I.Sultonning “Adabiyot nazariyasi” hamda D.Quronovning “Adabiyotshunoslikka kirish” darsliklaridagi mavzuga tegishli boblarni o'qib o'rganishadi.

Adabiyot:

Sulton I. Adabiyot nazariyasi. -T., O'qituvchi, 2005. –102 – 107-betlar.

Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. - T.: «Fan», 2007 – 58 – 71-betlar.

Seminar mashg'uloti

G'afur G'ulom she'rlaridagi badiiy san'atlar

Talabalar G'afur G'ulomning “Kuzatish”, “Men – yahudiy”, “Sen yetim emassan”, “Sog'inish”, “Vaqt” she'rlarini tahlil qilishadi.

Adabiyot:

G'ulom G'. Tanlangan asarlar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2003. – 35 – 49-betlar.

MUSTAQIL TA'LIM

Ibrohim G'afurovning “Mangu latofat” kitobini o'qib o'rganish

Talabalar Ibrohim G'afurovning “Mangu latofat” kitobini o'qib, amaliy va seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rishadi.

Adabiyot:

G'afurov I. Mangu latofat. – T.: “Sharq”, 2008. – 464 b.

Nazorat savollari

1. Aruz she'r tizimi boshqa she'r tizimlaridan qaysi jihatlariga ko'ra farq qiladi?
2. Hijo va bo'g'in o'rtasida qanday farq bor?
3. Aruz she'r tizimida qanday janrlar mavjud?
4. Aruzdagi rukn va bahr nima?

Glossariy

She'r tizimi – muayyan o'lchovga asoslangan she'riy vazn (o'lchov)lar tizimi, majmui. She'r tizimi she'r tuzilishining asosini, uning asosiy qonuniyatlarini belgilab beradi. She'r tizimi o'sha xalq tilining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Barcha she'r tizimlarida bo'g'in asosiy o'lchov birligi sifatida olingan. Bo'g'in esa turli tillarda turlicha sifat va miqdor ko'rsatkichlariga ega. Shundan kelib chiqqan holda, jahon xalqlari she'riyatida bo'g'inning miqdoriga asoslangan sillabik she'r tizimi, bo'g'inning urg'uli yoki urg'usizligiga asoslangan tonik she'r tizimi, bo'g'inning cho'ziq yoki qisqaligiga asoslangan metrik she'r tizimi, bo'g'inning baland yoki past talaffuz qilinishiga asoslangan melodik she'r tizimi mavjudligi qayd qilinadi. Bir yo'la ikki jihatni asos qilib olgan she'r tizimlari ham bor. (Sillabo – tonik she'r tizimi, turkiy (o'zbek) aruzi) She'r tizimi vaznga nisbatan keng qamrovli tushuncha. Vazn muayyan (konkret) she'rda namoyon bo'ladi. U ma'lum bir she'rning o'lchovini bildiradi. She'r tizimi esa muayyan o'lchov tamoyiliga asoslangan vaznlar majmuidir. Masalan, “aruz tizimi” deganda misralarda cho'ziq va qisqa hijolarning ma'lum tartibda takrorlanib kelishiga asoslangan she'r tizimi nazarda tutiladi. Aruz tizimi esa ko'plab konkret vaznlarni o'z ichiga oladi.

Aruz arabcha so'z bo'lib “chodir ushlab turadigan o'rta qo'yilgan yog'och” demakdir. Aruz she'r tizimi – qisqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib, takrorlanishiga asoslangan metrik she'r tizimidir. Manbalarda aruzga VIII asrda Aruz vodiysida yashagan arab olimi Xalil ibn Ahmad asos solgani, “aruz” atamasi shu joyning nomlanishidan olingani, “Qur'on” arab tilida nozil qilingani, shu bois tilining mavqeyi yuksak bo'lgani, islom dinining ta'siri tufayli aruz musulmon sharqida uzoq asrlar davomida yetakchi she'r tizimi bo'lib kelgani, dastlab arab adabiyotida paydo bo'lgan ushbu she'r tizimi IX asrda fors adabiyotida qo'llana boshlagani qayd etiladi. Fitrat Hijriy 462 yilda Qashqarda yozilgan “Qutadg'u bilig”ni turkiy adabiyotda aruzda bitilgan dastlabki asar sifatida ko'rsatadi. Aruz IX asrdan XIX asr oxiri – XX asr boshigacha o'zbek adabiyotida asosiy she'r tizimi bo'lib kelgan. Aruz mexanik tarzda emas, balki fors va turkiy til xususiyatlariga moslashtirib o'zlashtirilgan. Mumtoz aruzshunoslikda aruzning ritmik birliklari sifatida harf, juzv, rukn va bahr ko'rsatiladi. XX asrda Fitrat o'zbek tilining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, hilo, rukn va bahr turkiy “o'zbek” aruzining ritmik birliklari ekanligini asoslab bergan.

Rukn – arabcha so‘z bo‘lib, “ustun” demakdir. Rukn – aruzda juzv (turkiy aruzda hijo)larning muayyan tartibda birikishidan hosil bo‘luvchi ritmik bo‘lak, juzv bilan bahr orasidagi ritmik birlik. Aruzda juzvlarning ma‘lum tartibda qo‘shilishidan 8ta afoyl yoki asl ruknlar yuzaga keladi:

1. Fauvlun-vatadi majmu'+sababi hafif
2. Foilun-sababi hafif+vatadi majmu'
3. Mafoiylun-vatadi majmu'+sababi hafif+sababi hafif
4. Foilotun-sababi hafif+vatadi majmu'+sababi hafif
5. Mustafilun-sababi hafif+sababi hafif+vatadi majmu'
6. Mafulotu-sababi hafif+sababi hafif+vatadi mafruh
7. Mafoilatun-vatadi majmu'+fosilai sug‘ro
8. Mutafoilun-fosilai sug‘ro+vatadi majmu'

Mazkur sakkiz asl ruknning takroridan bahrlar hosil bo‘ladi. Asllarning zihafga uchrashidan tarmoq (yoki far‘iy, furu') ruknlar yuzaga keladi.

Bahr arabcha so‘z bo‘lib, “dengiz” demakdir. Bahr –aruzda yozilgan she'r va ruknlarning takrorlanish tartibi, muayyan she'rdagi o‘lchov asosi. Aruzda hijo, rukn, misra va bayt (arab aruzida, harf, juzv rukn, bahr, bayt) she'rning o‘lchov birliklari bo‘lib, bunda bayt konkret she'rning ritmik jihatdan tugal birligi, boshqalari esa uning tarkibiy qismlaridir. Bahr misra doirasida voqye bo‘ladi. Chunki birinchi misradagi ruknlar tartibi keyingi misralarda aynan takrorlanadi. Aruzda 8 ta rukn (asl)ning muayyan tartibdagi takroridan bahrlar paydo bo‘ladi. Naoviy “Mezon ul avzon” asarida aruzda 19 ta bahr mavjudligini, Bobur esa “Muxtasar”ida unda 21 ta bahr borligini ko‘rsatadi. Bahrlarning 7 tasi (mutaqorib, mutadorik, hazaj, ramal, rajaz, komil va vofir) bitta rukn takroridan (masalan: mafoiylun / mafoiylun... – hazaj; foilotun / foilotun... – ramal) hosil bo‘ladi. Faqat mafulotu asli (rukni) o‘zi mustaqil holda bahr hosil qilmaydi. Bittadan olingan ikkita asl (rukni) takroridan yan 8 ta bahr (muzori', hafif, mujtass, munsarih, muqtazab, tavil, madid va basit) hosil bo‘ladi. Masalan: mafoiylun / foilotun... – muzori'; foilotun / mustafilun... – hafif. Ikkita bir xil va bitta boshqa asl (rukni) takroridan esa yana 4 ta bahr (qarib, mushokil, g‘arib va sari') hosil bo‘ladi. Masalan: foilotun / foilotun / mustafilun – qarib; foilotun / foilotun / mafoiylun – mushokil. O‘zbek tili xususiyati bilan bog‘liq holda she'riyatimizda hazaj, ramal, rajaz, muzori', hafif, mujtass, munsarih, sari', mutaqorib bahrlari faol qo‘llangan. O‘zbek she'riyatida mutadorik, komil, tavil bahrlari esa juda kam uchraydi. She'riyatimizda vofir, muqtazab, madid, basit, qarib, mushokil, g‘arib, ariz, amiq bahrlari ishlatilmagan.

Test topshiriqlari

1.	Qaysi she'r tizimi qisqa, cho‘ziq va o‘ta cho‘ziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanishiga asoslanadi?	* Aruz	Barmoq	Sallabo-Tonik	Melodik
2.	Hijo, rukn va bahr qaysi she'r tizimining ritmik birligi sanaladi?	*Aruz	Melodik	Barmoq	Sillabo-Tonik
3.	Aruz she'r tizimi qaysi adabiyot zaminida paydo bo‘lib, takomillashib borgan?	*Arab	Fors	Turkiy	Yunon

4.	Kim nutqni go'zal qiluvchi vositalarni zotiy go'zalliklar va oriziy go'zalliklar deb ikkiga ajratgan?	* Atulloh Husayniy	Xalil ibn Ahmad	Alisher Navoiy	Abduralon Joni
5.	Turkiy tilda ilmi bade'ga oid ilk asar va uning muallifi nomini ko'rsating	* "Fumun ul balog'a" Shayx Ahmad Xudoydod Taroziy	"Jam'i muxtasar" Vohid Tabriziy	"Hadoyiq us sehr" Rashiddin Votvot	"Mustosil" Bobur
6.	Aruzshunoslikda birgina qisqa unli bilan tugaydigan bo'g'in nima deyiladi?	* Qizqa hijo	Cho'ziq hijo	O'ta cho'ziq hijo	Sokin
7.	Aruzshunoslikda undosh bilan tugaydigan yopiq yoki cho'ziq unli bilan tugaydigan ochiq bo'g'in nima deyiladi?	* Cho'ziq hijo	Qisqa hijo	Mutaharrik	O'ta cho'ziq hijo
8.	Aruzshunoslikda tarkibida cho'ziq unlisi bo'lgan yoki qo'sh undosh bilan yopiq bo'g'in nima deyiladi?	* O'ta cho'ziq hijo	Cho'ziq hijo	Qisqa hijo	Rukn
9.	Aruzda juzv (turkiy aruzda hijo)larning muayyan tartibda birikishidan hosil bo'lan ritmik bo'lak nima deyiladi?	* Rukn	Bahr	Vazn	Band
10.	Aruzda yozilgan she'rda ruknlarning takrorlanish tartibi, muayyan she'rda o'lchov asosini ko'rsating	* Bahr	Hijo	Bayt	Vazn

Tarqatma material

Bobur g'azallari

Kim ko'rubdur, ey ko'ngul, ahli jahondin
yaxshilig'?

Kimki, ondin yaxshi yo'q, ko'z tutma ondin
yaxshilig'?

Gar zamonni nafy qilsam, ayb qilma, ey rafiq,
Ko'rmadim hargiz, netayin, bu zamondin yaxshilig'!

Dilrabolardin yomonliq keldi mahzun ko'ngluma,
Kelmadi jonimg'a hych oromi jondin yaxshilig'.

Ey ko'ngul, chun yaxshidin ko'rdung yamonliq asru
ko'p,
emdi ko'z tutmaq ne, ya'ni har yamondin yaxshilig'?

Bori elga yaxshilig' qilg'ilki, mundin yaxshi
yo'q –

Kim, degaylar dahr aro qoldi falondin
yaxshilig'!

Yaxshilig' ahli jahonda istama Bobur kibi,
Kim ko'rubdur, ey ko'ngul ahli jahondin
yaxshilig'?!

yaxshilig'!

yaxshilig'!

yaxshilig'!

yaxshilig'!

yaxshilig'!

Soʻrma holimniki, boʻldum burnogʻidin zorroq,
Jism jondin zoru jonim jonim jismdin afgorroq.

Banda taqdir aylay olmon band-bandim

dardini,

yuz temur band oʻlsa, ondin bu erur dushvorroq.

Mastu bexudluq bila umrungni oʻtkarding,

darigʻ,

ey koʻngul, mundin beri boʻl bir nima hushyorroq.

Gʻaflat uyqusiddin uygʻon – gar tilar boʻlsang

murod –

Kim, yetar maqsadgʻa har kim boʻlsa ul bedorroq.

Oʻlgali yettim, mening jonim gʻamin ye, ey rafiq,

Dahr aro chun yoʻq kishi sendin manga

gʻamxorroq.

Kelmas oʻxshar zahmating islohgʻa Bobur, magar,

Har davokim qildilar, boʻldung taqi bemorroq.

Adabiyot:

Bobur. Sochining savdosi tushdi: Sheʼrlar. – T.: “Sharq”, 2007. 66 – 67-betlar.

12- MAVZU BADIY ASAR TILI

ReJA:

1. Badiiy asar tili.
2. Badiiy san'atlar.
3. Muallif nutqi, personaj nutqi.
4. Peyzaj, portret tasviri.

Kalit soʻzlar: badiiy til, ma'naviy san'atlar, lafziy san'atlar, badiiy tasvir va ifoda vositalari, muallif nutqi, portret, peyzaj

Imorat, binolar tosh, gʻisht, tuproq kabi xom ashyo, jismlardan quriladi. Mashinalar turli-tuman temir, mis, alyumin va boshqa metallardan yasaladi. Kiyim-liboslar paxta, jun kabilardan tayyorlanadi. Rassom qalam va boʻyoqlar yordamida biror bir manzarani chizadi. Haykaltarosh tosh, ganch, loy kabilardan turli shakllar yaratadi. Umuman, har qanday narsa-buyumni yaratish uchun qandaydir materialdan foydalaniladi. Adabiy-badiiy asar yaratish uchun nimadan foydalaniladi? Buning uchun nima zarur boʻladi?

Adabiy-badiiy asar yaratish uchun faqatgina soʻzdan foydalaniladi. Buning uchun birgina soʻz zarur, xolos. Adabiy-badiiy asar yaratish uchun undan boʻlak boshqa biror bir xom ashyoga ehtiyoj, zarurat boʻlmaydi. Soʻz adabiy-badiiy asarning birinchi va yagona unsuri hisoblanadi. Yozuvchi, shoir asar yozish – hayotning muayyan parchasini badiiy gavdalantirish uchun birgina vosita – soʻzdan foydalanadi. Soʻz uning uchun asar mazmunini roʻyobga chiqaruvchi birdan bir tayanch sanaladi. Chunki uning yordamida asarning barcha unsurlari: qahramonlar obrazi, ular yashagan manzil-makon koʻrinishlari va hokazolar gavdalantiriladi. Asarning syujet, kompozitsiyasi, undan boʻlak boshqa unsurlari ham aynan soʻzning vositasida yaratiladi. Shuning uchun qadim Sharq shoirlari asarlari asosiy mavzusi bayonini boshlashdan avval soʻz sharafiga maxsus qism bagʻishlaganlar. Alisher Navoiy ham barcha dostonlarida soʻz sharafiga alohida bob ajratgan. Jumladan, shoir “Saddi Iskandariy” dostoni oltinchi bobida “Soʻz taʼrifida bir necha soʻz kim...” deb, soʻzga shunday taʼriflar beradi:

*Gar ul boʻlmasa kimsaga yoʻq sharaf,
Aningdekki, gavharsiz oʻlgʻay sadaf.
...Bashar zotida javhari jon ham ul,
Oʻluk jismida obi hayvon ham ul.
...Chu jism ichra jon yoʻqdur, ul yoʻqdurur,
Yana jonga onsiz bu hol oʻqdurur.*

Kishining sharafi uning soʻzi bilan boʻlganidek, badiiy asarning qimmatini, salmogʻi, taʼsirchanligi ham soʻz tufayli yaratiladi. Insonni koinot gultoji darajasiga yuksaltirgan soʻz adabiy-badiiy asar maydonga kelishining asosi sanaladi. Chunki har qanday adabiy-badiiy asar faqat soʻz tufayligina dunyoga keladi. Bu abadiy oʻzgarmas haqiqatdir.

Soʻz esa sirli, ilohiy hodisadir. Masalan, “muhabbat” yoki “inson” degan soʻz qanday paydo boʻlganini hyech kim “ $2 \times 2 = 4$ ” tarzida tushuntirib berolmaydi. Umuman, soʻzlarning qay tarzda yuzaga kelganini toʻla-toʻkis sharhlashga kishilar aqli oʻzlik qiladi. Chunki soʻzlar kimlarningdir istak-ixtiyorlari bilan paydo boʻladigan hodisa emas. Soʻz kishilar iznu ixtiyorida tashqarida turadigan gʻayritabiiy sirdir. U xuddi havoning singari hamma uchun zaruriy ehtiyojdir. Soʻz yana shu jihatiga koʻra havoga oʻxshaydiki, undan hamma bemalol, istaganicha foydalanaveradi. Chunki soʻz hyech kimning mulki, tasarrufidagi jihoz-buyum emas.

Terri Igltonning qayd qilishicha, harbiy davrdagi milliy oʻzini anglash zamonidan keyin ingliz adabiyotining mavqeyi oʻsdi. U bu paytga kelib, jamiyatda hukmron sinfning maʼnaviy aqidalarini oʻzida aks ettira boshladi. Bu sinfning kayfiyati, ruhiyati oʻtgan davrning zarbalaridan oʻnglanmaydigan darajada qattiq jarohatlangan edi. Adabiyot ana shu sinf vakillarini avvalgi qadriyatlarga tayanishga daʼvat etib, tasalli beradigan, tarixning bu gʻalvalari ham uning boshqa mojarolari singari barham tushishiga ishonitiradigan mavjud qiyinchiliklar oʻtib ketishiga umid uygʻotadigan vositaga aylangan edi. Adabiyotning birdan bir quroli – soʻz eng qudratli vosita sifatida shunga imkon bergan edi. Bundan ayon boʻladiki, oʻtmishda nafaqat Sharqda, balki Gʻarbda ham Hukmron sinf soʻz sanʼatiga befarq qaramagan, badiiy soʻzning qudratiga ishongan va uning jamiyat maʼnaviy hayotining tayanchi deb bilgan. Adabiy asar esa oʻzining badiiy tili orqali kishilarning hissiyoti, ong-tafakkuriga taʼsir etadi. (Iglton T. Teoriya literatury. Vvedenie. 52-bet).

Ijodkor ana shunday sir-sinoatli hodisadan foydalanib, adabiy-badiiy asar yaratadi. U soʻz vositasida hayot hodisalarini suratlantiradi. Adabiy-badiiy asarda soʻz haqida mulohaza yuritilganda “badiiy asar tili” iborasi qoʻllanadi. Jumladan, tadqiqotlarda “badiiy asar tili badiiy asar mazmunini roʻyobga chiqaruvchi birdan-bir vositadir”, deyiladi. Badiiy asar tili adabiy til meʼyorlariga tayanadigan, umumxalq tiliga asoslangan, hamma uchun tushunarli ifodalarni qamrab olgan, ijodkorlar tomonidan jilolangan tildir. U mana shu xususiyatlariga koʻra, gʻoyaviy va hissiy (emotsional) taʼsir koʻrsatishning eng samarali vositasidir. Ayni choqda, badiiy til kishilar oʻrtasida barcha uchun tushunarli boʻlgan eng ommabop aloqa qurolidir. Yozuvchi, shoir badiiy asar yaratish – obraz va manzaralar chizish uchun soʻz va iboralar tanlaydi, ularning asl va koʻchma maʼnolarini aniqlaydi, sinonim va antonimlarni topadi, umumxalq tilining gap qurilishi usullaridan, arxaizm va jargonlardan foydalanadi. Shuning uchun adabiyot hayotni soʻz orqali tasvirlash sanʼati deyiladi.

Badiiy asar tili ilmiy asarlar tilidan tasviriylik, emotsionallik, obrazlilik, aforizm kabi xususiyatlari bilan farq qiladi. Fizika, kimyo, matematika, texnika, iqtisodiyot kabi ilmiy sohalaridagi asarlar tili umumlashgan, ixtisoslik yoʻnalishidagi tushunchalarni ifoda etsa, badiiy asarlar tili tabiat manzaralari va inson qalbidagi kechinma, holatlarni mavjud qarama-qarshiliklari bilan aks ettiradi. Bu badiiy asar tilining tasviriylik xususiyatidir.

Ilmiy asarlar tilidagi dalil, raqamlar koʻproq kishilarning aql-tafakkuriga taʼsir koʻrsatadi. Sheʼr, roman, qissa tili esa koʻproq ularning hissiyotiga, tuygʻulariga – qalbiga taʼsir qiladi. Badiiy asar tilining qahramonlar qalb holatini ifodalash orqali kitobxonlar tuygʻulariga taʼsir koʻrsatish uning hissiyligi(emotsionalligi)ni belgilaydi.

Badiiy asar, avvalo, inson qiyofasini gavdalantirishi bilan ta'sirchan ekanligi ma'lum. Ijodkor inson obrazini yaratish uchun tilning turli shakl, ko'rinishlaridan foydalanadi. U shevaga xos so'zlarni, kasb-korga oid atamalarni, kishi nutqining o'ziga xos jihatlarini ko'rsatuvchi iboralarni (masalan, "Mehrobdan chayon" romanida Solih mahdumning "habba" deyishi singari) qo'llaydi. Biroq har bir ijodkor tilning cheksiz imkoniyatlaridan o'z qurbi darajasida, iste'dodi yo'nalishi ko'lamida foydalanadi. Hayotda birovning nutqi boshqa bir kishining gapirishidan farqlangani singari, yozuvchi, shoirlar asarlari tili ham bir-biridan farqlanib turadi. Masalan, Oybek hayot hodisalarini lirik hissiyotlar bilan keng doirada tasvirlashga moyil bo'lsa, Abdulla Qahhor manzaralar va qahramonlar holatini qisqa jumalarda, kinoya, kesatiq, qochiriqlar qo'llab ifoda qiladi. Shu tarzda har bir ijodkor o'z asarlarida xalq tili boyliklarini ko'rsatishga intiladi.

Badiiy til mana shu jihatiga ko'ra ham umumxalq madaniyatining o'ziga xos hodisasidir. Chunki unda xalq tilining o'sish-o'zgarish darajasi namoyon bo'ladi. Til millat madaniyatining o'ziga xos ramzi sifatida ko'rinadi. Millat madaniyati darajasini uning tili, jumladan, adabiyoti tili ham ayon etib turadi. Chunki unda, ya'ni adabiy-badiiy asarlar tilida jonli nutqning barcha jihatlarini umumlashgan bo'ladi.

Badiiy asar tili bilan adabiy til o'rtasida muayyan tafovut mavjud. Ular aynan bir hodisa emas. Avvalo, badiiy asar tili adabiy tilga nisbatan keng hodisadir. Chunki unda adabiy tilning o'zi ham, sheva, kasb-hunar, jargonga oid so'zlar ham, tasviriy ifodalar, turli iboralar ham mujassamlashgan bo'ladi. Adabiy til esa me'yoriy grammatika qoidalariga asoslangan, umumiy talaffuz qoidalariga ega bo'lgan va shu asosda xalq jonli tilidagi har xilliklarni bir xillashtirib olgan til sanaladi. Shu boisdan o'quv-ta'lim ishlari, rasmiy ish qog'ozlari, ilm-fan, publitsistika, matbuot adabiy tilda olib boriladi. Adabiy til ham millat madaniyatining o'ziga xos bir ko'rinishidir.

Biroq badiiy asar tili ham, adabiy til ham umumxalq tiliga asoslanadi. Umumxalq tili har ikkalasining asosi sanaladi.

Badiiy asar tili muallif tili, personajlar tili, dialog, monolog, arxaik so'zlar, shevaga, kasb-hunarga oid so'zlar, jargonlar, neologizmlar, antonim, sinonim, omonim, badiiy tasvir vositalari (*metafora, istiora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, jonlantirish, sifatlash, o'xshatish, mubolag'a, poetik sintaksis (intonatsiya, parallelizm, anafora, takrorlar, inversiya, antiteza, ritorik munosabat, ritorik so'roq)*) kabilardan tarkib topgan bo'ladi. Bu unsurlar badiiy asar tilining jozibali, ta'sirchan bo'lishini ta'minlaydi. Bunday xususiyatga ega badiiy asar tili kishilar nutqiga, ularning fikr, dunyoqarash, madaniyat darajasiga ham samarali ta'sir ko'rsatadi. Badiiy asar tili so'zning nozik tovlanishlarini his qilishga va buni kishilar ongi, ruhiga singdirishga imkon beradi.

Odatda, badiiy asar matnining asosiy qismi muallif tilidan tarkib topgan bo'ladi. Chunki ekspozitsiya, tugun, voqyealar rivoji, yechimi kabi syujet qismlari, peyzaj, qahramonlarning ruhiy holatlari muallif so'zi orqali gavdalantiriladi. Umuman, muallif o'z asarining hikoyachisi, naqlchisi bo'ladi. Ko'pgina asarlarning muallif so'zi bilan boshlanishi ham shundan dalolat beradi. Aslida ham asarning barcha qahramonlari muallif yordami, aniqrog'i, uning so'zlari bilan harakat qiladi. Muallif doimo ular bilan birga bo'ladi. Kitobxonga qahramonlarni ko'rsatib turadi. Personajlarning o'y-kechinmalari, yashirin-oshkora fikrlaridan xabardor qiladi. Ular turgan muhit manzarasini gavdalantiradi.

Ayrim asarlarda voqyealar qahramon tilidan hikoya qilinadi. Masalan, G.G'ulomning "Yodgor" qissasi, "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasi shunday asarlar sirasiga kiradi. Biroq ularda ham qahramonlarni muallif so'zlatadi.

Muallif personajlarning tashqi qiyofasi, ichki kechinmalarini tasvirlash bilan ularni so'zlatadi. So'zlatganda ulardan har birining nutqiga alohida e'tibor beradi. Chunki personajlarning har biri o'ziga xos tarzda gavdalanishi, ularning gap-so'zlari ana shu xususiyatini yorqin namoyon etishi lozim. **Qahramonning diqqatni jalb etadigan birinchi belgisi uning nutqidir.** Misol uchun Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanida Otabek shunday deydi:

"Meni zo'rlagan va majbur qilgan edilar, dada! Sizning o'g'lingiz bo'lgan bu yigitning sha'niga, albatta, odam o'ldirish uyat va nomusdir... Siz o'zingizning orzu-havasingiz yo'lida meni majbur qildingiz va dushmanlarimga yo'lni katta qilib ochib berdingiz, men bu jonvorlikni xoh, noxoh ishlashga majbur qoldim!.. Sizni gunohkor qilishga va gunohingizni kechishga mening haqqim yo'q, dada! Lekin gunohsiz bo'la turib ham yana muvohiza ostiga tushganim uchun o'zimni mudofaa qilishga majburman".

Asar qahramonlari nutqi **dialog va monolog** shaklida ifoda etiladi. Dialog va monologlarda qahramonlarning ichki dunyosi, fe'l-atvori aks etadi. Ijodkorlar qahramonlar nutqida ular yashagan tarixiy davrga xos so'zlash tarzini hamda ularning kasb-kori, ma'naviy sajiyasi (intellektuellik darajasi)ni gavdalandirishga harakat qilishadi. Chunki mantiq shuni taqozo etadi. Misol uchun Odil Yoqubov "Ulug'bek xazinasi" romanida tarixiy haqiqatni ta'sirchan gavdalandirish, davr kishilarining ma'naviy-ma'rifiy olamini aniq ko'rsatish uchun qahramonlarini mana bu tarzda so'zlatadi:

"Eshik ochilib Ali Qushchining xayoli bo'lindi. Ichkaridan shayxulislom Burhoniddinning tanish ingichka ovozi chiyillab eshitildi:

– As salotin zillalohu fil-arz! Onhazratlari shar'iy sultonimiz erur! Bas! Sultonimizning farmoni oliylari barchamiz uchun amri vojibdur!

Uning ovozini bosib, g'ala-g'ovur ko'tarilgan edi, ustodning xiyol bo'g'iq, o'ktam ovozi yangradi:

– Bas! Farmoni Humoyun amri vojibdur! Amir Sultonshoh barlos! Siz otliq hirovul bilan darhol yo'lga chiqqaysiz!.. Amir Sulton Jondor tarxon! Siz barong'or suvoriylari bilan hirovul qo'shinlarining ortidan yurgaysiz. Nasib bo'lsa, dovonda uchrashurmiz. Maslahatlar uchun tashakkur. Mashvarat tamom!"

Asardagi tabiat manzaralari, personajlardan hammasining ham nomi esda qolmasligi mumkin. Biroq ularning yuqoridagi singari o'zaro muloqotlari, tortishuvlari albatta e'tiborni jalb qiladi va xotiraga mustahkam o'rnashib qoladi. Masalan, Abdulla Qahhorning "Anor" hikoyasida shunday lavha bor:

"– Axir, boshqorong'i bo'l, evida bo'l-da! – dedi do'ppisini qoqmasdan boshiga kiyib, – anor, anor... Bir qadoq anor falon pul bo'lsa! Saharimardondan suv tashib, o'tin yorib, o't yoqib bir oyda oladiganim o'n sakkiz tanga pul. Akam bo'lmasa, ukam bo'lmasa..."

Er-xotin tek qolishdi. Xotin jo'xorini tuyib bo'ldi, uni kelidan tog'orachaga solayotib to'ng'illadi:

– Havasga anor yeydi deysiz shekilli...

– Bilaman... Axir nima qilay? Xo‘jayinimni o‘ldirib, pulini olaymi? O‘zimni hindiga garovga qo‘yaymi? G‘alatimisan o‘zing?”

Hikoyaning ana shu o‘rinlarini o‘qiyotganda beixtiyor kishining ko‘ziga yosh keladi. Bechora odamlarning nochor ahvolini aniq gavdalantirgan bu o‘rinlar albatta o‘quvchi qalbiga ta‘sir qiladi. Uni mahzun qilib, o‘ylantirib qo‘yadi.

Dialog, monolog asarni ta‘sirchan qiladigan vositalar sirasiga kiradi. **Dialog** yunoncha dialogos so‘z bo‘lib, “ikki kishi o‘rtasidagi so‘zlashuv” degan ma‘noni anglatadi. **Monolog** ham yunoncha (monos – bir va logos–so‘z, nutq) so‘z bo‘lib, u badiiy asarda ishtirok etuvchi personajlarning o‘z-o‘ziga yoki boshqalarga qaratilgan nutqi sanaladi.

Dialog va monologning asarni ta‘sirchan etuvchi, uni yodda qoldiruvchi unsurlardan ekanligi she‘riy, nasriy asarlardan ham ko‘ra, drama janriga mansub asarlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Drama, komediya, tragediya matni to‘laligicha dialog va monologlardan tarkib topadi. Sahna asarlarini ularsiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Dialog (muloqot, so‘zlashuv) va monolog adabiyot tarixida chuqur iz qoldirgan hodisa sanaladi. Ular barcha millat ADABIYOTLARida o‘ziga xos o‘rin tutib kelgan. Chunki dialog va monologlar asar konfliktini kuchaytirish barobarida, uning syujetini kengaytiradi, muallifning mahoratini, so‘z boyligini namoyish etadi. Masalan, Shekspirning yoki Hamza, Maqsud Shayxzodaning pesalaridagi dialog, monologlar xuddi shunday deyishga asos beradi. Monolog (shuningdek, dialog ham) personajlar ruhiy holatini ko‘rsatishda barcha badiiy vositalar orasida ajralib turadi. Drama janridagi asarlarda ham, she‘riy, nasriy asarlarda ham qahramonlar ruhiyatini monolog yorqin namoyon etadi.

Monologlar namoyon bo‘lish tarziga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: **tashqi monolog** va **ichki monolog**. Tashqi monolog qahramonning o‘z nutqini ovoz chiqarib bayon etishi bo‘lsa, ichki monolog uning ichki o‘y-kechinmalaridir. Tashqi monolog shakli ko‘proq drama, komediya, tragediyada qo‘llansa, ichki monolog barcha janrlardagi asarlarda keng ishlatiladi. Masalan, hayotda har bir odam boshqa bir kishi haqida ko‘nglida qandaydir xayollarga boradi. Ana shu hodisa badiiy asarlarga ham ko‘chiriladi. Roman, qissa, doston personajlari bir-birlari haqida turli o‘ylarga borishadi. Demak, monolog personajlarning o‘zi haqidagi o‘ylaridagina iborat bo‘lmaydi. U boshqalar to‘g‘risidagi, tevarak-atrofdagi hayot haqidagi orzu-o‘y, mushohadalarni ham mujassam etadi.

Personajlarning dialog, monologlarida arxaik, shevaga oid, kasb-korga taalluqli so‘zlar uchraydi. Ular zamonni, personajning mashg‘uloti, tug‘ilib o‘sgan joyini o‘ziga xos tarzda ayon etib turadi.

Avvallari qo‘llangan bo‘lsa-da, ayni paytda nutqda ishlatilmay qolgan so‘zlar **arxaik so‘zlar** sanaladi. **Shevaga xos so‘zlar** esa muayyan hudud kishilari nutqiga xos so‘z va iboralardir. Arxaik so‘zlar o‘tmish manzarasini gavdalantirish maqsadida qo‘llansa, shevaga xos so‘zlar personajlar tilining o‘ziga xosligini namoyon etish, uning manzil-makonini bildirish uchun lozim bo‘ladi. **Kasb-korga oid so‘zlar** esa qahramonlar mashg‘uloti, ular turmush tarzini ko‘rsatish vajhidan asqotadi. Masalan, shaxtyorlarning ish tarzi bilan cho‘ponlarning kundalik ishi bir-biridan farq qiladi. Shunday ekan, chorvadorlar, shaxtyor yoki baliqchilar haqidagi asar personajlar nutqidan ham aniq bilinib turishi lozim. Ana shu maqsadda yozuvchilar o‘z asarlarida shevaga, kasb-korga

oid soʻz, iboralarni qoʻllashadi. Bular mavjud voqeyelikni aniq aks ettirish imkoniyatini yaratadi.

Baʼzan kishilar oʻzaro muloqotlarida faqat bir-birlari tushunadigan soʻz, iboralarni qoʻllashadi. Masalan, tibbiyot xodimlari bemor huzurida uning kasalligi haqida bir-birlari tushunadigan atamalarni qoʻllab gaplashishadi. Ular davolash usullari, qanday doridarmonlarni ishlatish lozimligi xususida oʻzaro maslahatlashishadi. Biroq bu muloqotda nimalar deyilayotganini hamma bemor ham toʻliq tushunavermaydi. Tibbiyot xodimlari nutqidagi boshqalar uchun tushunarsiz terminlar kasb-korga, aniqrogʻi, sohaga oid soʻzlar sanaladi. Biroq yana shunday soʻz, iboralar ham borki, ular **jargonlar** deb ataladi. **Jargon** fransuzcha jargon soʻz boʻlib, “buzilgan til” degan maʼnoni bildiradi. Binobarin, jargon sunʼiy, yasama tildir. U muayyan guruh kishilari doirasidagina qoʻllanadi. Jargon soʻzlar ham barcha kishilarning nutqida ishlatiladigan soʻz, iboralardan tarkib topgan boʻladi. Biroq guruh aʼzolari muayyan soʻz, iboralarni oʻzlarigina tushunadigan maʼnoda ishlatishadi. Ular nazarda tutgan maʼnoni boshqalar bilmaydi. Badiiy asarlarda oʻgʻrilar, qimorbozlar obrazi gavdalanitirilganda ularning nutqida ishlatiladigan soʻz, iboralar – jargonlar keltiriladi. Chunonchi, Tohir Malikning “Shaytanat”, “Murdalar gapirmaydilar” asarlarida jargon soʻzlar oʻgʻri-jinoyatchilar qiyofasini ishonarli koʻrsatish uchun oʻziga xos vosita boʻlgan.

Neologizmlar, asosan zamonaviy mavzudagi asarlarda ishlatiladi. Fan-texnika, ijtimoiy hayot taraqqiyoti tufayli paydo boʻlgan yangi soʻz, atama, terminlar davr ruhini aks ettirish maqsadida badiiy asarlarda qoʻllanadi. Masalan, “neyroxirurgiya”, “bionika”, “kosmonavtika” kabi soʻzlar. “Birja”, “aksiya”, “konsalting”, “fyuchers” singari iqtisodiyot terminlari ham hozirgi oʻzbek tili uchun neologizm hisoblanadi.

Omonim, sinonimlar ham xuddi neologizm, jargon, kasb-kor, sheva, arxaik soʻzlar singari badiiy asar tilining muhim uzvlaridir. **Omonim** yunoncha homos – bir xil va onyma – ism soʻzlaridan yasalgan boʻlib, badiiy asarda har xil maʼno anglatib keluvchi shakldosh soʻzlardir. Ona tili darsliklarida ham omonimlarga shakli bir xil, maʼnosi har xil soʻzlar, deb taʼrif beriladi.

Omonimlardan sharq adabiyotida qadimdan keng foydalanib kelingan. Xususan, omonimlar asosida tuyuqlar yozish anʼanaga aylangan. Tuyuq ijodkorlarning soʻzni bilish, uni his qilish, anglash darajasini koʻrsatadigan oʻziga xos oʻlchov boʻlgan.

Sinonimlar tilning omonimlarga tamoman teskari hodisasidir. **Sinonim** yunoncha synonymos soʻz boʻlib, “bir nomli” degan maʼnoni bildiradi. Ona tili darsliklarida sinonimlarga shakli har xil, maʼnosi bir-biriga yaqin soʻzlar, deb taʼrif berilgan. Sharq mumtoz adabiyotida bunday soʻzlar **mutashobih** soʻzlar deb yuritilgan. Sinonimlar ijodkorning soʻz boyligini bildiradigan hodisa sanaladi. Aslida hych bir tilda maʼnosi bir-biriga aynan teng soʻzlar yoʻq. Tildagi har bir soʻz betakror maʼnoni ifoda qiladi. Har bir soʻzning oʻz jilosi, qamrov doirasi, koʻlami boʻladi. Masalan, yuz, bet, chehra, aft, turq soʻzlari sinonim soʻzlar hisoblanadi. Biroq yuz, chehra soʻzlari ijobiylik sifatini bildirsa, aft, turq soʻzlari salbiy maʼnoni ifoda qiladi. Umuman, har bir soʻzning oʻz taʼsir koʻlami, maʼno yoʻnalishi boʻladi.

Antonimlar esa omonim, sinonimlardan yanada farq qiluvchi soʻzlar sanaladi. **Antonim** yunoncha antonimos soʻz boʻlib, “qarshi” degan maʼnoni bildiradi. Bir-biriga zid maʼnoli soʻz va iboralar antonimlar deb yuritiladi. Antonim soʻzlar hodisa mohiyatidagi qarama-qarshilikni anglatadi. Masalan, Alisher Navoiy:

*Qon yutib umrim jafo ahlida bir yor istadim,
Lekin ul kamraq topildi, garchi bisyor istadim.*

deydi. “Kam – bisyor” qarama-qarshi ma'nodagi so'zlardir. Butun umrim bo'yi odamlar orasidan o'zimga azobu iztirob bilan sadoqatli do'st izladim. Ular juda kam topildi. Biroq men do'stlarim ko'p bo'lishini istadim, deydi ulug' shoir. Istash va amaldagi qarama-qarshilikni “kamraq – bisyor” antonimlari vositasida ifodalash fikrga obrazlilik, ta'sirchanlik baxsh etgan. Antonim hodisasi Sharq adabiyotida **tazod** deb yuritiladi.

Badiiy asarlarda antonim, sinonimlardan tashqari, ko'chimlardan ham foydalaniladi. **Ko'chim** so'z yoki so'z birikmasining o'z ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llanishidir. Ko'chim **trop** deb ham yuritiladi. Ko'chimlar ham nutq ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ko'chimlar bir necha turlarga bo'linadi: metafora(istiora), metonimiya, sinekdoxa, allegoriya(majoz) kabilar.

Metafora yunoncha metaphora so'z bo'lib, “ko'chirish” degan ma'noni anglatadi. Metafora o'xshashli ko'chimdir. U narsa-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslangan bo'ladi. Biroq metafora aynan o'xshatish emas. Metafora bilan o'xshatish bir-biridan birmuncha farq qiladi. Masalan, o'xshatishda albatta ikki yoki uch o'xshatiluvchi narsa bo'ladi. Ular soni istalgancha ko'payib, kengayib borishi ham mumkin. Masalan, Cho'lponning “Xalq” she'rida bir necha o'xshatish ketma-ket qo'llangan:

Xalq dengizdir, xalq to'lgindir, xalq kuchdir,

Xalq isyondir, xalq olovdir, xalq o'chdir...

O'xshatishda **-dek**, **-day** singari qo'shimchalar, **kabi**, **singari**, **go'yo** so'zlari qo'llangan bo'ladi. Metafora (istiora) da esa ko'chma ma'no tashuvchi bitta komponent qatnashadi. Masalan:

She'r yurakli bu lochin

Qoqib qanot-qulochin,

Quzg'unlardan asradi –

Elning xotin-xalochin.

(Maqsud Shayxzoda)

Metafora Sharq adabiyotida **istiora** deb yuritiladi.

Metonimiya ikki tushuncha o'rtasidagi yaqinlikka asoslangan o'xshashsiz ko'chimdir. **Metonimiya** yunoncha metonomadzo so'z bo'lib, “qayta nomlash” demakdir. Metafora(istiora)da bir-biriga o'xshash narsa-buyum va ularning belgilari ko'chiriladi. Metonimiyada esa tashqi ko'rinishi yoki ichki xususiyatlari bilan bir-biriga aloqador, biroq bir-biriga o'xshamagan narsa-buyumlar belgilari chog'ishtiriladi. Metonimiya bir necha xil bo'ladi:

Muallif nomi uning asari o'rnida qo'llanadi:

Fuzuliyning oldim qo'limga,

Majnun bo'lib yig'lab, qichqirdi.

(Hamid Olimjon)

Bu o'rinda **Fuzuliy asarlarini** deyilmoqchi.

Biror narsa u yasalgan material bilan almashtirib ataladi:

*Po'lat qush ham qanotin roslab,
Bulutlarni etar tumtaroq.*

(Hamid Olimjon)

Po'lat qush deyilganda samolyot nazarda tutilgan.

Sinekdoxa ham metonimiyaning bir shaklidir. **Sinekdoxa** yunoncha synekdoche so'z bo'lib, unda bir qism yoki bo'lak orqali yaxlit, butun narsa bildiriladi va aksincha. Ya'ni, bir butun hodisa orqali uning ayrim bo'lagi haqida mulohaza yuritiladi.

*Halol, pokizadir yegan oshimiz,
Ming karra tashakkur peshona terga.*

(G'afur G'ulom)

Peshona ter mehnatning bir bo'lagidir.

*Mahallangda oyoqlar tentirab qoldi,
Qovjirab dilda ishqim armoni qoldi.*

(Oybek)

Oyoqlar kishilar vujudining bir a'zovidir.

Allegoriya(majoz) ko'chim turlaridan biridir. U ertak va masallarda, ayniqsa, keng qo'llanadi. Masalan, tulki qiyofasida ayyor kishilar nazarda tutiladi. Chumoli mehnatkash, zahmatkash odamlar timsoli sanaladi. Allegoriya fikrni pardalab, sal yashirib ifoda qilishning eng o'ng'ay shakli hisoblanadi. Chunonchi, Abdulla Oripovning "Tilla baliqcha" she'rida ham fikr birmuncha pardalab berilgan. Mustabid tuzum jamiyat a'zolarini qobiqqa solib qo'ygani haqidagi fikr ko'lmak hovuzda qolgan baliq timsolida aytilgan.

Allegoriya yunoncha allos – boshqa, o'zga va agoreuo – gapiraman, demakdir. Gulxaniyning "Zarbulmasal", Hamzaning "Toshbaqa va chayon", A.Krilovning "Bo'ri bilan qo'zichoq" kabi masallari allegorik, ya'ni majoziy asarlardir.

Jonlantirish ham badiiy asarlarda keng qo'llanadigan badiiy tasvir vositalari sirasiga kiradi. Jonlantirish kishilarga xos xususiyatlarni jonsiz va mavhum narsa-hodisalarga ko'chirishdir. Masalan, *xo'mraygan bulutlar* deyiladi. Bunda kishilarga xos xo'mrayish jonsiz bulutga ko'chirilgan bo'ladi. Asarlarda tog'-tosh, shamol, daraxt, mevalar xuddi odamlarga o'xshatib gapirtiriladi.

Sifatlash jonlantirishdan birmuncha farq qiladigan badiiy tasvir vositasi sanaladi. Sifatlash narsa-hodisaning biror bir belgi, xususiyatini aniq-ravshan alohida ajratib ko'rsatishdir. Sifatlash ikki xil bo'ladi. Birinchisi oddiy sifatlash bo'lib, unda narsa-hodisalarning o'tkinchi belgilari ta'kidlanadi. Ikkinchisi, doimiy sifatlash bo'lib, bunda narsa--hodisalarning doimiy xususiyatlari aytiladi. *Po'lat nayza, olmos qilich, uchqur ot* kabilar doimiy sifatlash sanaladi. Har ikkala sifatlash turi voqyea-hodisani yorqin ko'rsatishga imkon beradi. Masalan, *oppoq tong, ona zamin*.

O'xshatish badiiy adabiyotning barcha tasvir vositalari orasida eng ko'p qo'llanadigan hodisadir. O'xshatish narsa-buyumning ma'lum bir belgisini boshqa narsa-buyumga solishtirishdir. O'xshatish fikrni yaqqol ifodalash imkoniyatini beradi.

O'xshatish narsalarning bevosita o'xshash tomonlarini ko'rsatish yoki **-dek (-day)** qo'shimchasi, *xuddi, o'xshash, go'yo, misli, misoli, singari, yanglig', bamisoli, kabi* ko'makchilari yordamida hosil qilinadi.

Badiiy asarlarda tasvir vositalari ayrim holda ham, bir nechasi birgalikda, o'zaro bog'liq holda ham ishlatiladi. Masalan, ayrim she'rlarning bir bandida o'xshatish ham, sifatlash ham, mubolag'a, jonlantirish ham qo'llangan bo'ladi. Ular ta'sirchan obraz va manzara yaratish bilan birgalikda, ijodkorning voqyelikka munosabatini ham bildirib turadi.

Mubolag'a narsa-hodisalarning xususiyat, belgilarini kuchaytirib, orttirib tasvirlashdir. Mubolag'a muayyan narsa-hodisalarni boshqalaridan alohida ajratib ko'rsatish maqsadida qo'llanadi. Mubolag'a badiiy asarda aksariyat hollarda o'xshatish, jonlantirish, sifatlash, metafora kabi tasviriy vositalar bilan birgalikda qo'llanadi. Mubolag'a, ayniqsa, folklor asarlarida – ertak, dostonlarda ko'p qo'llanadi.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Igltonning yozishicha, XX asr 20-yillaridan keyin ingliz adabiyoti o'rganishga munosib ob'ekt emas, balki tarbiya uchun zarur vositaga aylandi. U bunday e'tiborga voqyelikni badiiy aks ettirishi, tilining ta'sirchanligi tufayli erishdi. jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy hayotida muhim o'rin egalladi. Badiiy asarlarning tilida ingliz so'z san'atiga xos avvalgi an'analar jonli so'zlashuv tili bilan uyg'unlashdi. Ingliz adabiyotida inson kim, shaxs kim, boshqalar bilan o'zaro munosabatda bo'lishning ahamiyati nimada kabi muhim muammolar asosiy mavzuga aylandi. Ushbu mavzularning muhokama turi nuqtai nazaridan muhokama qilinishi va badiiy so'z vositasida ta'sirchan ifodalanishi ko'pchilikni qiziqtirib qo'ydi. Agar 20-yillardan avval ingliz adabiyotini o'rganish shartmi, deb kelingan, bu ish bilan shug'ullanish vaqtni bekorga ketkazish deyilgan bo'lsa, keyinchalik badiiy asarlar to'g'risida fikr bildirish, turli janrdagi asarlarni tahlil qilish, baho berishni jiddiy ish sanaydigan, unga mas'uliyat bilan qaraydigan kishilar maydonga chiqdi. Badiiy so'z kishilarning hissiyoti, ong-tafakkuriga qaysidir darajada o'z ta'sirini o'tkazishi xususida mulohazalar "Skrutini" ("Sinchkov nigoh") adabiy-tanqidiy jurnalining asosiy mavzusiga aylandi. Bu paytda adabiyot dolzarb mavzularga e'tibor qaratishi emas, balki hayot voqyeligini ta'sirchan badiiy til orqali yoritishi bois jamiyatning diqqatini o'ziga tortdi. (Iglton T Teoriya literatury. Vvedenie. 52 – 53-betlar).

Badiiy asar tilining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning o'ziga xos qurilishidir. U oddiy so'zlashuvdagi nutqdan gap tuzilishiga ko'ra jiddiy farq qiladi. Badiiy asar tili ba'zi o'rinlarda, hatto, grammatika qoidalariga ham mos kelmaydi. Ilmiy asarlar tilida esa grammatika qoidalariga to'la rioya qilingan bo'ladi. Badiiy asar tilida fikrning ta'sirchan bo'lishi asosiy maqsad qilib qo'yilsa, ilmiy asarlarda fikrning mantiqan ishonchli bo'lishiga e'tibor qaratiladi. She'riy, nasriy asarlarda fikrning hissiy ta'sirchan bo'lishiga erishish uchun gap qurilishining intonatsiya, parallelizm, takror, anafora, inversiya, antiteza, ritorik murojaat, ritorik so'roq kabi ifoda usullari qo'llaniladi.

Intonatsiya lotincha intonare so'z bo'lib, "qattiq talaffuz etish" degan ma'noni bildiradi. U so'zlovchining, asar muallifining hodisaga munosabatini anglatuvchi ifoda vositasi sanaladi. Badiiy asarda intonatsiyani turli tinish belgilari, misralarning joylashish tarzi bildirib turadi.

Parallelizm ikki yoki undan ortiq narsa-hodisani yonma-yon qo'yish orqali mazmunni yorqinlashtirish uslubi sanaladi. Unda narsa-hodisalar bir-biri bilan muqoyama qilinadi yoki zidlashtiriladi. Ushbu yo'l bilan fikr aniqlashtiriladi, uning ta'sirchanligi kuchaytiriladi. Parallelizm yunoncha parallellos so'z bo'lib, "yonma-yon boruvchi" degan ma'noni bildiradi. Parallelizmlar mazmunan teng yoki bir-biriga yaqin hodisalarning qiyoslanishi, o'xshatilishi, qarama-qarshi qo'yilishi, talaffuzda bir xil ohangdorlikka asoslangan bo'lishi (intonatsion parallelizmlar) va boshqa ko'rinishda bo'lishi mumkin. Radiflar ham parallelizmning o'ziga xos ko'rinishi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Albatta, bunda misralarda fikr mazmuni o'xshash yoki bir-biriga yaqin hodisalarni ifoda qilishi lozim.

Takror parallelizmga yaqin tasvir usuli hisoblanadi. Matnda u aniq ko'rinib turadi. Chunki takror ayrim so'z, iboralarning ma'lum bir tartib asosida qayta-qayta qo'llanishidir. Takror muayyan maqsadga muvofiq qo'llanadi. Takrorning anafora, epifora, misralar takrori singari ko'rinishlari bor.

Anafora yunoncha anaphor so'z bo'lib, "yuqoriga ko'tarilish" degan ma'noni bildiradi. Bunda bir xil so'z yoki so'z birikmasi she'r misralari boshida aynan bir xil tarzda takrorlanib keladi.

Qaysi bir ozorin aytay jononima ag'yorning,

Qaysi bir og'ritganin ko'nglimni dey dildorning.

(Bobur)

Takrorning ham barcha ko'rinishlari mazmunni kuchaytirish, fikrni ta'sirchan qilishga qaratilgan bo'ladi. **Anafora, inversiya** uning ana shunday ifoda usullari hisoblanadi.

Inversiya lotincha inversi so'z bo'lib, "o'rin almashtirish" degan ma'noni bildiradi. Bunda gap bo'laklari grammatika me'yorlari tartibidan farqliroq tarzda qo'llanadi. Inversiya ta'kidlanmoqchi bo'lgan fikrga mantiqiy urg'u berish, uni kuchaytirish, ta'sirchanligini oshirish maqsadida qo'llanadi.

Ko'p jahongir ko'rgan bu dunyo,

Hammasiga guvoh yer osti.

Lekin, do'stlar, she'r ahli aro

Jahongiri kam bo'lar rosti.

(Abdulla Oripov)

Grammatik me'yorga amal qilinadigan bo'lsa, bu misralar "Bu dunyo ko'p jahongir ko'rgan..." tarzida yozilishi kerak edi.

Antiteza ham fikr ta'sirchanligini oshirish maqsadida qo'llanadigan ifoda usullaridandir. U qarama-qarshi fikrlarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Menga nomehribon yor o'zgalarga mehribon ermish,

Mening jonim olib, ag'yorga oromijon ermish.

(Alisher Navoiy)

Menga nomehribon – o'zgalarga mehribon. Bu zid tushunchalardir.

Ritorik murojaat tantanavorlik, ko'tarinkilik yoki kesatish, kuchli g'azab, nafratni ifodalash uchun qo'llanadigan xitob shaklidagi ifoda usulidir.

Ritorik so‘roq esa fikrni so‘roq shaklida ifodalashdir. Biroq u odatdagi savol shakli emas. Unga javob qaytarmaslik mumkin. Ritorik so‘roq his-hayajonni kuchaytirish uchun beriladi.

Badiiy asar tilida bu kabi tasviriy vositalar, ifoda shakllari ko‘p. Ularning barchasi mazmunning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Omonim, sinonim, antonim, ko‘chim, istiora, metonimiya, allegoriya, sinekdoxa, anafora, antiteza, inversiya kabilar badiiy asar matnida aralash holda, bir-biriga bog‘liq tarzda yoki alohida-alohida shaklda namoyon bo‘ladi. Ular mazmuni ta’sirchan qilishga, qahramonlar ruhiy olamini yorqin jondalantirishga yordam beradi.

Izoh: Mazkur mavzuni yoritishda mavjud darslik, qo‘llanma, lug‘atlarda keltirilgan misollardan foydalanildi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Islom Karimov. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2010.
2. Islom Karimov. Adabiyotga e’tibor – ma’naviyatga, kelajakka e’tibor. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2009.

ASOSIY ADABIYOTLAR

3. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: O‘qituvchi, 2005. – 126 – 152-betlar
4. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: “Fan”, 2007. – 113 – 148-betlar
5. Ulug‘ov A. Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Universitet, 2005. – 38 – 48-betlar
6. Terri Iglton. Teoriya literatury. – M: Territoriya budumego. 2010. – 52 – 53-betlar

QO‘SHIMCHA ADABIYOTLAR

Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliev M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: “Akademnashr”, 2010. – 398 b.

AMALIY MASHG‘ULOT

BADIIY ASAR TILINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Talabalar I.Sultonning “Adabiyot nazariyasi”, D.Quronovning “Adabiyotshunoslikka kirish” darsliklari asosida ushbu mavzuni o‘qib o‘rganishadi.

Adabiyot:

Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: “O‘qituvchi”, 2005. – 126 – 152-betlar
Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: “Fan”, 2007. – 122 – 148-betlar

SEMINAR MASHG‘ULOTI

Abdulla Oripov she’rlaridagi badiiy san’atlar

Talabalar A.Oripovning “Everest va ummon” kitobini o‘qib tahlil qilishadi.

Adabiyot:

Oripov A. Everest va ummon. – T.: “O‘zbekiston”, 2015. – 336 b.

Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: “Fan”, 2007. – 122 – 148-betlar

MUSTAQIL TA'LIM

Yoqubjon Is'hoqovning “So‘z san'ati so‘zligi” kitobini o‘qib o‘rganish

Talabalar Yo.Is'hoqovning “So‘z san'ati so‘zligi” kitobini o‘qib o‘qib, amaliy va seminar mashg‘ulotlariga tayyorgarlik ko‘rishadi.

Adabiyot:

Is'hoqov Yo. So‘z san'ati so‘zligi. – T.: “O‘zbekiston”, 2014. – 320 b.

NAZORAT SAVOLLARI

Badiiy asar tili boshqa asarlar tilidan qaysi jihatlariga ko'ra farq qiladi?

Ma'naviy, lafziy va mushtarak san'atlar o'rtasida qanday farq bor?

Badiiy asarda muallif nutqi qanday namoyon bo'ladi?

Badiiy asarda dialog va monolog qanday o'rin tutadi?

GLOSSARIY

Badiiy til – so'z san'atining asosiy quroli, badiiy adabiyotning obraz yaratish vositasi. Badiiy til “Badiiy asar tili”, “badiiy asar tili”, “poetik til” deb ham yuritiladi. Badiiy til milliy til bazasida voqye bo'lib, milliy tildan badiiy informatsiyani shakllantirish va yetkazish maqsadida foydalanish shaklidir. Badiiy til milliy tildan keskin farq qiluvchi alohida emas. Badiiy til badiiy asarlarda namoyon bo'ladi. Kundalik muloqot tili oddiy informatsiya yetkazsa, badiiy til badiiy informatsiya yetkazadi. Badiiy til yetkazayotgan informatsiya obrazli informatsiya bo'lib, uning vositasida ijodkor tasavvurida yaralgan obraz muayyan ko'rinish kasb etadi. Badiiy obraz esa voqyelikning konkret his etiladigan, o'quvchi ongida qayta jonlanadigan ijodiy aksidir. Ilmiy, rasmiy uslubda ifodalangan informatsiya esa konkret obraz sifatida tasavvur uyg'otadi. Obraz ijodkor qalbida qayta ishlangani bois hissiyotga yo'g'rilgan bo'ladi va bu hissiyot o'quvchi, tinglovchi, tomoshabinga “yuqadi”. Obrazlilik (tasviriylik) va emotsionallik badiiy tilga xos xususiyatdir.

Badiiy tasvir va ifoda vositalari – badiiy asarda narsa-hodisalarni jonli tasvirlash, his-tuyg'u va kechinmalarni yorqin ifodalashga hizmat qiluvchi til vositalaridir. Badiiy tasvir va ifoda vositalari bunday tilning bosh spetsifik xususiyati – obrazlilik (tasviriylik) va emotsionallikni kuchaytirib namoyon qilishga hizmat qiladi. Badiiy asardagi ritorik so'roq, ritorik murojaat, takror, alliteratsiya, assonans, arxaizm, dialektizm, jargon, inversiya, so'z takrori, sintaktik parallelizm kabilar badiiy tasvir va ifoda vositalaridir. Obrazlilik – badiiy asarda voqyelikning so'z vositasida his-tuyg'ularga yo'g'rilgan holda tasvirlanishi va shu tasvir orqali muayyan o'y-fikr, his-kechinmalarini “bunisi tasvir vositasi”, “bunisi ifoda vositasi” deb ajratish to'g'ri emas. Masalan, ritorik so'zroq, ritorik murojaat, takror kabilar ifodaviylikni kuchaytirishga hizmat qiladi. Ular alliteratsiya, inversiya, assonans singari badiiy tasvir vositasi emas. Badiiy tasvir va ifoda vositalari muayyan badiiy-estetik maqsadni ko'zlab, til unsurlarini o'zgacha shakl, ma'no, tartibda qo'llash natijasida yuzaga keladi va voqyelik tasvirining jonli, ta'sirchan bo'lishiga hizmat qiladi.

Ma'naviy san'atlar nutqning ma'no jihhati bilan bog'liq bo'lib, uning ma'no go'zalligini ta'minlovchi she'riy san'atlardir. Iyhom, tavhij, tajohuli orif, talmeh, irso ul masal, husni ta'lil, laffu nashr, mubolag'a, tashbeh, tamsil, istiora kabi badiiy san'atlar ma'naviy san'atlar sirasiga kiradi. She'rning shakl jihatiga e'tibor qaratgan holda, uning uslubiga bezak beruvchi badiiy san'atlar lafziy san'at deyiladi. Tarse', tajnis, saj', qalb, tajziya, zulqofiyatayn kabi badiiy san'atlar lafziy san'atlardir. Ayrim badiiy san'atlar ham ma'noga, ham shaklga aloqador bo'lgani bois lafziyu ma'naviy san'atlar yoki mushtarkk

san'atlar deyiladi. Tazmin, husni matla', husni laqta', taqobul, muqobala, ta'dil, tansiq us sifot, iqtibos, husni ibtido, husni taxallus kabi badiiy san'atlar mushtarak san'atlardir.

Aruzshunoslikda nutqni go'zal qiluvchi badiiy vositalar "sanoyi" deyiladi. Ushbu vositalar ikkiga ajratiladi: zotiy go'zalliklar va oraziy go'zalliklar. Nutqning ataylab, maxsus ishlov berilmagan, kundalik muloqoda keng qo'llanadigan tabiiy go'zalligi zotiy go'zalliklar, nutqqa bezak berish, uning ta'sirchanligini kuchaytirish uchun ataylab yaratiladigan go'zalligi oraziy go'zalliklar deyiladi. Lekin badiiy san'atlarni bu tarzda guruhlarga ajratish shartlidir. Chunki shaklni ma'nodan, ma'noni shakldan ajratib san'at hosil qilib bo'lmaydi.

Muallif nutqi adabiy asardagi bevosita muallif tilidan berilgan bayon, tavsif, izoh kabilardir. Adabiy-badiiy asar til unsurlari vositasida yaratilgan matn, ya'ni nutq hodisasidir. Maqol, ertak, doston kabi folklor janrlari og'zaki badiiy nutq hodisasi, "Xamsa" dostonlari, "o'tkan kunlar" romani yozma badiiy nutq hodisasidir. Badiiy nutq uslubiy jihatdan farqlanuvchi komponentoarning birikuvidan hosil bo'ladi. Badiiy asarda muallif nutqi va personajlar nutqi qator xususiyatlariga ko'ra bir-biridan ajralib turadi. Epik va liro-epik asarlarda voqyea, voqyea kechayotgan joy yoki sharoit tasviri, personajlarga berilgan ta'rif, muallif fikr-mulohazalari bevosita muallif tilidan beriladi. Muallif obrazi asarda tasvirlangan va tasavvurimizda jonlanadigan badiiy voqyelikni yaxlitlashtiruvchi sub'ektiv asosdir. Muallif nutqi esa til unsurlari vositasida yaratilgan matnni yaxlitlashtiruvchi tayanch asosdir.

Muallif obrazi badiiy asar matnida anglashilib turadigan ijodkor shaxsidir. Muallif shaxsi asar badiiy voqyeligiga singib ketadi. Chunki badiiy voqyelik ijodkor ko'rib kuzatgan va u ideal asosida ijodiy qayta yaratgan voqyelikdir. O'quvchi asarda tasvirlangan voqyelikni muallif orqali "ko'radi", "eshitadi" va "his qiladi". Muallifning o'zi qalamga olgan voqyelikka g'oyaviy-hissiy munosabati o'quvchi, tinglovchiga, albatta, ta'sir qiladi. O'quvchi muallifning qarashlarini ma'qullash yoki uni inkor etishi mumkin. XX asr o'rtasida G'arb adabiyotshunosligida "muallif o'limi" konsepsiyasi paydo bo'ladi. Unga ko'ra, badiiy ijodda sub'ektivlik yo'qolib, sub'ektdan mosuvo bo'lgan matngina qoladi. Badiiy asar esa nutq hodisasidir. Nutq sub'ekt tufayli vujudga keladi. Sub'ektsiz nutq yo'q.

"Rivoya" arabcha so'z bo'lib, "hikoya qilish" demakdir. Rivoya epik asar qurilishning asosiy shakli bo'lib, undagi muallif yoki personaj-hikoyachi nutqidir. Ya'ni rivoya – asar matnining personajlar nutqidan tashqari qismi. Voqyealar kechayotgan zamon va makon, voqyea ishtirokchilariga oid turli tafsilotlar (peyzaj, narsa-buyumlar, portret, muallif xarakteristikasi), muallifning falsafiy, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy-siyosiy mushohadalari, personajlarning muallif tilidan berilgan o'y fikrlari rivoyaning tarkibiy qismlaridir. Epik asarda rivoya muallif, roviy yoki personaj tilidan turli mavqye, turli nuqtai nazardan olib borilishi mumkin.

Epik asarda rivoyaning ob'ektiv va sub'ektiv ko'rinishlari kuzatiladi. Birinchisida rivoya "xolis kuzatuvchi" mavqyesidan turib olib boriladi ya'ni roviy voqyealarga aralashmaydi, tasvir predmetiga munosabatini ochiq bildirmaydi. Abdulla Qahhorning "O'g'ri", "Bemor", "Anor" hikoyasi bunga misoldir. Sub'ektiv ko'rinishdagi rivoyada roviy voqyelikning o'zining ichidan o'tkazib, unga munosabatini ochiq bildirib aytib beradi. G'afur G'ulomning "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasi, "Abdulla Qahhorning "O'tmishdan ertaklar" qissasi shunday asardir.

“Dialog” yunoncha soʻz boʻlib, “gaplashish, suhbat” demakdir. Dialog adabiy-badiiy matn komponenti boʻlib, u asardagi personajlarning nutqiy berilgan oʻrinlaridir. Hozirgi zamon prozasi matni rivoya, tavsif va dialogdan tarkib topadi. Suqrot, Aflotun singari yunon mutafakkirlarining ayrim asarlari bir necha kishining muayyan masalalar suhbatidan iborat. Fitratning “Munozara”, “Bedil” asarlari ham shunday. Bu kabi dalillar dialog ikki yoki undan koʻp kishining muloqoti boʻlishi barobarida falsafiy-publitsistik yoʻnalishdagi alohida janr ekanligini bildiradi.

Monolog (yunoncha monos – yakka, logos – soʻz) – yakka shaxsning ayni paytda javob berilishini talab qilmaydigan, boshqalarning soʻzi (replikasi) bilan boʻlinmagan nutqi. Monolog drama asarlarida personajning ruhiy holati, uning ongiyu qalbida kechayotgan jarayonlarni tasvirlashning asosiy shaklidir. Monolog lirik asarlarda ustuvor nutq shakli boʻlib, lirik qahramon kechinmalari asosan monolog orqali ifodalanadi.

Ichki monolog – personajning oʻziga qaratilgan va ichida kechadigan nutchi boʻlib, u badiiy psixologizm shaklidir. Drama asarlarida personajlarning ichki monologi orqali ularning ruhiyati ochib beriladi. F. Dostoevskiy, L.Tolstoy kabi adiblarning asarlarida ham ichki monolog alohida oʻrin tutadi. Ya'ni ularda qahramonlarning yuz berayotgan voqyealarni mushohada etishi, oʻz-oʻzini soʻroq qilishi, nimalarnidir ma'qullab, nimalarnidir inkor etishi keng ifodalanadi. “Jinoyat va jazo”, “Anna Karenina” romanlarida ichki monolog qahramon ongida kechayotgan jarayon sifatida beriladi. Bu jarayonga yozuvchi-muallif aralashmaydi. Ushbu asarlarda shu asosda insonning ong va ong osti qatlamlarida kechadigan murakkab oʻy-kechinmalarni butun ziddiyati bilan ifodalashadi. Ichki monolog inson ruhiyati tasvirlashning eng muhim vositalaridan biridir.

Ong oqimi – inson ruhiyatida kechadigan ziddiyatli jarayonlarni hyech qanday oʻzgarishlarsiz, asl holida tasvirlagan asarlarga, shunday asarlar yozuvchi ijodkorlarga nisbatan qoʻllanadigan shartli temin. “Ong oqimi” terminini fanga XIX asr oxirida amerikalik faylasuf U. Jems olib kirgan. “Ong oqimi” tarafdorlarining ta'kidlashicha inson ongi daryo oqimiga monand boʻlib, bu oqimda his-tuygʻu, oʻy-fikr, kutilmaganda, toʻsatdan paydo boʻladigan assotsiatsiyalar bir-biri bilan betartib almashinib, ular mantiq asosida izohlab boʻlmaydigan darajada chatishib ketadi. Adabiyotda esa inson ruhiyatida kechadigan jarayonlarni tasvirlash muhim ahamiyat kasb etadi. Insonning asarlardagi timsoli boʻlgan qahramonlarning xatti-harakat, oʻy-kechinmalarining ijtimoiy omillari va ma'naviy-ruhiy jihatlarni asoslab koʻrsatish asarlarni hayotga yaqinlashtirib, ularning ta'sirchanligini oshiradi. F.Dostoevskiy, L.Tolstoy singari adiblarning asarlarida qahramonlarning ichki monologi orqali ularning ruhiyatidagi ziddiyatli jarayonlar ochib beriladi. “Ong oqimi” personajlarning ichki monologini aks ettirish yoʻlidagi izlanishlar samarasi sifatida yuzaga kelgan. “Jinoyat va jazo”, “Anna Karenina” kabi asarlarda personajlarning ichki kechinmalari bevosita hayot voqyeligini bilan bogʻlab tasvirlanadi. Ong oqimi adabiyotining J. Joys, M.Prust, V. Vulf singari namoyandalari oʻz asarlarida inson ruhiyatiga chuqurroq kirib borish, uning shu paytgacha qalamga olinmagan qatlamlariga nazar tashlashni asosiy maqsad qilib qoʻyishadi. Ong oqimi adabiyoti Naturalizm yoʻnalishi vakillari hayot voqyeligini bor holicha tasvirlashni maqsad qilib qoʻygan boʻlsa, ong oqimi adabiyoti tarafdorlari inson ruhiyatidagi jarayonlarni undagi hyech bir narsani yashirmasdan, pardalamasdan, asl holida aks ettirishga intilishadi. J. Joysning “Uliss” asari ong oqimi adabiyotining yorqin namunasi.

Portret – fransuzcha portaire so‘z bo‘lib, “tasvirlamoq” demakdir. Portret badiiy asarda personajlarning so‘z vositasida tasvirlangan tashqi ko‘rinishi, ya’ni bo‘y-basto, rangi, yuz-ko‘zi, kiyimi, tana holati va harakatlari, qiliqlari tasviridir. Portret o‘quvchi tasavvurida jonlanadigan to‘laqonli inson obrazini yaratish va uning xarakterini ochish vositalaridan biridir. Portret, peyzaj, interer (yopiq makon), kabilar badiiy asar kompozitsiyasi unsuridir. Badiiy asarlarda statik va dinamik ko‘rinishdagi portretlar bo‘ladi. Syujet voqyeasi to‘xtatilgan holda, qahramon portreti detallar asosida batafsil tasvirlansa, statik portret deyiladi. Badiiy portret ko‘pincha personaj asar syujetiga ilk bor kirib kelganida beriladi. “Dinamik portret” personajning tashqi ko‘rinishi batafsil tasvirlanmasdan uning ko‘rinishi voqyealar davomida yoki dialoglar jarayonida ayrim detallar orqali tavsiflanishidir. Abdulla Qodiriy Kumush, Ra’no portretini alohida to‘xtalib tasvirlaydi. Cho‘lpon “Kecha va kunduz” romanida asosiy qahramonlardan biri Zebi portretini bu tarzda maxsus chizib ko‘rsatmagan. Romanda Zebining xatti-harakatlari, o‘y-kechinmalari ta’sirchan tasvirlangan uning gap-so‘zlaridagi ohang jonli ifodalangan. Shuning uchun Zebini har bir o‘quvchi o‘zicha tasavvur qiladi.

Peyzaj fransuzcha paysage so‘z bo‘lib, “joy, makon” demakdir. Peyzaj asardagi badiiy voqyelikning muhim unsuri, voqyealar kechadigan ochiq makon tasviridir. “Peyzaj” deganda, odatda, tabiat (daryo, ko‘l, o‘rmon, tog‘, osmon, dengiz va boshqa) manzarasi tasviri nazarda tutiladi. Lekin bog‘, ko‘cha, hovli singari inson qo‘li bilan bunyod qilingan joylar tasviri ham peyzajdir. Uy, o‘tov, xona singari yopiq joylar inter’erdir. Badiiy asarlarda ana shunday yopiq makonlarning ko‘rinishi, undagi narsalarning turishi, joylashishi ham tasvirlanadi. Peyzajning badiiy asardagi o‘rni va ahamiyati voqyea kechayotgan joy va vaqt haqida tasavvur berishi bilan belgilanadi. Asarda voqyealar jarayoni to‘xtatib qo‘yilib, ular kechayotgan joy batafsil tasvirlansa, bu statik peyzajdir. Voqyelar kechayotgan joyga tegishli detallar voqyealar davomida berib borilsa, bu dinamik peyzajdir. Asar kompozitsiyasi unsuri sanalgan peyzaj qahramon ruhiyatini ochishda va syujet voqyealari rivojini asoslashda muhim vosita bo‘la oladi. Epik asarlarda peyzajga lirika va drama asarlariga qiyoslaganda ancha keng o‘rin beriladi. Drama asarlarida peyzaj roman, qissa, hikoyadagi kabi batafsil tasvirlanmaydi. Ularda dengizdagi bo‘ron, shamol, kecha-kunduz shartli ifodalanadi. Lirik asarlarda peyzaj detal sifatida beriladi va lirik qahramonning kayfiyati, holati u turgan makon va payt haqida tasavvur uyg‘otadi.

TeST SAVOLLARI

1.	Voqyelikning konkret his etiladigan, o‘quvchi ongida qayta jonlanadigan ijodiy aksi nima deyiladi?	*Badiiy obraz	Syujet	Kompozitsiya	Fabula
2.	Badiiy tilning eng muhim xususiyatini ko‘rsating	*Obrazlilik	Syujetlilik	Alliteratsiya	Ritorik so‘roq

3.	Ijod obrazini yaratishning eng muhim vositalaridan biri nima?	*Personaj nutqi	Syujet	Komozitsiya	Motiv
4.	Asarda muayyan mazmun ifodalovchi, g'oyaviy-badiiy "yuk" tashuvchi tafsilot nima?	*Detal	Syujet	Portret	Peyzaj
5.	Badiiy voqyelikni yaratish ashyosini ko'rsating	*Detal	Motiv	Kompozitsiya	Syujet
6.	Badiiy asarda inson obrazini yaratish va uning xarakterini ochish vositasini ko'rsating	*Portret	Kompozitsiya	Interer	Motiv
7.	Badiiy asarda voqyealar kechadigan ochiq makon tasviri nima deyiladi	*Peyzaj	Motiv	Kompozitsiya	Interer
8.	Badiiy asarda nima voqyealar kechadigan joy va vaqt haqida tasavvur beradi?	*Peyzaj	Portret	Motiv	Dialog
9.	Asar kompozitsiyasining uzviy qismi, asar voqyeligiga kiritilayotgan narsa-hodisa, joy, portret, interer va shu kabilar tasviri nima?	*Tavsif	Syujet	Motiv	Badiiy tasvir vositasi
10.	Qanday asarlarda inson ichki olamida kechuvchi ziddiyatli jarayonlarni	*Ong oqimi	Naturalizm da	Romantik asarlarda	Folklorda

tasvirlashga alohida e'tibor beriladi?					
--	--	--	--	--	--

TARQATMA MATERIAL

Abdulla Oripov

Buyuklik haqida

Mening bir do'stim bor, soddadek go'yo
Ko'ringan odamni "Buyuksan!" deydi.
Lekin o'zini ham unutmas aslo,
Buyukman, deydi.

Buyuklik atalgan bu kibor tuyg'u
Otashin da'vatga ko'proq yaraydi.
Biror naf topdingmi sen undan, yohu,
yerga qaraydi.

Buyuklik ko'rinmas har vaqt, har fursat,
Garchi sen u haqda tinmay so'zlaysan.
Eng avval hurmatli zotlarni ko'rsat,
Buyuklarni keyin izlaysan.

Imtihon

Sen Vatan haqida berma ko'p savol,
Lof urma Vatanning muhabbati deb.
Uni mansab kabi aylama xayol,
Yoxud suhbatingga emasdir u zeb.
Vatan tanangdagi jondir, qondir bu,
Vatanni sevmoqlik imtihondir bu

Bu ulug' sevgida ilohiylik bor,
Vatanni chin farzand faromush etmas,
Menga o'z tuyg'umni o'rgatma zinhor,
Inchunin, kibrning bozori o'tmas.
Rost gapni yolg'ondan farqlar ondir bu,
Vatanni sevmoqlik imtihondir bu.

Asl qahramon kim yorug' dunyoda?
G'oyasin ta'maga almashmagan zot.
Chug'urchuq ko'paysa haddan ziyoda,
Burgut bo'lib yashash oliy mukofot.
Qul ham yurtin sevsa shohdir, xondir bu,
Vatanni sevmoqlik imtihondir bu.

Garchi ko'hna zamin umum makondir,

Insonning har joyda yonsin chirog‘i.
Mo‘jaz bo‘lsa hamki, kulbang oshyondir,
Ona dargohidek uning quchog‘i.
Sen uchun poyonsiz kakhashondir bu,
Vatanni sevmqlik imtihondir bu.

Azal musofirdir dunyoda odam
Ruhim garchi sobit, muallaq tanim.
Bir umr qo‘yningda muqim tursam ham,
Sog‘inib yashadim seni, Vatanim.
Mehr bir, nafrat ham bir tomondir bu,
Vatanni sevmqlik imtihondir bu.

Mayli, suymasinlar meni g‘animlar,
Yo‘limni to‘ssinlar raqiblar, hatto.
Vatan har qayda ham mayoqdek imlar,
G‘ururim yuksalar samogacha to.
Hyech kimga berguvsiz dovrug‘, shandir bu,
Vatanni sevmqlik imtihondir bu.

Adabiyot: Oripov A. Everest va ummon: - T.: “O‘zbekiston”, 2015. – 137, 156 – 157-betlar

13-MAVZU

IJODIY METOD VA IJODKOR USLUBI

ReJA:

Ijodiy metodning o'ziga xos xususiyatlari
Realizm va romantizm metodi umumiy va farqli jihatlarini
Klassitsizm, naturalizm, sentimentalizm, syurrealizm yo'nalishlari
Ijodkor uslubi

Kalit so'zlar: metod, realizm, romantizm, klassitsizm, naturalizm, sentimentalizm, syurrealizm, uslub.

Kishining hayot tajribasi ortib, yoshi ulg'aygani sari uning didi, saviyasi, dunyoqarashi o'sib, ruhi quvvatlanib boradi. Bu esa uning faoliyati takomillashishiga poydevor bo'ladi.

Adabiyot tarixida ham shunga o'xshash hodisa kuzatiladi. Barcha milliy ADABIYOTLAR hayot hodisalarini va inson dunyosini ko'rsatishda oddiylikdan murakkablikka qarab o'sish jarayonini o'tganligi ayon bo'ladi. Biroq bu oddiylik va murakkablik bir-biriga zid hodisa emas. Balki ular birining bag'ridan biri o'sib chiqqan yaxlitlikdir. Oddiylikning o'z hikmati, murakkablikning o'z sinoati borligiga mazkur holat ham o'ziga xos dalolat bo'ladi.

San'at va adabiyotda hayot hodisalarini gavdalantirishning umumiy yo'llari **ijodiy metod** deb yuritiladi. Ijodiy metodga tadqiqotlarda "yozuvchining hayotiy faktlarni tanlash, umumlashtirish, baholash va badiiy obrazlarda aks ettirishda qo'llagan asosiy prinsiplari", "san'atkorning anglanayotgan voqyelikka ijodiy munosabatlarining umumiy ijodiy prinsipi, ya'ni badiiy asarda voqyelikni qayta tiklash prinsipi", "turmush hodisalarini tanlash, o'rganish, idrok etish va tasvirlashning asosiy vositasi" deb ta'rif beriladi.

Ayonki, borliq hodisalariga cheksiz ma'no, mazmun joylangan. Har bir davr kishilari ularning muayyan jihatlarinigina anglashga, kashf qilishga erishadi. Hodisalarining ajdodlarga noma'lum sirlari ularning avlodlariga ayonlashadi. Bu jarayon abadiy davom etadi. Shuning uchun har bir avlod o'zidan avvalgilarga nisbatan dunyo hodisalarini mazmunini ko'proq biladi. Biroq avlodlarning ajdodlaridan ilgarilab ketishi, asosan, borliqning moddiy hodisalarini o'zlashtirishda, ularning yangi imkoniyatlarini topishda namoyon bo'ladi. Ammo inson umrining mazmuni, mohiyatini tushunish, idrok qilishda doimo ajdodlar avlodlari uchun ibrat, namuna bo'ladi. Payg'ambarlarning o'gitlari, G'azzoliy, Naqshband singari mutafakkirlarning inson tabiati va uning hayoti mazmuni xususidagi mulohazalari necha asrlardan beri ibrat, namuna bo'lib kelayotgani, "Kalila va Dimna", "Qobusnoma", "Guliston", "Bo'ston", "Xamsa" kabi asarlardagi fikrlarning hozir ham kishilarni hayratga solayotgani shundan dalolat beradi. Albatta, Konfutsiy, Suqrot yoki imom G'azzoliy hozirgi zamon kishilari singari uyali telefon olib yurmagan. Ular texnika asri kishilari singari samolyotlarda ham uchishmagan. Biroq texnikaning hayratomuz ko'rinishlarini ixtiro qilgan, olis sayyoralarni aql-tafakkuri bilan zabt etmoqchi bo'layotgan asrimizning ixtirochi allomalari inson umrining ma'nosi, mazmuni, bu hodisaning mohiyati, salmog'i haqida olis ajdodlarimizdan o'tkazib

ta'sirchan fikr aytolganmi? Axir, borliqning barcha ne'matlari inson uchun ekan, u haqida gapirish, uni "kashf etish" har qanday texnik ixtirodan ko'ra ahamiyatliroq-ku!

San'at va adabiyotdagi ijodiy metodlar aslida inson dunyosini ko'rsatish, uning ilgari anglanmagan jihatlarini ko'rsatish borasidagi izlanish yo'llaridir. Tadqiqotlarda so'z san'atida inson dunyosini badiiy gavdalantirishning ikki yo'li: romantizm va realizm yo'li bor, deyiladi. Bu ham aslida inson tabiati bilan bog'liq hodisa sanaladi. Chunki odam ham real hayot qo'ynida, ham orzu-havaslar dunyosida yashaydi. Inson tabiatida mavjud hayot tarziga qanoat qilishdan ko'ra, turmushni o'zgartirish istagi, uni yanada yaxshilash havasi baland turadi. Bu havas, ayniqsa, kishining bolalik, yoshlik kezlarida kuchli bo'ladi.

Ehtimol, shu sababdandir, qadim dunyo adabiyoti asarlarining aksariyati romantizmga asoslangan. Yunon dramaturgi Sofokl Evripid asarlari haqida fikr bildirib, mazkur hodisani bunday sharhlagan: "Men odamlarni ular qanday bo'lishi lozim bo'lsa, shunday tasvir etaman, u (ya'ni Evripid — A.U.) esa odamlarni, ular aslida qanday bo'lsalar, shunday tasvir etadi". "Alpomish" dostonidagi Alpomish, Barchin, Qaldirg'och, Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidagi Farhod kabi ijobiy obrazlar ham inson aslida qanday bo'lishi lozimligi haqidagi orzulardan yaralgan qahramonlardir.

Dunyo adabiyotida qadimdan haqiqiy inson qanday bo'lishi kerakligi muammosi bosh masala sanalgan. Shuning uchun kishilarning haqiqiy inson haqidagi orzu-havaslarini akslantiruvchi asarlar ko'p yaratilgan. Homerning "Iliada" va "Odisseya"si ham, "Kalila va Dimna" ham, "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun"lar ham haqiqiy inson haqidagi orzular aksidir. Asl inson haqidagi orzular aksi bo'lgan bu asarlar kishilarni ma'nan ulg'aytirgan, ularni yovuzlik, shafqatsizlik, johillik olamidan uzoqlashishga da'vat qilgan.

Orzu insonning har jihatdan ulg'ayishi uchun yetakchi asos bo'ladi. Ana shu omil odam avlodlarini iqtisodiy, madaniy taraqqiyotga yetaklaydi. Hozirgi turmush tarzimizga ham aslida ajdodlarimizning orzu-havasi ilk poydevor bo'lgan. Orzu-havas, intilish yuksak bo'lgan o'tmish zamonlarda adabiyotda ham romantizm metodi hukmronlik qilgan. Bu ijodiy metod, ayniqsa, Sharq adabiyotida ustuvor bo'lib kelgan. XX asr boshlarigacha o'zbek adabiyotida ham romantizm metodi asosiy o'rin tutgan. Albatta, mavjud hayot hodisalariga munosabat sifatida real turmush hodisalarini akslantiruvchi asarlar ham yozilgan. Ularning aksariyati, asosan, tanqidiy, hajviy ruhda bo'lgan. Real hayotga tanqidiy yondashish esa uni o'zgartirish orzusidan tug'iladi. Orzu-havaslarini akslantirish esa romantizm metodining asosi sanaladi.

Romantizm metodi — hayot haqidagi, inson to'g'risidagi orzular ifodasidir. Bu metodda yaratilgan asarlarda xayoliy voqyealar, orzulardagi obrazlar asosiy o'rin tutadi. Shoir, yozuvchi o'z a'moli (ideali)dagi insonni ko'rsatish uchun qahramonlarini real hayotdagidan ko'ra kuchliroq, fidoyiroq, jasurroq qilib gavdalantiradi. "Farhod va Shirin" dostonidagi Farhod obrazi Alisher Navoiyning chin inson haqidagi orzulari ifodasi sanaladi. Ideal obrazni, ideal hayotni ko'rsatish romantizm metodining bosh xususiyati hisoblanadi. Shuning uchun bu xildagi asarlarda real hayotning o'zidagidan ko'ra boshqacha voqyealar ko'rsatiladi. Fantastik syujetli, mifologiyaga asoslangan asarlar ham romantizm metodiga mansub sanaladi.

"Romantizm ijodiy metodi juda murakkab hodisa bo'lib, u XVIII asr oxiri, XIX asr boshida yevropa, Amerika adabiyotida paydo bo'ldi hamda o'zidan avval adabiyot va

estetikada hukmronlik qilgan klassitsizmga qarshi kurashda shakllandi va rivoj topdi", deyiladi. Biroq Sharq adabiyotida azal-azaldan romantizm ustuvor bo'lgani aniq. Yoki qadimgi yunon dramaturglarining mavjud jamiyat hayotini o'zgartirish, adolatli shoh haqidagi orzu-istaklarini ifodalagan asarlari ham romantizm metodiga mansub. Adabiyotning dastlabki asosi bo'lgan xalq og'zaki ijodidagi ertak, dostonlar ham romantizm metodidagi asarlar sirasiga kiradi.

Shuning uchun aytish mumkinki, XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida yevropa va Amerika adabiyotida yaratilgan, jamiyatdagi mavjud hayot tarzidan qanoatlanmaslikni bildiruvchi asarlar romantizm metodining o'ziga xos yangi bir ko'rinishi sanaladi. Ular romantizm metodidagi avvalgi asarlardan turmushni, inson dunyosini akslantirish borasidagi o'ziga xosliklari bilan alohida hodisa sifatida ajralib turadi. Viktor Gyugo(1802—1885), Jorj Sand(1804—1876), Bayron(1788—1824) kabi yevropa adabiyoti peshqadam vakillari asarlarida xuddi Sharq shoirlari dostonlaridagi singari asl inson, adolatli jamiyat haqidagi orzu-havaslar o'z ifodasini topgan. Faqat ular xuddi "Farhod va Shirin", "Saddi Iskandariy" singari xayoliy voqyealarga emas, balki real hayot voqyealariga asoslangan.

Hayot hodisalari va inson dunyosi esa g'oyat serqirra. Har qanday ijodiy metod ularning ma'lum bir jihatlarinigina qamrab oladi, xolos. Klassitsizm, romantizm, realizm, simvolizm, naturalizm, modernizm ijodiy metodlaridan hech biri hayot hodisalari va inson dunyosini to'la-to'kis akslantirmaydi. Shuning uchun ijodiy metodlarni biridan birini baland yoki past qo'yib bo'lmaydi. Chunki ularning har biri hayotni va insonni ko'rsatishning o'ziga xos muayyan yo'llaridir. Realizm romantizmdan yuqori, romantizm klassitsizmdan yuksak deyish nojoiz. Chunki "Xamsa", "Alpomish" romantizm metodiga mansub bo'lsa, "Sarob", "Ulug'bek xazinasi" esa realistik asardir. "Shoh Edip" klassitsizm davrida yaratilgan. Har biri adabiyot tarixining bebaho gavhari bo'lgan bu asarlarni esa biri-biridan past qo'yib bo'lmaydi.

Ana shu mezondan kelib chiqsak, realizm ijodiy metodi ham klassitsizm, romantizm, modernizm singari hayotni va inson dunyosini badiiy gavdalantirishning bir yo'lidir.

Bundan ayon bo'ladiki, metodlar nisbiy tushuncha. Chunonchi, bitta asar bir necha metodga xos xususiyatlarni o'zida aks ettirishi mumkin. "Shoh Edip"da ham, "Alpomish"da ham yoki har qanday ertakda ham realizm ijodiy metodi unsurlari mavjudligi yoki "Ulug'bek xazinasi", "O'tgan kunlar"da romantizm ko'rinishlari (qahramonlar orzu-havaslari, o'y-xayollari berilgani) borligi shunday dalolat beradi. Shu boisdan, realizm yoki romantizmning dastlab qachon, qaysi adabiyotda paydo bo'lgani xususida hukm chiqarishga ehtiyoj yo'q. Shunday bo'lsa-da, tadqiqotlarda "XIX asrda, ayniqsa, uning ikkinchi qismida yevropa xalqlari adabiyotida ijodiy metod ma'nosidagi realizm shakllandi. Avvalgi davrlar adabiyotida rivojlangan xislatlar realizm adabiyotida yuksak darajaga ko'tarildi va adabiyotning asosiy prinsiplariga aylandi. Gumanizm, insonparvarlik realizmning bayrog'i bo'lib qoldi... Realizm terminini faqat yevropa xalqlari adabiyoti tarixining XIX asriga (uning asosan ikkinchi yarmiga) nisbatan ishlatish asosli" degan qarashlar ilgari surib kelindi. Albatta, bunday qarashlarning maydonga kelishiga davrning mavjud ijtimoiy-siyosiy muhiti sababchi bo'ldi. Biroq, Sharq adabiyotining "Boburnoma" singari o'nlab asarlari ham realizm metodi mezonlariga javob bera oladi. Maxmurning "Hapalak", Turdining "Tor ko'ngulli

beklar...” singari she'rlarida ham mavjud hayot manzarasi aniq badiiy gavdalantirilgan. Shunday ekan, “Realizm metodi XIX asrda faqat yevropa xalqlari adabiyotida shakllandi”, deyish o‘rinsiz. Qolaversa, gumanizm, insonparvarlik faqat shu XIX asrninggina emas, balki barcha davrlardagi adabiyotning bayrog‘i sanaladi. Chunki Sofokl ham, Alisher Navoiy ham, Fyodor Dostoevskiy ham, Abdulla Qodiriy-yu Cho‘lpon ham o‘z asarlarida insonni ulug‘lagan. Uni koinot gultoji deb sharaflagan.

“Romantizm ijodiy metodi ikki xil, ya'ni inqilobiy romantizm va reaksiyon romantizm ko‘rinishida bo‘ladi. Inqilobiy romantizmga mansub asarlar jamiyatni inqilobiy asosda o‘zgartirishni targ‘ib etadi. Reaksiyon romantizm guruhidagi asarlarda jamiyat taraqqiyotiga g‘ov bo‘layotgan hodisalar ideallashtirib ko‘rsatiladi” degan qarashlar ilgari surib kelingani singari realizm metodi ham “tanqidiy realizm”, “ma'rifiy realizm”, “sotsialistik realizm” deb xillarga ajratildi. Ularning har biriga alohida-alohida tavsiflar berildi. Bu xil qarashlar, avvalo, adabiyotga mavjud ijtimoiy hayot ta'siridagi qarash, yondashishlardan kelib chiqdi. Agar romantizmga mansub asarlarda realizmga xos manzaralar mavjudligi, realistik asarlarda romantizm ko‘rinishlari bo‘lishini e'tiborga oladigan bo‘lsak, “inqilobiy romantizm”, “reaksiyon romantizm”, “tanqidiy realizm”, “ma'rifiy realizm”, “sotsialistik realizm” degan ajratishlar juda nisbiy hodisa ekani bilinadi. M.Gorkiyning “Lochin qo‘shig‘i”, “Izergil kampir”, “Bo‘ron qushi qo‘shig‘i” inqilobiy romantizm namunalari deyildi. Sulaymon Boqirg‘oniy, So‘fi Olloyor, Ahmad Yassaviy asarlarida o‘tmish ideallashtirilgan, deb aytili. Aslida M.Gorkiyning mazkur asarlarida mavjud turmushni inqilobiy yangilashga ochiqcha da'vat, chaqiriq sezilmaydi. U asarlarda manzara publitsistik jo‘shqinlik bilan badiiy gavdalantirilgan, xolos. Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy, So‘fi Olloyor ham kishilarni haqiqatga, halollikka, mehru oqibat ko‘rsatishga chaqirgan. “Reaksiyon asarlar” deb kelingan ijod namunalari ham turmushdagi illatlar qoralangan. Shunday ekan, adabiyotni “diniy adabiyot”, “dunyoviy adabiyot” deb ajratish asossiz. Chunki din va dunyo biri-birini inkor etadigan qarama-qarshi hodisa emas. Agar adabiyot “diniy” va “dunyoviy” deb ajratilsa, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab ijodi qaysi adabiyotga kiritiladi? Ahmad Yassaviy asarlarida dunyo, uning mavjudligi hodisalari inkor qilinganmi? Yoki Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Sulaymon Boqirg‘oniy, So‘fi Olloyor o‘z asarlarida din boshqa, dunyo alohida hodisa deganmi? Din va dunyo qarama-qarshi qo‘yilganmi? Avvalo, din dunyoga xos hodisa sanaladi. U dunyo ishlari, kishilar hayotini to‘g‘ri yo‘lga soluvchi yo‘riq hisoblanadi. Bu yo‘riqqa odamlar turlicha yondashadi, xolos. Din ahkomlarini anglash, idrok qilish, unga amal qilishning har xil bo‘lishiga din aslo aybdor emas. Sho‘ro siyosatdonlari singari “Din – afyun, reaksiyon” deyish gumrohlikdir. Din insonparvarlikni ulug‘lovchi, adolat bilan yashashga da'vatlovchi abadiy mo‘jizadir.

Abdulla Qahhorning “Sarob”, “O‘g‘ri”, “Bemor”, “Anor” asarlarida mavjud hayot hodisalari aniq, ishonarli, ta'sirchan gavdalantirilgan. Ulardagi qahramonlar, qalamga olingan voqyealarning hayotda bo‘lganiga, bo‘lishi mumkinligiga ishonish mumkin. Chunki ushbu asarlarda turmush hodisalari ko‘zga qanday ko‘rinsa, shu holda manzaralantirilgan. Hayotni ana shu tarzda, ya'ni o‘z ko‘rinishida, mavjud holda akslantirish esa realizm ijodiy metodining asosiy xususiyatidir.

Realizm lotincha realis so‘z bo‘lib, “bor, mavjud narsa, haqiqiy” degan ma'noni bildiradi. Bundan anglashiladiki, realizm dunyoning moddiy jihatlarini qamrab oladigan umumiy tushuncha sanaladi.

Biroq realizm ijodiy metodini ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan tutsa bo'ladigan hodisalarning ko'rsatilishidan iborat deb talqin etmaslik kerak. Albatta, insonning orzu-havaslari, xayol, o'y-kechinmalari tosh yoki gul kabi ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan tutsa bo'ladigan moddiy hodisa emas. Ammo ular bor, mavjud hodisalar. Ularsiz insoniyat hayotini tasavvur etib bo'lmaydi. Roman, qissa, hikoya, she'riy asarlarda inson hayotining ko'zga ko'rinmas ana shu jihatlari ham ko'rsatilgan bo'ladi. Ya'ni hayotning real hodisalari, kishilararo mavjud munosabatlar gavdalantirilib, qahramonlar orzu-havaslari, xayollari manzaralantirilgan o'rinlarda realizm ijodiy metodi romantizm ijodiy metodiga xos sifatlar bilan uzviy bog'lanib ketgan bo'ladi. Bu esa ikki metodning mushtarakligidan dalolat beradi.

Realizm ijodiy metodining asosiy xususiyati hayot hodisalarini bor bo'yi bilan ko'rsatish va undagi mavjud nuqson, kamchiliklarni tanqid qilish deyish unchalik to'g'ri emas. Chunki turmushdagi, kishilar fe'l-atvoridagi qusurlar xususida romantizm yoki klassitsizmga oid deyilgan asarlarda ham so'z yuritilgan.

Ijodiy metodlarni muayyan tarixiy davr doirasida chegaralash ham o'rinsiz. Chunki tanqidiy realizm namunasi deyilgan Maxmurning "Hapalak", Muqimiyning "Tanobchilar" asarlariga o'xshash tanqidiy, hajviy ruhdagi asarlar qadimda ham yaratilgan. Ular hozir ham yozilmoqda.

Sho'ro siyosati hukmronligi davrida "Sotsialistik realizm metodi — realizmning yuksak bosqichi" deb kelindi. "Sotsialistik realizm voqyelikni haqqoniy, tarixan aniq va inqilobiy rivojda tasvir etish bilan xarakterlanadi" deyildi. Avvalo "voqyelikni haqqoniy, tarixan aniq" ko'rsatishga intilish barcha davrlar adabiyotiga, har bir yozuvchi, shoir ijodiga xos hodisa sanaladi. Sofoklning "Shoh Edip"ida, "Alpomish"da ham, Fyodor Dostoevskiyning "Jinoyat va jazo"sida ham voqyelikni o'ziga xos tarzda ishonarli, demak, haqqoniy va ta'sirchan ko'rsatishga intilish mavjud. Sotsialistik realizmning "voqyelikni inqilobiy rivojda tasvir etishi" esa juda mavhum, tushunarsiz gap. Avvalo, "inqilobiy rivoj" nima o'zi? Badiiy asar voqyealarida qanday "inqilobiy rivoj" bo'lishi mumkin? Syujet rivojida, qahramonlar hayotida, ular o'rtasidagi munosabatlarda keskin o'zgarish bo'lishi mumkin, biroq "inqilobiy rivoj"ni qanday tushunsa bo'ladi? Avvalo, voqyelik ayrim kishilar iznu ixtiyoridagi hodisa emas. Unda o'zgarishlar yuz berishi nihoyatda murakkab kechadigan, juda uzoq davom etadigan jarayon. Kishilar hayotida bo'lgani singari badiiy asar qahramonlari turmushida ro'y beradigan o'zgarishlar ham, avvalo, davrning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy iqlimiga bog'liq bo'ladi.

"Sovet sharqi xalqlari adabiyotida realizmning mustaqil badiiy hodisa sifatida rivoji va gullashi, butunisicha olganda, XX asrga oiddir, ba'zi ADABIYOTLARda esa XIX asrga oiddir" degan qarash ilgari surib kelindi. Bu xil qarash aslida yevropa adabiyoti bilan Sharq adabiyoti orasidagi tafovutni, ularning har biri o'ziga xos hodisa ekanligini e'tiborga olmaslikdan kelib chiqqan. Qolaversa, romantizm adabiyot taraqqiyotining quyi, realizm yuqori bosqichi emas. Realizm romantizmni inkor etmaydi. Ularning har ikkisi bir maqsad — hayot hodisalari va inson dunyosini ko'rsatishning o'ziga xos yo'llaridir. Shuning uchun XX asr jahon adabiyotining eng yetuk namoyandalarida realizm va romantizm ijodiy metodi uyg'unlashib ketgan. Masalan, Mixail Bulgakovning "Usta va Margarita", Chingiz Aytmatovning "Asrni qaritgan kun", "Qiyomat", Gabriel Garsia Markesning "Yolg'izlikda yuz yil" kabi romanlarida

hayotning real hodisalari bilan rivoyat, afsonalar, qahramonlarning xayol, tushidagi voqeaalar yaxlit olam sifatida gavdalaniriladi.

Romantizm va realizm ijodiy metodiga xos yetakchi xususiyatlarning o'zaro birikib, yaxlit badiiy olamni namoyon etishi qadim Sharq adabiyoti namunalari, xususan, Firdavsiyning "Shohnoma", Navoiyning "Xamsa" dostonlarida ham kuzatiladi. Masalan, Shirin mamlakatida tog'li joyda ajoyib saroy, ko'shklar barpo etilgani, kanal qazuvchilarning mashaqqat bilan mehnat qilgani real voqyelikka muvofiq keladi.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Iglton jamiyatning adabiyotga munosabati to'g'risida so'z yuritar ekan, "ijtimoiy-siyosiy tanazzul davrida barcha ilg'or kuchlar adabiyot atrofida birlashadi. Angliya tarixida ham shu holat ko'p bo'lib kuzatiladi. Kapitalistik munosabatlar kuchaygan paytda barcha ijodiy kuchlar adabiyot atrofida birlashdi va jamiyatning kommersionalizatsiyalashga qarshi chiqdi. Turli ijodiy metod va ijodiy uslublarni o'zida mujassamlashtirgan adabiyot jamiyatning o'ziga xos oynasiga aylangan edi. Chunki har xil ijodiy metod va ijodiy uslubda bitilgan asarlar jamiyatning tili, unda yashayotgan odamlarning so'zlashuvdagi nutqi odamlarning dunyoqarashi, maqsad va intilishini, umuman, ijtimoiy hayotning manzarasini ko'rsatib turadi. Agar jamiyat bunga e'tiborsiz qarasa, so'z san'atini qadrlamay qo'ysa, insoniyat mudaniyatini saqlab turadigan quvvat manбайдan mosuvo, bebahra bo'lib qoladi" deydi. (Terri Iglton. Teoriya literatury. – M.: Territoriya budumego. 2010. – 53– 54-betlar.)

Jamiyat taraqqiyotining muayyan davrlarida ayrim masalalar alohida dolzarblik kasb etadi. Mamlakatning keyingi rivoji ayni shu masalalarga bevosita bog'liq bo'ladi. Masalan XX asr boshlariga kelib, Turkistonda madaniy-ma'rifiy masalalarni hal qilish va shu asosda mavjud ijtimoiy qoloqlikka barham berish tarixiy zaruriyatga aylandi. Mustamlakachilar zulmi va dinni bid'atlarga to'ldirish bilan mashg'ul manfaatparast mahalliy hokimiyat ma'murlari tazyiqi tufayli dunyoqarashi, fikri torayib qolgan mahalliy millat kishilari ongini o'stirish, ularni mavjud tuzumni o'zgartirishga da'vatlash benihoya dolzarb bo'lib qoldi. Yangilik tarafdori sifatida maydonga chiqqan jadidlar maktab-maorif tizimini isloh qilishga, madaniy-ma'rifiy ishlarni milliy manfaatlar nuqtai nazaridan jonlantirishga kirishdilar. Behbudiy, Fitrat, Abdulla Avloniy, Hamza, Munavvarqori, Cho'lpon singari jadidlar ana shu maqsadda yangi usulda o'qitish maktablari ochdilar, bu maktab o'quvchilari uchun yangi darslik, qo'llanma, majmualar yaratdilar. Millatni g'aflat uyqusidan uyg'otish, madaniyat, ma'rifatning zamonaviy darajasiga erishishga da'vatlash maqsadida adabiy-badiiy asarlar yozdilar, teatr tomoshalari namoyish qildilar, tashviqot-targ'ibot ishlari olib bordilar. Mavjud turmush qoloqliklarini tanqid qildilar. XIX asr oxiri va XX asr boshidagi adabiyotda mana shu tarixiy hodisa o'z aksini topdi. Shuning uchun mazkur davr adabiyotini "ma'rifatparvarlik realizmi", "demokratik realizm adabiyoti" deb atash keng tarqalgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy turmush tartiblari san'at va adabiyotga o'z ta'sirini o'tkazishi o'zbek adabiyotiga (umuman, sobiq sho'ro davlati tasarrufidagi millatlar adabiyotiga) sotsialistik realizm metodining joriy qilinishida ham aniq ko'rinadi.

"Sotsialistik realizm" termini ilk bora 1929 yilda rus matbuoti ("Literaturnaya gazeta")da paydo bo'lgan. Proletariat, ya'ni ishchilarni mavjud hayotni o'zgartiruvchi kuch sifatida ko'rsatish, ishchilar harakatini jamiyatdagi barcha qoloqliklarga barham

beruvchi hodisa deya talqin qilish, yirik xususiy mulk egalarini hayotdagi barcha fojialarning asosiy aybdori tarzida gavalantirishga asoslangan asarlar “sotsialistik realizm metodi”da yaratilgan deyiladi. Maksim Gorkiyning “Ona” romani mazkur metodda bitilgan dastlabki asar sifatida ibrat timsoliga aylantirildi. “Sotsialistik realizm - hayotni qayta quruvchilar realizmi” deb ta’riflandi.

Har qanday hodisaga “sotsializm”, “kapitalizm” iborasini tiqishtirish urfga aylangan bu davrda barcha ijtimoiy hodisalar keskin tarzda bir-biriga qarama-qarshi qo’yildi. Ana shu sun’iy mafkuraviy hodisa tufayli “sotsialistik realizm”dan o’zga barcha metodlardan kamchilik, nuqson izlash, “romantizm: “inqilobiy romantizm”, reaksion romantizm”; “realizm: “ma’rifiy realizm”, “tanqidiy realizm” deb zidlashtirish taomili paydo bo’ldi. Hodisalarni bu tarzda qarama-qarshi qo’yishdan maqsad sotsialistik realizm realizmning eng yuqori cho’qqisi ekanligiga ishonitirish edi...

“Ijobiy qahramon” xususidagi sotsializmcha qarashlar ham adabiyotning insonshunoslik mohiyatiga tamoman zid edi. Chunki adabiyotshunoslikda “Realizm va tanqidiy realizm asarlarida ijobiy qahramon o’z intilishlari va dunyoqarashi bilan jamiyatdan ajralib turuvchi, o’z muhitiga qarshi boruvchi kishi sifatida tasvir etilar va buning o’z hayotiy asosi bor edi, chunki ekspluatatorlar hukmron bo’lgan jamiyatda ijobiy ideallarga ega bo’lgan inson jamiyatning asoslariga qarshi bo’lmasligi mumkin emas edi, ayni choqda u o’z kurashining muvaffaqiyati mehnatkash omma va uning kurashi bilan bog’liq ekanini ham tushunmas edi. Agar realizm va tanqidiy realizm asarlarida ijobiy qahramon yakka harakat qilishga majbur bo’lgan va hatto ba’zan individualizm psixologiyasiga muhtalo kishi tariqasida tasvir etilsa, sotsialistik realizm adabiyotida ijobiy qahramon mehnatkash omma bilan chambarchas aloqadan o’ziga kuch-quvvat oladi” degan qarash ilgari surildi. Sho’ro davrida “mehnatkash omma” deyilganda, asosan, ishchilar, dehqonlar nazarda tutilardi. Boshqa kasbdagilar ham mehnat qilishi e’tiborga olinmasdi. “Partiyaviylik”, “sinfiylik”, “xalqchilik” kabi sifatlar bilan “ziynatlangan” sotsrealizmning maqtalgan mashhur asarlari “Shoh Edip”, “Xamsa” yoki “Jinoyat va jazo” kabi asarlarga qiyoslanganida esa, ularning qaysi biri ta’sirchanroq ekani ayonlashadi. Sho’ro siyosatdonlarining “sotsialistik realizm san’at va adabiyotning haqqoniy namunalarini yaratishning eng to’g’ri, yagona yo’l-yo’rig’idir” degan ta’kidlari soxta, uydirma ekanligi ham ana shu qiyosda aniq bilinadi.

San’at va adabiyotning asl namunalarini buyurtma berish, yo’l-yo’riq ko’rsatish, maxsus qonun-qoidalar ishlab chiqish bilan yaratib bo’lmaydi. Chunki ijod, jumladan, adabiyot namunalarini yaratish g’ayritabiiy, ilohiy hodisa. Bu hodisani boshqarishga urinish hych qachon ijobiy samara keltirmaydi. Sho’ro siyosatdonlari esa shoir, yozuvchilar ijodini o’z g’oyalari manfaati uchun xizmat qildirishga urindilar. Buning oqibatida bir xil qolipdagi, bir-biriga o’xshash she’r, roman, qissa, hikoyalar maydonga keldi. Ana shu o’ziga xos takror tufayli sho’ro davrida adabiyot rangsizlashdi.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Iglton “Kembrij universitetida o’tgan asrning 20–30-yillarida ingliz adabiyotini o’rganish sanoat kapitalizmining bema’ni, rasvo aqidalari bilan bahslashishiga aylanib ketdi, deydi. O’shanda talabalar orasida ingliz adabiyotini, turli ijodiy metod va ijodiy uslubdagi asarlarni o’qib o’rganish kishini kelgusida o’zligini namoyon etib, XX asrda jamiyatni o’zgartirishga ozgina bo’lsa-da, ulush qo’shishga tayyorlaydi, degan qarash keng yoyilgan. Turli ijodiy metod va ijodiy uslubdagi bir necha she’r va romanni o’qigan Kembrij universiteti

talabasi darhol ingliz adabiyoti o'quv rejasigi kiritilgan ko'pdan-ko'p fanlarning biri emas, balki tarix, syosatshunoslik, falsafa va boshqa fanlardan behad ustun turadigan eng zarur, asosiy fan ekanini bilib olishdi. Chunki ushbu fanlar bevosita adabiyot bilan bog'langan va shu bois akademik uslubdagi murakkab, mavhum ilmiy-nazariy mulohazalar yig'indisi emas, balki ma'naviy-ma'rifiy fanga aylangan edi. Zamon taraqqiyotining o'zi mazkur fanlarning adabiyot bilan uzviy bog'lanishini taqozo etayotgan edi. Adabiyot Choser, Shekspir, Jonson asarlari, Yakov I davri shoirlari, Benyan, Paup, Semyuel Jonson, Bleyk, Vordsvord, Kits, Ostin, Jorj Eliot, Xopkins, Genri Jeyms, Jozef Konrad, Tomas Eliot, Gerbert Lourens ijodi ta'sirida ana shunday ta'sirchan kuchga aylangan edi. Ularning asarlari "Asl ingliz adabiyoti" sanalardi. Bu paytda Spenser, Drayden, Uyg'onish davri dramasi, Defo, Filding, Richardson, Stern, Shelli, Bayron, Tennison, Braunning, aksariyat viktorian romannavislari, Joys, Vulf, Lourensdan keyin asarlari chop qilingan yozuvchilarning ko'pchiligining ijodiga ikkinchi daraja asar deb qaralardi. Dastlab Dikkench ijodini ro'yxatga kiritishmadi. Uni keyin qo'shishdi". Ushbu dalillar esa ingliz adabiyotining ijodiy metod va ijodiy uslublari rang-barang ekanligini bildiradi. (Terri Iglton. Teoriya literatury. – M., Territoriya budumego. 2010. – 54 – 55-betlar).

Aslida, asar bitayotgan yozuvchi, shoir "metod", "uslub", "oqim" degan nazariy gaplarni ko'p-da o'ylab o'tirmaydi. Uning butun fikru xayoli hayotni ko'rsatish, qahramonlarning jonli, ta'sirchan qiyofasini gavdalantirishga qaratilgan bo'ladi. Agar ijodkorning xayol-tasavvuriga "metod", "partiyaviylik", "xalqchillik" singarilar g'ov bo'lib tursa, uning ilhomiga putur yetadi. Haqiqiy ilhom samarasi bo'lgan asar esa har qanday nazariy yo'l-yo'riqlardan yuksak turadi. Siyosatdonlarning g'oyalari eskirishi, mafkuraviy qarashlar noto'g'riligi ayon bo'lib qolishi aniq haqiqat. Ammo haqiqiy ilhom mevasi sifatida bunyodga kelgan asarlar hamisha o'z ta'sirchanligini saqlab qoladi. Alisher Navoiy yoki Aleksandr Pushkin romantizm, realizm ijodiy metodi mezonlarini o'ylab asar yozmagan. Metod va uning ko'rinishi haqidagi nazariy mulohazalar esa aslida asarlarni bir-biridan farqlash, adabiy davrlar o'rtasidagi tafovutlarni ko'rsatish, aniqlash va belgilashning o'ziga xos mezonini sanaladi. Adabiyot qiyofasini hamisha badiiy asarlar belgilaydi. "Romantizm", "realizm", "sotsialistik realizm" singari nazariy gaplar esa o'sha badiiy asarlar zaminida vujudga keladi. Demak, nazariyalar badiiy asar uchun qolip, yo'riqqa aylantirilmasligi kerak. Mixail Bulgakov "Usta va Margarita"ni yaratayotganida sho'ro adabiyotida sotsrealizm avji hukmron bo'lgan. Biroq shu nazariya Bulgakovga ilhom berganmi? Umuman, qaysi bir nazariya shoh asarlar yaratilishiga asos bo'lgan? Mana shu hodisani $2 \times 2 = 4$ tarzida asoslash mumkinmi?

Kornel, Rasin tragediyalari, Moler komediyalari klassitsizm metodiga mansub asarlar deb yuritiladi.

Klassitsizm lotincha classicus so'z bo'lib, "namuna", "ibrat" degan ma'noni anglatadi. Bu metod vakillari o'tmish adabiyoti namoyandalari asarlarini o'zlari uchun mezon, ibrat namunasi deb qaraganlar.

Klassitsizm nazariyotchilaridan biri fransuz adibi va adabiyotshunosi N.Bualo (1636 – 1711): "Adabiyot saroy va shahar uchun yaratilishi kerak" deydi. Klassitsistlar ta'biricha, adabiyotda hamma narsa aniq va qat'iy qoida asosida ko'rsatilishi lozim.

Klassitsizm estetikasining talablaridan yana biri “uch birlik”dir. Ya’ni, dramada gavalantirilayotgan hodisa bitta yaxlit syujet tarzida gavalantirilishi (“harakat birligi” talabi), voqeya bir joyda bo‘lib o‘tishi zarur (“joy birligi” talabi), voqeya yigirma to‘rt soat ichida yuz berishi (“vaqt birligi” talabi) lozim.

P.Kornel (1606 – 1684)ning “Sid” (ya’ni“Said”), “Goratsiy”, J.Rasin (1639 – 1699)ning “Andromaxa”, “Britanik” tragediyalarida, Moler (1622 – 1673)ning “Xasis” komediyalarida klassitsizmning ana shu qoidalariga amal qilingan. Ushbu asarlarda qahramonlar ruhiy olamining yorqin gavalantirilgani, tilning jimjimador sun’iylikdan xoli, sodda ekanligi, syujetning oddiyligi ham e’tiborni tortadi. Bu jihatiga ko‘ra klassitsizm realizm ijodiy metodi bilan mushtarak hodisa ekani ayonlashadi. Klassitsizm va realizmning bu umumiyligi ham ijodiy metod tushunchasining nisbiy hodisa ekanidan dalolat beradi.

Rus adibi L.Tolstoy “Xasis” singari komediyalar yaratgan Molerni “eng go‘zal, xalqchil asarlar bitgan san’atkor” deb ulug‘lagan. Yana bir rus shoiri A.Pushkin esa “Rasin kabi klassitsistlar asarlarida xalq taqdiri va inson taqdiri o‘z aniq in’ikosini topgan” deb e’tirof etgan. Kornel, Moler, Rasin kabi ijodkorlar antik adabiyotni eng oliy, yuksak, ya’ni ibrat namunasi deb qaraganlar. Ular biz o‘zimizdan “yozgan asarlarimizni Gomer yoki Vergiliy o‘qiganida, komediya, tragediyalarimizni Sofokl tomosha qilganida nima degan bo‘lar edi?” deb doimo so‘rab turishimiz kerak, degan aqidani o‘zlari uchun shior qilib olishgan. Klassitsizm vakillari antik adabiyotga yuksak hurmat-ehtirom bildirishgani uchun o‘z asarlarida qadim zamon ijodkorlari dramalari syujetlarini qo‘llashgan.

Klassitsistlar asarlarida hayot hodisalari va inson dunyosining bir qirrasini yoritilgan. Realistik roman, qissa, hikoyalarda esa turmush voqyeli va kishilar fe’l-atvori har tomonlama gavalantirilgan. Bu ham klassitsizm va realizmning yaxlitligini bildiradi.

Klassitsizm vakillari janrlarni tabaqalarga bo‘lishgan. Drama eng yuksak janr, komediya eng quyi janr deyishgan. Epik turga mansub roman, qissa, hikoya janridagi asarlarga ikkinchi darajali deb qarashgan. Bu ular estetikasining cheklangan, zaif jihatlari sanaladi, deyiladi. Klassitsizm vakillarining bunday munosabati, avvalo, o‘sha davr kishilari ma’naviyati, dunyoqarashi bilan bog‘liq. Ma’lum bir davrlarda muayyan janrlarning e’tibori, mavqeyi baland bo‘ladi. Bir paytlar adabiyot mezoni hisoblangan janrlar bir zamonlar kelib o‘z mavqeyidan tushib qoladi. Bu hodisa ayrim kishilarning xohish-istagi, iznu irodasiga bog‘liq emas. Shuning uchun klassitsizm vakillarining janrlarga munosabatini ularning kamchiligi deb emas, balki o‘sha davrga xos estetik qarash deb baholash lozim.

“Klassitsizm XVII asrda Fransiya adabiyotida shakllanib, XIX asr boshlarigacha yevropa mamlakatlari adabiyotida tarqalgan va hukmron bo‘lib qolgan ijodiy metoddir” degan qarash ham nisbiydir. Chunki ayni shu davr asarlariga xos xususiyatlar avvalgi zamonlarda yaratilgan asarlarda ham u yoki bu tarzda mavjud bo‘lgan. Qolaversa, klassitsizm realizm metodining o‘ziga xos bir ko‘rinishi sanaladi. Klassitsizm namoyandalari asarlarida ham real turmush voqyeli gavalantirilgan bo‘ladi.

“Sentimentalizm oqimi”, “naturalizm oqimi”, “modernizm yo‘nalishi” atamalari ham keng qo‘llanadi. “Modernizm yo‘nalishi ekzistensializm, abstraksionizm, simvolizm, surrealizm, futurizm, kubizm kabi oqimlarga bo‘linadi” deyiladi. Sho‘ro siyosati hukm surgan davrda bitilgan aksariyat tadqiqotlarda modernizm

yo'nalishi qoralanadi. Ekzistensiyachilik ta'limoti yirik namoyandalardan biri fransuz adibi, Nobel mukofoti sovrindori (u bu mukofotni olishdan o'z ixtiyori bilan voz kechgan) Jan Pol Sartr (1905 – 1980) bu xususda shunday deydi: “Ekzistensiyachilikni umidsizlikka chaqiradi, deb ayblaydilar; insonning qabihligi, johilligi va shilqimligini ko'rsatib, tubanligini ta'kidlayverishda, ko'pgina yoqimli, go'zal jihatlariga e'tibor bermaslikda, inson tabiatining yorug' tomonidan yuz o'girishda ayblaydilar; ular odamlarning hamjihatligini esdan chiqarib yuborishgan, insonga yakkalab tashlangan mavjudotga qaraganday munosabatda bo'ladilar; inson hayotining yomon tomoniga alohida e'tibor bilan qaraydilar, deydilar... Inson — bu xavotir... Garchand xavotirni yashirsalar-da, u mavjuddir... Ekzistensiyachi ehtirosning qudratliligiga ishonmaydi. U hyech qachon ezgu ehtiros — insonni beshafqatlarcha muayyan qilmishlarga undaydigan, hammayoqni alg'ov-dalg'ov qiladigan oqim va shuning uchun uzr o'rniga o'tishi mumkin, deb da'vo qilmaydi. U inson o'z ehtiroslari uchun javobgar deb biladi... Inson o'zini qay darajada amalga oshirsa, shu darajadagina mavjud bo'ladi... Prustning dahosi, bu — Prustning asarlaridir. Rasinning dahosi, bu — uning bir qator fojealari. Ulardan boshqa hyech narsa yo'q. Agar Rasin yana bir fojea yozmagan bo'lsa, Rasin yana bir fojea yozishi mumkin edi, deyishning nima keragi bor? Inson o'z hayoti bilan yashaydi, u o'z qiyofasini yaratadi, u qiyofadan tashqarida esa hyech narsa yo'q... Biz faqat inson o'zining qator qilmishlaridan boshqa hyech narsa emas, u mana shu qilmishlaridan tashkil topadigan munosabatlar majmuidan iborat, demoqchimiz, xolos... Ekzistensiyachi qo'rqoqni tasvirlar ekan, uni o'z qo'rqoqligi uchun javobgar deb hisoblaydi. U yuragi, o'pkasi yoki miyasining qo'rqoq bo'lgani uchun shunaqa emas, balki o'z qilmishlari bilan o'zini qo'rqoq qilgan. Mijozning qo'rqog'i bo'lishi mumkin emas, Mijoz asabiy, zaif, chala yoxud to'laqonli bo'lishi mumkin, lekin zaif odam degani — albatta qo'rqoq degani emas, chunki qo'rqoqlik bosh tortish yoki yon bosish oqibatida yuzaga keladi. Mijoz bu — hali harakat emas. Qo'rqoq o'z qilmishi orqali aniqlanadi... Ekzistensiyachi qo'rqoqni qo'rqoq qiladigan — o'zi, qahramonni qahramon qiladigan ham — o'zi, deydi... Ekzistensiyachi insonning tushkun tasvirini bermaydi, uni qilgan ishiga qarab baholaydi. U insonga bor umid faqat uning harakatida ekani va faqat yagona harakatgina insonning yashashi uchun imkon berishini aytadi... Biz o'zgaga ro'baro' turib, o'zimizni angalaymiz va ayni paytda, o'zga ham biz uchun xuddi o'zimizday ishonchli bo'ladi... O'zim haqimdagi biror bir haqiqatni bilish uchun men o'zga orqali o'tishim kerak. O'zga kishi, deylik, o'z-o'zimni anglashimda qanchalik zarur bo'lsa, mening mavjud bo'lishim uchun ham shunchalik zarur... Biz har bir alohida hodisada erkinlik erkinlik uchun bo'lishini istaymiz. Biroq erkinlikka intilar ekanmiz, u to'laligicha boshqa odamlar erkiga va boshqalarning erki bizning erkimizga bog'liq ekanini ko'ramiz... Ekzistensiyachilik, bu — hayotbaxshlik, harakat haqidagi ta'limotdir”.

Hayot ziddiyatlarga, qarama-qarshiliklarga to'la bo'lgani uchun kishilarning tabiati, fe'l-atvori, dunyoqarashi murakkablashgan. Bu murakkablikning barcha jihatlarini hyech bir nazariya to'la-to'kis ifoda qilib berolmaydi. Jumladan, hyech bir adabiy metod, yo'nalish, oqim ham inson dunyosini batafsil akslantirmaydi. Romantizm, realizm metodining eng barkamol asarlarida ham inson dunyosining ma'lum bir qirralari gavdalantirilgan bo'ladi, xolos. Ekzistensializm yo'nalishining J.Sartr (1905–1980), M.Prust (1871–1922), J.Joys (1882–1941), A.Kamyu (1913–1960), F.Kafka (1883–

1924) kabi namoyandalari asarlarida ham inson hayotining muayyan jihatlari — xavotir, tahlika, umidsizlik, iztirob ko'rsatiladi. Ularning roman, qissa, hikoyalarida shu adabiyotning romantizm, realizm ijodiy metodiga mansub asarlaridagi singari ijobiy-salbiy qahramonlar yo'q. Modernizm yo'nalishi vakillari asarlarida iztirob ichidagi inson qiyofasini ko'rsatish asosiy o'rin tutadi. Ularda insonning tubanliklari oshkor gavdalan-tiriladi. Tushkunlikka tushgan kishilarning xatti-harakatlari, o'y-kechinmalari keng akslantiriladi. Ekzestensionalizm namoyandalari diqqatini qaratgan xavotir, qo'rquv, iztirob, tubanlik va ular keltirib chiqaradigan salbiy oqibatlar esa real hodisalardir. Ular inson hayotining ajralmas bo'laklaridir. Inson tabiati, fe'l-atvori, hayot tarzining ana shu mavjud jihatlari yoritish esa adabiyotning insonshunoslik mohiyatiga zid kelmaydi.

Syurrealizm fransuzcha surrealisme so'z bo'lib, "yuksak realizm", "realizmdan ham yuksak" degan ma'noni anglatadi. Bu oqim XX asr 10–20-yillarida dastlab Fransiyada shakllangan. Ayni shu davrda ijod qilgan ayrim shoirlar, yozuvchilar, rassomlar, haykaltaroshlar, dramaturglar, rejissyorlar asarlarida hayot va inson dunyosi mavjud an'analardan boshqacharoq talqin qilingan. Ular voqeya-hodisalarning tashqi ko'rinishini tasvirlash bilan cheklanmasdan, ularning mohiyatidagi ma'nolarni, hodisalar ichki olamini kutilmagan obrazlarda, murakkab ramz va shakllarda ko'rsatishga intilishgan. Pol Verlen (1844–1896), Pol Elyuar (1895–1952), Emil Verxarn (1855–1916), Oskar Uayld (1854–1900), O.Mandelshtam (1891–1938), A.Axmatova (1889–1966), M.Svetaeva (1892–1941), A.Blok (1880–1924), V.Bryusov (1873–1924), A.Beliy (1880–1934) kabi shoir, yozuvchilarning asarlari ayni shu jihatlari bilan avvalgi davr adabiyoti namunalari ajralib turadi.

Abstraksionizm lotincha abstrastio so'z bo'lib, "uzoqlashish", "mavhumlik" degan ma'noni anglatadi. Abstraksionistlar yaratgan asarlar ko'nikib kelingan asarlardan tamomila farq qiladi. Abstraksionizm nazariyasiga ko'ra, san'at borliqni aks ettirmaydi, balki ijodkorning his-tuyg'ularini ifodalaydi. Bu oqim namoyandalari fikricha, har qanday shakl muayyan mazmunga ega bo'ladi. Abstraksionizm vakillarining bu qarashlarini ham inkor etib bo'lmaydi. Chunki har qanday san'at asarida ijodkorning his-tuyg'ulari o'z ifodasini topadi, har qanday shakl o'ziga xos mazmunni ifoda qiladi. Shaklni mazmundan ajratib bo'lmaydi. Mazmunsiz shakl yo'q.

Abstraksionizm rassomlik, haykaltaroshlik, teatr, kino, arxitekturada, ayniqsa, keng tarqalgan. Pikasso, Renatto Guttuzo, Salvador Dali kabi musavvirlarning asarlarida borliq hodisalari turli shakl, chizmalar vositasida ramziy ifoda qilingan.

Futurizm lotincha futurum so'z bo'lib, "kelajak" demakdir. Bu yo'nalish nazariyasiga ko'ra, badiiy ijod borliqni akslantirish vositasi emas, balki uning bevosita davomi bo'lishi lozim. U shunda inson erkinligi ijodkorligiga tayanib, yangi dunyoni yaratadi. Futurizm namoyandalari adabiy-badiiy asarlari ifoda uslubining g'alatiligi, murakkab kompozitsion qurilishi, jumllarining odatdagidan tamomila boshqachaligi, fojia va kulgili holatlarni yonma-yon gavdalan-tirishi kabi xususiyatlari bilan o'ziga xoslik kasb etadi. V.Xlebnikov (1885–1922), B.Pasternak (1890–1960), N.Aseev (1889–1963), V.Mayakovskiy (1893–1930) kabi ijodkorlarning asarlarida futurizm ko'rinadi.

Emil Zolya (1840–1902), Flober (1821–1880), Mopassan (1850–1893) kabi adiblar **naturalizm** oqimi namoyandalari deyiladi. Ularning asarlarida qahramonlar hayot tarzi barcha tafsilotlari bilan bayon etiladi. Naturalizm oqimi vakillari asarlari davr

kishilari hayoti haqida aniq ma'lumotnoma bo'la oladi. Mazkur yo'nalish nazariyasiga ko'ra, badiiy asar inson haqida ma'lumot beruvchi hujjat singari aniq tafsilotli bo'lishi lozim. Naturalizm asli lotincha natura so'z bo'lib, "tabiat" degan ma'noni bildiradi.

Shunday asarlar borki, ularning qahramoni qismati kishini achintirib yuboradi. Xo'rlangan, haqoratlangan kishilarning achinarli ahvoli gavdalandirilgan bu asarlarni o'qigan o'quvchi o'z-o'zidan mahzun bo'lib qoladi. Uning qalbini bechora qahramonga achinish his-tuyg'ulari qamrab oladi. Inson qismati fojeliqlari gavdalandirilgan bu xil asarlar **sentimental** asarlar deyiladi. F.Dostoevskiy (1821–1881)ning "Xo'rlanganlar va haqoratlanganlar", A.Chexov (1860–1904)ning "Kashtanka", "Uyqu istagi", I.Karamzin (1766–1826)ning "Bechora Liza" asarlari qahramonlari qismati o'quvchi hissiyotlariga qattiq ta'sir qilib, kuchli achinish, iztirob uyg'otadi. **Sentimentalizm** fransuzcha sentiment so'z bo'lib, "his, his qilish" degan ma'noni bildiradi.

Insonga achinish uni ardoqlash, e'zozlash, qadrlash, sevishga olib keladi. Qahramonlar qismati, fojeasiga achinish uyg'otadigan asarlar kishilar qalbida insonparvarlik, insonga muhabbat tuyg'ularini ulg'aytiradi. Ular mana shu xususiyati bilan adabiyotning insonparvarlik mohiyatini yorqin namoyon etadi.

Umuman, ijodiy metod, ijodiy yo'nalish, ijodiy oqim tushunchalari o'rtasida qarama-qarshilik, jiddiy tafovut yo'q. Ijodiy metod o'rnida "badiiy metod" iborasi ham qo'llanilishi mumkin.

Ijodiy metodlar bir-biridan o'z xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Biroq ular bir-biriga tamoman teskari hodisa hisoblanmaydi. Barcha metod, yo'nalish, oqimlar yagona bir maqsad — hayot hodisalari va inson dunyosini ko'rsatishga xizmat qiladi.

IJODKOR USLUBI

Borliqda bir-biriga aynan o'xshash biron bir hodisa mavjud emas. Jumladan, odamlar ham qiyofa-ko'rinishi, fe'l-atvori, qiziqishlari, xatti-harakatiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Chunki betakrorlik borliqning bosh xususiyati sanaladi. Kishilarning harakat, faoliyati ham ana shu haqiqatni tasdiqlaydi. Odamlar bo'y-basti, ovozi, qobiliyati, irodasi kabi jihatlariga ko'ra bir-biridan aniq ajralib turadi. Hatto bir ota-onaning farzandlari bo'lgan egizaklar ham bir-biriga aynan o'xshamaydi. Yozuvi aynan bir xil kishilarni topishga urinish ham befoyda. Chunki har bir odamning o'ziga xos "xat"i bo'ladi. Ijodkor uslubini ham ma'lum ma'noda ana shunday "xat" deyish mumkin. Yozuvchi, shoirning "xat"i uning asarlari tilida, qahramonlarining so'zlash tarzida, voqyealarning tanlab olinishi va bayon etilishida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham F.Dostoevskiy romanlari bilan L.Tolstoy yoki A.Chexov asarlari bir-biridan farq qiladi. "Qutlug' qon" Oybekning, "O'g'ri" va "Bemor" Abdulla Qahhorning qalamiga mansubligi aniq bilinadi. She'riyatdan xabardor o'quvchilar Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Rauf Parfi she'rlarini bema'lol "tanishadi".

Ijodkorlar asarlarining bunday o'ziga xos bo'lishi, avvalo, borliqning betakror yaratilishi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, shoir, yozuvchi, dramaturglarning hayotiy tajribasi, turmushni kuzatishi, bilim darajasi, didi, saviyasi, dunyoqarashiga asoslanadi. Uchinchidan, bu "xat"da shoir, yozuvchining qiziqishi, fe'l-atvori, ichki dunyosi akslanadi. Har bir odam o'ziga xos olam bo'lgani singari ijodkorlar ham betakror dunyodir. Ana shu betakror dunyo mavzu tanlashda, hodisalarga yondashishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun "uslub — odamdir" deyiladi.

Ijodiy uslub deganda asarning tilinigina nazarda tutmaslik kerak. Til, avvalo, soʻz sanʼatining asosiy quroli, yagona tasvir vositasi sanaladi. Ana shu vosita, ayni shu choqda, ijodkor “xat”ini namoyon etadigan muhim unsurlardan biri ham hisoblanadi.

Ijodiy uslubni “bayon tarzi”, “fikrni ifoda etish mahorati” deb qarash ham uni tor tushunish boʻladi. Chunki uslub juda keng tushuncha. U muayyan bir yozuvchi ijodida ham turli koʻrinishda namoyon boʻlishi mumkin. Har bir asar maʼlum bir uslubni oʻzida ifoda qiladi. Masalan, Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni “xat”i uning gʻazallari “xat”idan farq qiladi. Turkiy “Xamsa” muallifi gʻazallaridan Bobur bitgan gʻazallar ham uslub turlichaligi bilan ajralib turadi.

Ijodkor uslubi shakllanishiga tashqi omillar ham taʼsir koʻrsatadi. Masalan, har bir yozuvchi, shoir boshqa ijodkorlarning asarlaridan nimalarnidir oʻqib oʻrganadi, ularni ijodiy oʻzlashtiradi. Bu oʻrganish uning hayot hodisalarini akslantirishi, inson obrazini gavdalantirishiga oʻz taʼsirini koʻsatadi.

Uslub — ijodkor xayolotining namoyon boʻlish tarzi ham sanaladi. Yozuvchi, shoir voqyealarni, qahramonlarni, ular yashaydigan manzil manzaralarini qanday tasavvur qilsa, shunday ifodalaydi. Oybek qahramonlari harakatlanadigan joylarni jamiki koʻrinishlari bilan keng bayon etadi. Personajlar qiyofa, holatini batafsil suratlantiradi. Abdulla Qahhor esa qahramonlari turgan joyni ham, ularning holati, ahvolini ham ixcham, loʻnda, eng muhim jihatlariga eʼtiborni qaratgan holda tasvirlaydi.

“Sanʼatkor voqyelikdan tanlab olgan unsurlarni badiiy til yordamida xayoloti bilan uygʻunlashtiruvchi va u yaratgan badiiy dunyoning tugal boʻlishini taʼminlovchi vosita — **uslub** deb ataladi” deydi Nobel mukofoti sovrindori, fransuz adibi Alber Kamyu. Demak, **ijodkorning oʻziga xos uslubi** uning hayot hodisalarini tanlashi, uni xayolidagi olam bilan uygʻunlashtirib, badiiy til vositasida akslantirishidir.

Hayot voqyeliği hududsizdir. U rang-barang qirralarga ega. Har bir ijodkorning nigohi uning maʼlum bir jihatlarinigina qamrab oladi. Bir hodisaning oʻzi har bir shoir, yozuvchi uchun turli xil tasavvur uygʻotishi, ularda har xil taassurot hosil qilishi mumkin. Ana shu turli darajadagi taassurot va tasavvur ijodiy uslub namoyon boʻlishiga zamin boʻladi. Ijodkorning xayol-tasavvuri qanchalik teran boʻlsa, u tanlagan hodisalari mohiyatini shu qadar chuqur yoritib beradi. Odil Yoqubov Ulugʻbekning qalbidagi iztirobli oʻylarni bu tarzda gavdalantiradi: “Hayhot! Agar foniy olam yumushlari Ali Qushchi oʻylaganday oson boʻlganida Mirzo Ulugʻbek bu bevafo hokimiyatni allaqachonlar tark etib, oʻzini suyuqli ishiga bagʻishlamas edimi? Boshidagi toj, tagidagi taxt ilmu funun uchun darkor ekanini tushunmaganida bu sovuq koshonani, gunohu azimga botib qolgan bu haram, shon-shuhrat va mansab ishqida hiech bir razolatdan toymaydigan bu amirlar, sarkoru saroybonlar, xurofot va taassub botqogʻiga botgan din peshvolaridan yuz oʻgirib, suyuqli talabalari orasiga, maʼrifat dargohiga ketmas edimi? Lekin ne chora? Bu manhus toju taxt, bu saltanat, insonlar ustidan hokimlik qilmoq istagi shunday shirin ekanki, uning niyati pokligiga kim ishonadi? Kim uning samimiyligiga, oʻz ixtiyori bilan saltanatdan qoʻl yuvganiga ishonib tinch qoʻyadi?”(Ulugʻbek xazinasi. Roman. — Toshkent: Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1994. — B.25.). Adib romani mavzusi qilib, Ulugʻbek hayotining eng tahlikali damlarini tanlagan. Buni koʻrsatish esa Ulugʻbek qalbidagi iztirob, ziddiyatlar kurashini yuqorida keltirilgan parchadagi singari keskin va qaygʻuli ohang bilan ifodalashni taqozo etadi.

Qahramonlar ruhiyati, kechinmalari maromini ta'sirchan ko'rsata olish ham ijodkor uslubiga bog'liq bo'ladi. Masalan, Pirimqul Qodirovning "Ona lochin vidosi" romanida bunday o'rinlar bor: "Gavharshod begim Sohibqiron Amir Temur xonadoniga kelin bo'lib tushgandan beri o'nlab yillar davomida betashvish va bexavotir o'tgan kunlari juda kam bo'lgan. Mudom tog'lar atrofida o'ralashgan bulutlarning shamol-bo'ronlarini eslatuvchi urush-yurishlar, ichki-tashqi nizolarning girdobini ko'rgan. To'g'ri, begimning tole'iga Shohruh mirzo faqat qilich chopadigan bahodir yigit emas, balki madrasa ko'rgan, kitobni sevadigan, oilasiga astoydil mehr qo'ygan fozil inson bo'lib yetishdi. U bilan birga bo'lgan kunlarida Gavharshod begim o'zini baxtiyor his qiladi". Boshqa bir adib Gavharshod begimning bu kechinmalarini yana o'zgacha tarzda ifodalashi mumkin.

Umuman, uslub ijodkorning o'ziga xosligini – uning xayol, tasavvuri ko'lami, inson qalbini his qilish darajasi, hayot hodisalari va kishilararo munosabatlar murakkabligini tahlil qilish layoqati, so'z boyligini namoyon etuvchi hodisadir.

ADABIYOTLAR ro'yxati

Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2010.

Islom Karimov. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. – Toshkent: "O'zbekiston", 2009.

Sulton I. Adabiyot nazariyasi. -T.: O'qituvchi. 2005. – 238 – 256-betlar.

Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. -T.: "Fan", 2007. – 211 – 217-betlar.

Terri Iglton. Teoriya literatury. – M.:, Territoriya budushogo. 2010. – 12 – 25-betlar.

Qo'shimcha adabiyot

Ulug'ov A. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Universitet, 2005. – 78 – 94-betlar

Quronov D., Mamajonov Z., SHERALIEVA M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: "Akademnashr", 2013. – 408 b.

Amaliy mashg'ulot

Ijodiy metod va ijodkor uslubi

Talabalar I.Sultonning "Adabiyot nazariyasi", D.Quronovning "Adabiyotshunoslikka kirish" darsliklari asosida mavzuni o'zlashtirishga harakat qilishadi.

Adabiyot

Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: "O'qituvchi", 2005. – 238 – 256-betlar.

Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. -T.: "Fan", 2007. – 211 – 217-betlar.

Seminar mashg'uloti

Matyoqub Qo'shjonov - adabiyotshunos

Talabalar B.Nazarov, A.Rasulov, Sh.Ahmedova, Q.Qahramonovning "O'zbek adabiy tanqidi tarixi" darsligidan Matyoqub Qo'shjonovning ilmiy-ijodiy faoliyatini o'qib o'rganishadi.

Adabiyot

Nazarov B., Rasulov A., Ahmedova Sh., Qahramonov Q. O'zbek adabiy tanqidi tarixi. – T.: "Tafakkur qanoti", 2012. – 176 – 187-betlar

Mustaqil ta'lim

Ozod Sharafiddinovning “Dovondagi o‘ylar” kitobini o‘qib o‘rganish.
Talabalar Ozod Sharafiddinovning “Dovondagi o‘ylar” kitobini o‘qib o‘rganishadi.

Adabiyot

Sharafiddinov O. Dovondagi o‘ylar. – T.: “Ma’naviyat”, 2004. – 528 b.

Nazorat savollari

Ijodiy metod nima?

Realizm va romantizm ijodiy metodlari qaysi jihatiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi?

Klassitsizm, sentimentalizm, syurrealizm yo‘nalishlari qanday o‘ziga xos jihatlarga ega?
“Ijodkor uslubi” deganda nima nazarda tutiladi?

GLOSSARIY

Metod – yunoncha methods bo‘lib, “tadqiq usuli” demakdir. Adabiyot va san’atdagi hayotni badiiy aks ettirish asosiy tamoyillari “metod” deb yuritiladi. Shuningdek, badiiy asarning g‘oyaviy mazmuni bilan bog‘liq bo‘lgan hayot materialini tanlash, badiiy idrok etish va baholash prinsiplari ham “metod” deyilgan. Bunda ijodkor voqyelikning qaysi jihatlariga e‘tibor qaratishi, qahramon obrazini yaratishi, voqyelikka munosabati va asardan anglashiladigan g‘oya nazarda tutilgan. Metod marksistik estetikaning muhim kategoriyalaridan biri bo‘lib, u XX asr 20-yillaridan keng ommalashgan. “Metod” terminining ma’nosi o‘zgarib borgan. “Metod” deganda o‘tgan asr 30 – 40-yillarida san’at va adabiyotda hayotni badiiy aks ettirish tamoyillari tushunilgan va ikkita: realistik va norealistik ijodiy metod mavjud, deyilgan. Sho‘ro davrida badiiy asarlarning g‘oyaviy jihatiga alohida e‘tibor qaratilgan va asarlar qaysi metodga mansubligiga ko‘ra baholangan. Adabiyotshunoslikda realizm, romantizm, ijodiy metod sifatida ko‘rsatiladi. Klassitsizm, naturalizm, sentimentalizm esa ijodiy yo‘nalish ekani qayd etiladi. Ushbu ijodiy metod va ijodiy yo‘nalishlar hayot materialini tanlash, badiiy idrok etish va baholash, inson obrazini yaratish jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Uslub arabcha so‘z bo‘lib, “tartib, tarz, yo‘sin” degan ma’noni bildiradi. Uslub poetikaning muhim kategoriyalaridan biri bo‘lib, u ijodkor shaxsi, uning dunyoqarashi bilan bog‘liq hodisadir. Shuning uchun “uslub - odam” (J.Byuffon) degan qarash keng ommalashgan. Shoir, adibning ijodiy individualligini namoyon etuvchi o‘ziga xos uslubi badiiy asarning barcha sathlarida (badiiy matnning tuzilishi – ritorika, badiiy voqyelikni yaratish prinsiplari - poetika) namoyon bo‘ladi. Har bir asarda muayyan darajadi ijodkorning shaxsi aks etadi. Bu jumla tuzish, voqyealarni bayon etish, syujet qurilishi, asar kompozitsiya yaratish, detallarni qo‘llash, hayot voqyeligiga yondashishda aniq ko‘rinadi. Abdulla Qahhor, Oybek, G‘afur G‘ulom asarlari matni yonma-yon qo‘yib qiyoslanganda ularning o‘ziga xos uslubi borligi yaqqol seziladi. Ijodkor uslubi u yashagan ijtimoiy davr va adabiy jarayon bilan chambarchas bog‘liqdir. Navoiy davrida, undan oldingi va keyingi davrda yashagan shoir, adiblarning asarlari o‘rtasida jiddiy farq mavjudligi avvalo ularning matnidagi ifoda uslubida bilinadi.

Adabiy yo‘nalish muayyan davrda yashagan ijodkorlar asarlariga xos umumiy jihatlar mujassami bo‘lib, u hayot voqyeligiga yondashish, uni badiiy idrok etish va baholash, asarlarning badiiy shakl xususiyatlari, ifoda uslubi kabilarda namoyon bo‘ladi. Adabiy jarayonning muayyan bosqichlarida kuzatiladigan g‘oyaviy-estetik tamoyillarni o‘zida uyg‘unlashtirgan adabiy yo‘nalishlar adabiyotdagi o‘sish-o‘zgarishlarni aks

ettiradi. Adabiy jarayon bilan bog'liq, badiiy tafakkur taraqqiyotining muayyan bosqichida namoyon bo'ladigan ushbu adabiy-estetik kategoriya adabiyot tarixini o'rganish, adabiy jarayonning tahlil qilishda muhim omil sanaladi. Yangi adabiy yo'nalishlar avvalgilari bag'rida yotilib, yana yangi davrdan oziqlanib, maydonga chiqadi. yevropa adabiyoti tarixidagi klassitsizm, naturalizm, sentimentalizm adabiy yo'nalish sifatida ko'rsatiladi.

Adabiy oqim adabiy jarayon bilan adabiy-estetik kategoriya bo'lib, muayyan davr adabiyotidagi adabiy yo'nalishning bir ko'rinishidir. Masalan barokko yo'nalishining varianti sifatida ispan adabiyotida gongarizm, italyan adabiyotida marinizm, fransizm, adabiyotida pretsioz adabiyoti paydo bo'lgan. Bundan ayon bo'ladiki, adabiy oqimlar muayyan adabiy yo'nalishning bir tarmog'i sifatida vujudga keladi va o'sha adabiy yo'nalishga xos umumiy jihatlarni o'zida aks ettiradi.

Realizm lotincha *realis* so'z bo'lib, "mavjud, bor, haqiqiy" degan ma'noni bildiradi. Realizm hayotni undagi mavjud voqyelikka mos tasvirlashdir. U hayot voqyeligini undagi narsa-hodisalar mohiyatiga muvofiq tarzda, mavjud faktlarni tipiklashtirish asosida yaratilgan badiiy obrazlar orqali aks ettiruvchi ijodiy metoddir. Ushbu ijodiy metodga mansub asarlarda insonni ijtimoiy voqyelik bilan uzviy aloqada tasvirlashga ijtimoiy-tarixiy sharoit insonning fe'l-atvori, dunyoqarashi, taqdiriga kuchli ta'sir ko'rsatishiga alohida e'tibor qaratiladi. Realist ijodkor insonning xatti-harakati, orzu-intilishlari, taqdiri, ijtimoiy asosoga ega deb biladi va ularni ijtimoiy-psixologik jihatdan asoslashga harakat qiladi. Mazkur metod naturalizmga nisbatan voqyelikni teranroq va haqqoniroq aks ettiradi. Naturalizm hayotni bor holicha tasvirlash, undan nusxa ko'chirishga asoslansa, realizm voqyelikni ijodiy aks ettirib, undagi eng muhim jihatlarni umumlashtirib – tipiklashtirib ko'rsatadi. Realizm badiiy to'qimadan keng foydalanilib, unda badiiy shartlilikning barcha ko'rinishlari (ramziy obrazlar, rivoyatlar, fantastika unsurlari va boshqa) qo'llanadi. Chingiz Aytmatovning "Asrga tatigulik kun", "Qiyomat", "Oxir zamon nishonalari", "Tog'lar qulayotgan zamon" romanlari, "Oq kema" qissasi bunga misoldir. Realizmga xos umumlashtirish – tipiklashtirish, romantizmga xos umumlashtirish esa ideallashtirishdir. XIX asr o'rtalaridan maydonga chiqqan realizm metodi sho'ro adabiyotshunosligida "tanqidiy realizm", sho'ro adabiyotining metodi esa "sotsialistik realizm" deb yuritilgan. Bu ikkala terminning ilmiy muomalaga kirishi adib Maksim Gorkiy nomi bilan bog'lanadi. U "tanqidiy realizm" deganda bu davr realistik adabiyoti namunalarida mavjud burjua tuzumidagi ijtimoiy munosabatlar teran tahlili etilib, ushbu tuzumning insoniylikka zid mohiyati ochib berilishini nazarda tutadi. Sotsialistik realizm termini sho'ro matbuotida ilk bor 1932 yilda ishlatilgan. Sho'ro mafkurasi asar qahramoni kommunistik g'oyalar g'alabasiga ishongan va shu yo'lda kurashadigan ijobiy qahramon bo'lishi, davr ijtimoiy ziddiyatlariga marksistlik sinfiylik nuqtai nazaridan qarashi va voqyelikni inqilobiy o'zgarishlarda ko'rsatishni sotsialistik realizm metodining asosiy talabi sifatida belgilagan edi. G'oyaviylikka asoslangan bunday talab hayot voqyeligini bir g'oyaviy qolip asosida ko'rsatishni taqozo etib, hodisalarga turli nuqtai nazardan qarashni inkor etadi. Lekin "sovet davri adabiyoti" bilan "sotsialistik realizm adabiyoti" ayni bir narsa emas. Qirg'iz adibi Ch.Aytmatov ijodi, o'zbek yozuvchilari O.Yoqubov, P.Qodirovning tarixiy mavzudagi romanlari shundan dalolat beradi. San'atkor ijodkorlar sovet zamonida mafkura zug'umi ostida ham hayotni o'zicha ko'rish, tasvirlash va baholashga intildilar.

Romantizm fransuzcha “roman” soʻziga aloqador boʻlib, “roman” “lotin tilida emas, roman tillaridan birida yozilgan” maʼnosini ifodalagan. Romantizm XVIII asr oxiri – XIX asr birinchi yarmida yevropa adabiyotida yetakchilik qilgan ijodiy metoddir. “Romantizm” deganda dastlab kitoblarda yoziladigan, lekin hayotda uchramaydigan gʻayritabiiy, ajabtovur, fantastik narsa-hodisalar nazarada tutilgan. Romantizm mavjud voqeyelikdan qoniqmaslik, odam va jamiyatni raso holga kelitirish toʻgʻrisidagi gʻoya, qarashlarga ishonchning barbod boʻlishi natijasida yuzaga kelgan. U “mavjud hayot”dan qochishga, undan mukammalroq, adolatliroq hayot haqidagi orzularni ifodalashga intiladi. Romantizm uchun badiiy reallik mavjud reallikdan koʻra ustun. Ushbu ijodiy metodga mansub asarlar masalan, (V. Skott, V. Gyugo, A. Dyuma romanlari)da tasvirlangan voqeya-hodisalar uzoq oʻtmishda, egzotikaga boy, olis yurtlarda kechadi. Romantizm klassitsizmga xos “tabiatga taqlid” va undan kelib chiquvchi haqiqatga monandlik talablarini inkor qiladi. Realizm ijodiy metodining umumlashtirish prinsipi tipiklashtirish boʻlsa, romantizmning umumlashtirish prinsipi ideallashtirishdir. Romantizmni voqeyelikka orzu-xayoldagi ideallar asosida yondashiladi. Shuning uchun bu yoʻnalishdagi asarlarda tasvirlangan voqeyelik bilan mavjud hayot oʻrtasidagi nomutanosiblik yaqqol seziladi. Romantizm asarlarida ezgulik bilan yovuzlik oʻrtasidagi kurash asosiy mavzu qilib qoʻyiladi va ular oʻrtasidagi qarama-qarshilik abadiy davom etishi, yovuzlikni butkul yoʻqotib, olamni tubdan oʻzgartirib boʻlmasligi, lekin yovuzlik olamida mutlaq hukmron boʻlishiga yoʻl qoʻymaslik uchun kurash olib borish zarurligi taʼkidlanadi. Yovuzlikka qarshi kurash olib borayotgan, sabr-bardoshli, metin irodali shaxs romantizmning asosiy qahramonidir. U inson ideallarga intilib yashaydi. Koʻpchilik manfaatini oʻz manfaatidan hamisha ustun qoʻyadi, xudbin, manfaatparast kimsalar bilan ochiqcha kurashadi, odam va olamning sir-sinoatlari, jumboqlarini anglashga ojizligidan iztirob chekadi. Romantizm asarlaridagi ideallarga intilib yashaydigan qahramonning muhabbati, nafrati, mehri, qahri yuksak tuygʻulari, iztirobli oʻylari aniq bilinib turadi. Bu qahramon shaxsiy erki, insonlik shaʼnini yuksak qadrlaydi. Bunga monelik qilganlarga qarshi keskin kurash olib boradi. Klassitsizm muayyan qoidalar bilan ijodkorni cheklasa, romantizm ijodiy erkinlik tarafdori sifatida har qanday cheklovlarni inkor qiladi. Romantizm nazariyotchilari adabiy tur va janrlar orasiga qatʼiy chegara qoʻymaydilar, ular muayyan badiiy asarda turli janrlarga xos xususiyatlar qorishiq holda namoyon boʻlishini tabiiy hol, deb biladilar. Normativ xarakterdagi poetikaga oid qoʻllanmalarda qatʼiy belgilangan meʼyorlardan chetga chiqishni yoqlab, ijodkorning yaratuvchilik huquqi, ijodiy erkinligini eʼtirof etadilar. Romantizm adabiyotni tarixiy roman, fantastik qissa, liro-epik poema singari janr koʻrinishlari bilan boyitadi. Ifodada metaforiklik, yuksak darajadagi assotsiativlik va shu asosda koʻp maʼnolikka intilib, badiiy tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirdi. Romantizm badiiy tafakkur rivojida sezilarli iz qoldirdi. Uning anʼanalarini simvolizm, ekspressionizm, syurrealizm singari oqimlar ijodiy oʻzlashtirdi. Romantik pafos adabiyot va sanʼatga xos estetik belgilardan biriga aylandi.

Klassitsizm (lotincha classicus – namunali, mumtoz) XVII asrdan XIX asr boshigacha yevropa sanʼatida kuzatilgan estetik hodisa, shu davr adabiy jarayonida yetakchi mavqyeda turgan adabiy yoʻnalish boʻlib, uning vakillari antik davr adabiyotini etalon deb bilishadi va undagi syujetlar, obrazlar va poetik shakllardan foydalanib, antik davrda ishlab chiqilgan qoidalarga amal qilgan holda ijod qilishadi. Klassitsizm XVII asr

birinchi yarmida Fransiyada adabiy yoʻnalish sifatida qaror topib, adabiy jarayonda yetakchi mavqye egallagan. Fransuz klassizmi yevropadagi boshqa xalqlar adabiyotiga jiddiy taʼsir koʻrsatgan. Klassitsizm vakillarining qarashlariga koʻra, Arastuning “Poetika”si ijodkorlar amal qilishi lozim boʻlgan qoidalar majmui (yoʻriqnoma), antik davrda ishlab chiqilgan qoidalar esa etalondir. Klassitsizm ham xuddi antiq davrdagi kabi adabiyotni tabiatga taqlid deb biladi. Tabiat (olam)ni ideal uygʻunlikdagi tartibi bilan qatʼiy qoidalar asosida gavdalantirish adabiyotning asosiy vazifasidir, deydi. Klassitsizm nazariyotchilari tabiat (borliq)ga xos muayyan qonuniyatga xos tartib sanʼatda ham boʻlishini, ijodkorlarning belgilangan qoidalarga ogʻishmay amal qilishini talab qilishadi. Tragediya, epopeya, oda – yuksak janr, komediya, satira, masal – tuban janr deb ajratishadi va ularga xos xususiyatlar aralashishi mumkin emas, deyishadi. Klassitsizm har bir janr uchun syujet, material, mazmun, ruh, qahramonlar qatʼiy belgilangan boʻlib, drama janriga mansub asarlarda uch birlik (voqyea, vaqt va joy birligi) qoidasiga amal qilish shart qilib qoʻyilgan. Fransuz shoiri, klassitsizm nazariyotchisi Nikola Bualo (1674 – 1771)ning “Sheʼriy sanʼat” asari (1674)da klassitsizmning adabiy-estetik qarashlari aniq bayon qilingan. Klassitsizm adabiyotida drama janri muhim oʻrin tutgan va unda uch birlik qonuniga amal qilingan. Unga koʻra pesadagi butun harakat bir kunda, bir joy, bir bino ichida boʻlib oʻtishi va harakat yagona syujetga – asosiy voqyea bir intrigaga asoslanishi shart. Realizm sanʼatda hayotning barcha jihatini gavdalantirishni yoqlasa, klassitsizm voqyelikning qoʻpol tomonlariga emas, uning goʻzal jihatlariga taqlid qilishga chaqirib, insonning ruhiy holati uning moddiy turmushga intilishlari bilan bogʻliqligini eʼtiborga olmaydi. “Yuksak” janrlarda qirol va hukmron tabaqa vakillarining harakati tantanali uslubda gavdalantirilishi, “tuban” janrlarda esa uchinchi toifa vakillarining kundalik turmushi kulgili manaralarda koʻrsatilishi kerak, deb hisoblaydi. Klassitsizm qahramonlar oldindan belgilab qoʻyilgan chizma boʻyicha harakat qilib, “yaxshi” va “yomon”ga aniq ajralib turadi. Klassitsizm namoyandalarning fikricha, sanʼat aql tomonidan qatʼiy tartibga solinishi, badiiy asar aqlga muvofiq va aniq tahlilga imkon beradigan tarzda koʻrilishi lozim.

Naturalizm (lotincha natura – tabiat) XIX asr 60-yillaridan yevropa adabiyotida shakllangan adabiy yoʻnalish boʻlib, u tabiiy fanlarda erishilgan ulkan muvaffaqiyatlar taʼsirida paydo boʻlgan. Naturalizm ham xuddi klassitsizm singari dastlab Fransiyada vujudga kelgan. Bu yoʻnalish tarafdorlari (E.Zolya, G.Flober, Gi de Mopassan, I.Gibsen va boshqa) jamiyatni va insonni xuddi tabiatni oʻrgangan kabi aniqlik bilant tadqiq etishni maqsad qilib qoʻyishgan va badiiy bilish ilmiy bilishga monand boʻlishi lozim deb hisoblashgan. Ularning fikricha, adabiyotda hayot bor holicha, boʻyab-bejamasdan, biror mafkura yoki axloqiy tarbiya maqsadlariga yoʻnaltirilmagan holda tasvirlanishi kerak. Ijodkor hayot metarialini tanlab tasvirlashi emas, uni bor holich aks ettirishi lozim. Naturalistlar uchun hayot voqyeligini ijodiy qayta yaratish emas, balki uni asl hoida, qanday koʻrinsa, shu tarzda tasvirlash muhim. Bu yoʻnalish tarafdorlari asosiy eʼtiborni maishiy tafsilotlarga, inson ruhiyatining fiziologik asoslariga uning feʼl-atvori, xatti-harakatlaridagi tushuntirish qiyin boʻlgan jihatlariga qaratadilar. Klassitsizm vakillari asarlarida jamiyatning yuqori tabaqasi hayoti diqqat markaziga qoʻyilsa, naturalizm namoyandalari ijodida jamiyatning eng quyi qatlamlari turmushini ikr-chikirigacha tasvirlashga intilish ustun. Bu yoʻnalish namoyandalari oʻz asarlarida inson ruhiyatining eng chuqur puchmoqlariga kirib borishga intilib, realistik adabiyotning imkoniyatlarini

kengaytirdilar. Lekin adabiyotshunoslikda hayot voqyeligini badiiy-falsafiy idrok etmasdan, oddiygina qayd etish, turmushdan nusxa ko'chirish ham "naturalizm" deb yuritiladi. Bunda o'sha asarning ijodiylikdan yiroqligi, chinakam san'atga yot ekanligi nazarda tutiladi.

Sentimentalizm (fransuzcha sentiment – his) XVIII asr ikkinchi yarmida yevropa adabiyotida vujudga kelgan oqim. Uning nomlanishi ingliz adibi L.Sternning "Sentimental sayohat" (1768) asari bilan bog'lanadi. Sentimentalizm oqimi vakillarining fikricha, inson tabiatining gavhari, asosi uning ongi emas, balki hislari bo'lgani bois komil insonni tarbiyalash uchun dunyoni aqlga muvofiq tarzda qayta qurish emas, balki insonga tabiatan xos bo'lgan hislarni erkinlashtirish va rivojlantirish zarur. Sentimentalizm namoyandalari ijodida jamiyatning quyi tabaqasi kishilari hayoti, ichki dunyosini tasvirlashga ko'proq e'tibor beriladi. Inson ruhiyatini chuqur tahlil qilishga intilgan sentimentalizm adabiyoti tarafdorlarining qarashiga ko'ra insonning qadri uning his eta olish darajasi, teran tuyg'ularga qobilligi bilan belgilanadi. Chunki his eta olish insonga xos eng muhim fazilat hisoblanadi. Sentimentalizm adabiyoti inson bir qolip doirasida qolmasligi, u turli omillar ta'sirida har xil o'zgarib turishini ko'rsatib, adabiy qahramon obrazini ancha hayotiy gavdalanitiradi. Bu yo'nalish ijodkorlari (J.Russo, D.Didro va boshqa) inson ruhiyatini, uning fe'l-atvorini, maqsad, intilishlarini ijtimoiy muhit bilan bog'liqlikda tasvirlarga intilishadi. Sentimentalizm badiiy tafakkur rivojiga samarali ta'sir ko'rsatib, keyinchalik adabiyotda romantizm va realizm ijodiy metodiga xos xususiyatlar shakllanishiga zamin yaratdi. Ammo sentimentalizmning o'rtameyona namunalarida qahramonlarning o'ta chuchmalligi, ehtiroslariga o'ta berilganidan yig'loqiga aylangani, hissiyotlariga o'aralashib qolgani ham yaqqol bilinadi. "Sentimental" so'zining salbiy ma'noda qo'llanishi shu bilan bog'lanadi. Sentimentalizm adabiyotining ma'naviy dunyosi boy bo'lsa-da, jamiyatning mavjud tartiblari, taqdir chigalliklari tufayli hayotda o'z o'rnini topolmagan, ko'pchilikka qo'shib ketolmay, bir chekkaga chiqib, jamiyat uchun begona, ortiqcha bo'lib qolgan odamga achinish hissi bilan yo'g'rilgan. Lekin uning qahramonlari achinish hissini uyg'otsa-da, o'z mavjudligini namoyon etish uchun mavjud turmush tartiblariga qarshi dadil kurash olib bormaydi.

Surrealizm (fransuzcha surrealisme – oliy realizm, realizmdan yuqori) XX asr 20-yillarida san'at va adabiyotda paydo bo'lgan avangard yo'nalish bo'lib, ratsionalizmi, shu bilan bog'liq holda realizmi inkor qiladi. Fransuz shoiri A.Breton 1924 yilda yozgan "Surrealizm manifesti" (uning yaratilishida Lui Aragon ham qatnashgan)da qayd etilishicha, "insoniyat hamon mantiq zulmi ostida yashamoqda". Holbuki hozirgi paytda mantiq faqat ikkinchi darajali masalalarni hal qilishga yaroqli, ratsionalizm bevosita tajriba bilan bog'liq faktlarnigina idrok eta oladi, xolos. Pozitivizmga asoslangan realizm esa insondagi barcha aqliy va ruhiy parvoznig dushmani bo'lib, u tushuntirib bo'lmaydigan narsalarni tushuntirishga telbalarcha berilgan va bu bilan aqllarni mudroq holga soladi, undagi tahlil istagi jonli sezimlarni bosib ketadi". Surrealizm ob'ektiv voqyelikni tasvirlash va badiiy idrok etish emas, balki undan-da yuqori turuvchi reallik yaratish, inson ongining chuqur puchmoqlarini tasvirlash, uning ong osti qatlamlariga ta'sir etish orqali badiiy muloqotni amalga oshirishni maqsad qiladi. Surrealizm "avtomatik yozish"ni ijodning asosiy usuli, deb biladi. Fikrni qanday tug'ilgan bo'lsa, shu holida, hech qanday estetik yoki ma'naviy andishalarsiz ifodalashni

yoqlaydi. Realizm voqyelikdagi sabab – natija asosidagi o‘zaro bog‘liqlikni diqqat markaziga qo‘ysa, syurrealizm unda “ob’ektiv tasodif” ustun, deb qaraydi va g‘aroyiblikka jiddiy e’tibor beriladi. “Syurrealizm manifesti”da “G‘aroyib narsa hamisha go‘zal, barcha g‘aroyib narsalar go‘zal, faqat g‘aroyib narsalar go‘zal” deyiladi. Syurrealistik asarlarda g‘ayrioddiy, fantastik unsurlar keng o‘rin egallaydi va ular realistik detallar bilan g‘alati tarzda birikadi. Ularda voqyelikka munosabatda kinoya, yumor ustunlik qiladi. Syurrealizm vakillari san’at mifologik asosga ega, deb hisoblashadi va miflarga murojaat etib, yaqin o‘tmish adabiyoti va san’atidagi obrazlar, motivlar asosida yangi miflar yaratishga intiladi. Syurrealizmning adabiy-badiiy maktab sifatidagi faoliyati uzoq davom etmasdan Ikkinchi jahon urushi arafasida tarqalib ketdi. XX asr san’ati va adabiyotida chuqur iz qoldirgan syurrealizm bag‘ridan P.Elyuar, L.Aragon, G.Lorka kabi ulkan shoirlar, S.Dali kabi rassomlar, J.Kokto, A.Misho, A.Xichkok kabi kino arboblari yetishib chiqdi. Syurrealizm namoyandalarining nazariy qarashlari keyinchalik paydo bo‘lgan struktur psixoanaliz, strukturalizm, poststrukturalizm kabi yo‘nalishlarga samarali ta’sir ko‘rsatdi.

TeST SAVOLLARI

1	San'at va adabiyotda hayotni badiiy aks ettirish tamoyillari nima deyiladi?	*Metod	Kompozitsiya	Syujet	Fabula
2	Badiiy asarning g'oyaviy mazmuni bilan bog'liq bo'lgan hayot materialini tanlash, badiiy idrok etish va baholash prinsiplari nima deyiladi?	*Metod	Fabula	Majod	Badiiy to'qima
3	Ijodkor shaxsi bilan bog'liq kategoryani belgilang	*Uslub	Badiiy to'qima	Fabula	Motiv
4	Qaysi termin so'z vositasida yaratilgan og'zaki va yozma ma'naviy qadriyatlarni ifodalaydi?	*Slovesnos t	Folklor	Literatura	Poetika
5	San'at va adabiyotda hayot voqyeligining muayyan davr va muhit uchun eng xarakterli jihatlarini umumlashtirish nima deyiladi?	*Tipiklashtirish	Realizm	Modernizm	Badiiy to'qima
6	Qaysi ijodiy metod klassitsizmga xos "tabiatga taqlid" va undan kelib chiquvchi haqiqatga monandlik talablarini inkor qiladi?	*Romantizm	Realizm	Sentimentalizm	Ma'rifatchilik realizmi
7	Qaysi yo'nalish ijodkoni muayyan qoidalar doirasida cheklab qo'yadi?	*Klassitsizm	Sentimentalizm	Syurrelazim	Romantizm
8	Ideallashtirish qaysi ijodiy metodga xos umumlashtirish prinsipi sanaladi?	*Romantizm	Realizm	Klassitsizm	Modernizm
9	Tipiklashtirish qaysi ijodiy metodga xos umumlashtirish prinsipi sanaladi?	*Realizmga	Romantizmga	Modernizmga	Klassitsizmga
10	Kim qahramon taqdiri va egallagan mavqeyining uning o'ziga nomuvofiqligi roman janrining markaziy muammolaridan biridir, deydi?	*M.Baxtin	P.Shelli	K.Yung	J.Joys

Tarqatma material

Abdulla Oripov

Salom-alik

Umrindan ming marta roziman, biroq,
Gohida ko'ksimni ortiq keribman.
Yoshlik – g'o'rlik ekan, anglamay ko'proq,
Katta shaytonlarga salom berbman

Vaqtning tezligiga hayron qolaman,
Va kulib qarayman buning bariga.
Endi yoshim ulug', alik olaman,
Kichik shaytonlarning salomlariga. (37-bet)

Tashqivot

Tashviqot miyani to'yintiradi,
Muzday suvlarga yuvintiradi.
Tirik avliyoni ko'chaga haydab,
Ichi bo'sh qabrga sig'intiridai. (134-bet)

Vatan sevgisi

Sev Vatanni, sevgin barini,
Tog'larining qahrigacha sev.
Hukm deb bil ixtiyorini,
Cheksiz, tubsiz g'origacha sev.

Vatan mehri bo'linmas aslo,
U hammaga barobar nurday.
Vatandoshman, deganning ammo
Sevib bo'lmas barchasin birday.

Tuyg'u

Hayratlanur ko'zlar,
Hayratlanur qalb,
O'zi shundoq bo'ir yoshlik mahali.
Lekin hayratingni qo'ymagin sarflab,
Ulug' mo'jizalar oldinda hali.

Hayotda duch kelar turfa vaziyat,
Ko'zlaring nogahon yosha to'lajak.
Uni ham, mayli, sen bir nafas to'xtat,

Xursand chog'laringda kerak bo'ladi.

Boshqa bir tuyg'u ham mavjuddir birq,
U ketsin dil degan toza gulshandan.
Azizim, g'azabdan forig' bo'l tezroq,
Ruhingni xalos et faqa o'shandan. (32-bet)

Adabiyot: Oripov A. Everest va ummon. – T.: "O'zbekiston", 2015. – 336 b.

14 – MAVZU ADABIY JARAYON

ReJA

Adabiyot va san'atning ijtimoiy hayot bilan bog'liqligi.

Adabiy an'ana va novatorlik

Adabiy jarayonda janrlar o'rni

Adabiy jarayon davomiyligi

Kalit so'zlar: adabiy an'ana, novatorlik, janr, jarayon

Adabiyotshunoslikda “adabiyot tarixi” va “adabiy jarayon” istilohlari ko'p qo'llanadi. Bu ikki tushuncha adabiyot bilan bevosita bog'liq ijtimoiy-siyosiy, madaniy, madaniy ma'rifiy davrni ifodalaydi. “Adabiyot tarixi” va “adabiy jarayon” tushunchalari so'z san'ati insonning ijtimoiy hayoti, u yashagan davr bilan chambarchas bog'liqligini bildiradi. Chindan ham badiiy asarlarda muayyan zamon va makonda yashagan kishilar hayoti, ularning dunyo haqidagi tasavvuri, o'y-kechinmalari va orzu-intilishlari ifodalanadi. Shuning uchun “adabiyot tarixi” va “adabiy jarayon” bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan, biri ikkinchisini taqozo etadigan, biri ikkinchisidan kelib chiqadigan hodisa sanaladi. “Adabiyot tarixi” va “adabiy jarayon” bir-biriga hamishasamarali ta'sir ko'rsatadi va bir-birini doim boyitib boradi. Shundan kelib chiqqan holda, “adabiy jarayon” atamasi keng va tor ma'noda qo'llanadi. Keng ma'noda qo'llanganda “adabiy jarayon” deyilganda adabiyotning qadimgi davrdan to hozirgi paytgacha davom etgan holati nazarda tutiladi. Bu esa “adabiyot tarixi” tushunchasiga ham muayyan darajada mos keladi. “Adabiy jarayon” deganda, tor ma'noda, adabiyotning ma'lum paytdagi manzarasi e'tiborga olinadi. Masalan, “hozirgi adabiy jarayon”, “o'tgan asr 20-yillaridagi adabiy jarayon”, “60 -70-yillardagi adabiy jarayon” deyiladi.

Hayot muttasil harakat, uzluksiz o'zgarishda kechgani bois hayotning o'ziga xos badiiy aksi bo'lgan adabiyotda ham avvalgi davrga qiyoslanganda, albatta, muayyan yangilanishlar yuz beradi. Adabiy jarayon jarayondagi barcha yangilanish adabiyot tarixidagi an'analar zaminida paydo bo'ladi va ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, adabiy aloqalar, adabiyot maydoniga zamonaviy dunyoqarashga ega yosh ijodkorlarning kirib kelishi bilan bog'liq holda kechadi. Shu bois “adabiy jarayon” deganda, odatda, adabiyotning yaqin vaqt oralig'idagi, masalan, besh-o'n yil ichidagi manzarasi nazarda tutiladi va shu davrdagi adabiyotga e'tibor qaratiladi. Albatta, “besh-o'n yil” shartli, nisbiy tushuncha. Chunki “adabiy jarayon”ni fasllarni “mart, aprel, may oylari – bahor, “iyun, iyul – avgust – yoz, “sentyabr, oktyabr, noyabr – kuz, dekabr, yanvar, fevral - qish” deb ajratilganday aniq belgilab bo'lmaydi. “Adabiy jarayon” astronomik vaqt mezoniga mos kelmaydi. Lekin so'z san'atining muayyan vaqt oralig'idagi qiyofasi, manzarasi avvalgi davr bilan qiyoslanganda, qaysidir jihatlariga ko'ra, albatta, ajralib turadi. Bu davr asarlari o'zining mavzusi, hayot qoveligining tiklanishi, yondashilishi, inson obrazining gavdalantirilishi, qanday odamlar abadiy qahramon qilib olinishi, ularning qaysi jihati yoqlanishi yoki qoralanishi va boshqa jihatlar bilan alohida farqlanadi. Adabiy jarayon o'z-o'zidan adabiyot tarixiga aylanadi. Bunga hyech narsa

to'sqinlik qilolmaydi. Adabiy jarayon adabiyot tarixidan oziqlanib, adabiyotga yangi narsalar qo'shadi vakelgusidagi o'zgarishlar uchun poydevor hozirlaydi.

Ingliz adabiyotshunosi Terri Iglton adabiyot shunchaki estetik hodisa emasligi, badiiy asarni talqin etish tarixiy voqyelik va jamiyatning ayni paytdagi holatiga munosabat bilan bog'liqligi, unga adabiy jarayonga xos o'zgarishlar, undagi yetakchi adabiy-estetik qarashlar bevosita ta'sir etishini ta'kidlaydi. Ayrimlar badiiy asarlarni tahlil qilish adabiy jarayon uchun hech qanday naf keltirmaydigan yumush, deb hisoblashini qayd qiladi va "Nafis ingliz tilida bitilgan har qanday asar, u yaxshi yoki durust emasligidan, to'g'rirog'i, unga qanday baho berilishidan qat'i nazar, e'tibor qaratishga, tahlil qilishga munosibdir. Shunday qaysi asarning matni abadiy yashashi, qaysi biriniki vaqt o'tishi bilan unutilib ketishi ayon bo'ladi. Adabiy jarayonga kishilar diqqatini jalb qilgan "Skrutini" adabiy-tanqidiy jurnali o'sha paytdagi noshirlarning biri emas, balki o'ziga xos ma'naviy-axloqiy minbarga aylandi. Bu jurnalning ixlosmandlari maktab va universitetlarga borib, badiiy asarlarni tahlil etish orqali ularni targ'ibot-tashviqot qilishga urindilar. Ular xiyobon romanlari, vulgar ommaviy axborot vositalari va bema'ni, rasvo reklamalari qurshovida qolgan kishilarga badiiy so'zning jozibasini yetkazishga, ularning estetik didini o'stirishga harakat qildilar" deydi. Bundan adabiy jarayonning manzarasini belgilashda, adabiyot bilan kitobxonlarni yaqinlashtirishda adabiy-badiiy nashrlar, televidenie, radio va boshqa elektron vositalar muhim rol o'ynashi ayon bo'ladi. (55-bet)

"Adabiyot tarixi" deganda, albatta, o'tmish adabiyoti, "adabiy jarayon" deganda esa hozirgi paytdagi adabiyot nazarda tutiladi. "Adabiyot tarixi"ning asosida tarixiylik prinsipi yotadi. O'tgan zamonlarda yaratilgan adabiy-badiiy asalar, ularning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, o'sha paytdagi badiiy tafakkur, adabiy-estetik qarashlar qo'llangan poetik usul va vositalar kabilar adabiy tarixiga daxldor hodisalar sirasiga kiradi. Muayyan davrda yashagan shoir, adib ijodini, o'tmishda yaratilgan biror asarni o'rganish adabiyot tarixining ob'ekti va predmeti sanaladi. Adabiyot tarixi o'tmish zamon, avvalgi davr adabiyoti xususiyatlarini ko'rsatish orqali zamonaviy adabiyotning sifat o'zgarishlarini ta'minlaydi.

"Adabiy jarayon" termini XX asr 20 – 30-yillarida paydo bo'lgan va 60-yillardan keng qo'llana boshlangan. "Adabiy jarayon" tushuncha sifatida esa adabiyotga tarixiy o'zgarib boradigan hodisa sifatida qarash natijasida XIX – XX asr davomida shakllangan. XIX asrdan "adabiy evolyusiya", "davr adabiy hayoti" terminlari faol ishlatilgan. "Tarix" so'zi voqyelikning tugallanganini, "jarayon" esa harakatning davom etayotganini bildiradi. harakatning to'xtamasdan davom etishi esa juda ko'p omillar bilan bog'lanadi va ularni taqozo etadi. Adabiyot tarixi bag'rida yuzaga kelgan adabiy jarayon ham o'tmish va o'z zamonasidagi ijtimoiy, ma'naviy, estetik asoslardan oziqlanadi. U shu tarzda kelajakka ko'prik o'rnatib, odam va uning hayotini badiiy aks ettirishda erishilgan tajribalarni saralab, qayta ishlab, o'zgartirib, boshqa xalqlar adabiyotidan ijodiy o'zlashtirib, so'z san'atidagi mavjud an'analarni boyitib kengaytiradi.

Har bir davr adabiyotining o'ziga xos xususiyati avvalo undagi an'analar va yangilanishlarda bilinadi. An'ana va yangilanish barcha sohalarning bo'lgani singari so'z san'atining ham yashovchanligini ta'minlaydi.

Adabiy jarayonning tarkibiy qismi bo'lgan adabiy an'ana o'tmish adabiyotida erishilgan, davrlar o'tsa-da, ahamiyati va qadrini yo'qotmasdan hamisha dolzarb bo'lib kelgan tajribalar jamuljamidir. Vaqt sinovidan o'tgan adabiy an'ana eamona talablariga javob bersa, saqlanib qoladi. Agar davr o'zgarishlariga mos kelmasa, har qanchalik qadimiy, ko'lamdor bo'lmasin, u ham iste'moldan qoladi. Esxil, Shekspir tragediyalariga monand shu janrdagi asarlar yaratilmayotgani, o'zbek adabiyotida uzoq asrlar davomida yetakchi mavqe egallagan aruz she'r tizimining XX asrga kelib, e'tibordan qolgani shundan dalolat beradi. Ilmiy adabiyotning adabiy an'analari qanchalik qadimiy va rang-barang bo'lsa, uning bag'ridan shuncha ko'p yangilik yetilib chiqadi. Chunki adabiy an'analari boy milliy adabiyot boshqa xalqlar so'z san'atidagi eng yaxshi jihatlarni boy o'zlashtirib, o'zinikiga aylantirib oladi. O'zbek adabiyotining g'azal, ruboiy, drama, tragediya, roman kabi janrlar bilan boyigani shuni bildiradi.

Terri Iglton adabiy jarayonning jamiyatdagi mavqeyini oshirishda adabiy tanqid alohida rol o'ynashini, Angliyadagi "Skrutini" adabiy-tanqidiy jurnali shundan dalolat berishiga e'tibor qaratadi hamda "Skrutini" jurnali o'z oldiga jamiyatni tubdan o'zgartirishni mo'ljallab, biror bir siyosiy maqsad qo'ymagan. Jurnal xodimlari, mushtariylari kishilarning ruhi so'nikligi, hayotga qiziqishi, intilish borgan sari pasayib borayotganidan tashvishlanishgan, xolos. Jamiyatning ilg'or fikrli kishilari adabiyotni barcha ta'lim muassasalarida o'quv fani sifatida o'qitish orqali bir-biridan begonlashib, uzoqlashib borayotgan odamlarning so'nik ruhini oziqlantirish mumkinligini nazarda tutishgan va adabiyot ta'sirida ruhi uyg'ongan kishilar o'zidagi yaxshi fazilat, xususiyatlarni boshqalarga o'tkazishga umid qilishgan. Afsuski mana shu ezgu g'oyani keng yoyishga, uni amalga oshirishga qodir shaxslar juda kam edi va ular o'rtasida deyarli hych qanday o'zaro aloqa, hamkorlik munosabati yo'q edi" deb qayd qiladi. (56-bet) Bundan barcha jarayonlardagi kabi adabiy jarayonning jonlanishi, adabiyotning jamiyat hayotida ta'sirchan kuchga aylanishida shaxslarning mavjudligi va ularning bu yo'ldagi fidoyiligi muhim ahamiyat kasb etishi ayon bo'ladi. O'zbek adabiyotining bundun bir necha asr avvalgi tarixi, ya'ni Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho'lpon, Hamza kabi ma'rifatparvarlarning faoliyati, o'sha adabiy jarayon avvalgi zamonlarda kuzatilmagan bir shiddat bilan kechgani. Unda juda ko'p jiddiy o'zgarish, yangilanishlar yuz bergani shundan dalolat beradi.

Adabiyot va san'atdagi yangilanish "novatorlik" so'zi bilan ifodalanadi. Novatorlik (lotincha novator – yangilovchi, yangilanuvchi) adabiy jarayon bilan bog'liq bo'lib, u adabiy an'ana bilan mustahkam aloqada bo'lib, keyinchalik o'zi adabiy an'anaga aylanuvchi adabiy-estetik hodisadir. O'zbek adabiyoti XX asr boshidan shakl va mazmun jihatidan tubdan yangilana boshladi. Bunga Maxmudxo'ja Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon singari ijodkorlarning ijodiy intilishlari tufayli erishildi. Ular adabiyotni mavjud voqyelikka yaqinlashtirib, unga drama, roman singari yangi janrlarni olib kirdilar. Novator ijodkorlarning intilishlari tufayli aruz she'r tizimi o'rnini turkiy tilga xos barmoq she'r tizimi egalladi, adabiy til jimjimador balandparvozlilikdan xoli bo'ldi. O'zbek adabiyoti yevropa adabiyotiga xos yangi janrlar bilan boyidi. XX asr boshidan adabiy jarayonda jiddiy o'zgarishlar kechdi. Bir necha yuz yil davomida shakl-shamoyili o'zgarmagan o'zbek adabiyoti g'oyat qisqa adabiy jarayonda – bir necha yil ichida

mazmun va shakl jihatidan tamoman yangilanib, uning mavzu doirasi kengaydi, hayot voqyeligiga, avvalgi zamonlarga qiyoslaganda, yanada yaqinlashadi. Ana shu davrda adabiyot to'g'risida tasavvur o'zgarib, adabiyot mavjud hayot voqyeligini aks ettiruvchi o'ziga xos oynaga aylandi. O'tgan zamonlarda o'zbek adabiyoti qiyofasini g'azal, doston belgilagan bo'lsa, XX asrdan e'tiboran bu mezon yangilandi. Roman, qisqa, drama janrining salmog'i ortdi, barmoq asosiy she'r tizimi bo'lib qoldi.

Adabiy jarayondagi o'zgarishlar hayot voqyeligini tanlash va unga yondashish, dolzarb mavzularni yoritish hamda shunga muvofiq badiiy tasvir usullarini qo'llashda namoyon bo'ladi. Iste'dodli ijodkorlar hayot voqyeligining yangi qirralarini topib, uni ta'sirchan ifoda vositalari orqali yoritishadi. Ularning ijodida adabiy jarayondagi sifat o'zgarishlari, avvalgi davrga qiyoslaganda farqli jihatlar aks etadi. Adabiy jarayonning o'ziga xos manzara kasb etishida iste'dodli ijodkorlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular yangicha mazmundagi asarlari, ularda yaratilgan adabiy qahramonlari, boshqa xalqlar adabiyotidagi janr, ifoda uslublarni qo'llashi bilan adabiy jarayonga ko'rk, joziba baxsh etadi. Adabiy jarayonga yangilik olib kirib, adabiyot tarixida o'zgarishlar hosil qiladigan novator ijodkorlar esa har doim emas, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning muayyan davrida yetishib chiqadi. Buning sabablari omillarini aniq-tiniq sharhlash, izohlashga aql ojizlik qiladi. Chunki bu jumboq sirni mantiq qonunlari asosida ochib bo'lmaydi. Yaqin o'tmishda ham yozma adabiyotiga ega bo'lmagan xalqlar adabiyoti XX asrda gurkirab ravnaq topgani, "iqtisodiyoti yuksak davlat" deyiladigan jahondagi ayrim yetakchi mamlakatlar adabiyotida jiddiy o'zgarish sezilmasligi, Lotin Amerikasi mamlakatlari adabiyoti so'z san'atidagi yangilanishlar markazi sifatida e'tibor qozonayotgani shunday deyish uchun asos beradi. Ayni holat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot adabiy jarayonni sifat jihatidan yangilaydigan, milliy adabiyotning rivojini belgilaydigan asosiy omil bo'lolmasligi, ijtimoiy o'zgarishlar bilan adabiyotdagi yangilanishlar o'rtasidagi aloqadorlik nisbiy ekanini bildiradi.

Adabiy jarayonning yangilanishi, avvalgi davrlardagidan farqli manzara kasb etishida boshqa xalqlar bilan o'zaro madaniy aloqalarning kengayishi alohida rol o'ynaydi. O'zga mamlakatlar san'ati va adabiyoti bilan tanishish, ijodkorlari bilan hamkorlik qilish har bir milliy adabiyotni shakl va mazmun jihatidan biyitib uning hayot voqyeligini qamrab olish, inson obrazini gavdalantirish doirasini kengaytiradi. Milliy adabiyotdagi har qanday o'zgarish boshqa xalqlar adabiyotidan ta'sirlanish natijasida ro'y beradi va bu o'zgarish adabiy jarayonda kechadi. O'zbek adabiyotida roman, ballada, poema, sonet singari janrlarning o'zlashishi shuni bildiradi.

Adabiy jarayonning o'ziga xos muhim xususiyati uning adabiyot tarixini boyitishi, kengaytirishi bilan belgilanadi. Chunki bugun ertaga aylangani kabi adabiyotda ayni paytda kechayotgan, unda namoyon bo'layotgan jarayon ham o'z-o'zidan tarix bo'lib qoladi. Bir-biriga bevosita bog'liq adabiy jarayon va adabiyot tarixi mavjud an'analarga asoslangan holda, hamisha uch omil, ya'ni ulkan iste'dodli san'atkorlar, ijodda o'z yo'lini topishga intilgan yosh qalamkashlarning izlanishlari hamda adabiy aloqalar kengayishi tufayli yangilanib boyib boradi. Milliy ADABIYOTLAR bir-biriga doim samarali ta'sir ko'rsatadi. Chunki barcha xalqlar adabiyotida insonning hayoti tasvirlanadi, inson asosiy qahramon sanaladi va ezgulik ulug'lanib, yovuzlik qoralanadi. Azaldan milliy ADABIYOTLARda insonni ma'nan, ruhan ulg'aytirib qalbini poklash va uning ongini, dunyoqarashini g'ayriinsoniy

illatlardan xalos etish orqali hayotni go'zallashtirish mumkinligi g'oyasi ilgari suriladi. Har bir odamning dilida, har bir xalqning qalbida ana shu orzu mavjudligi, ana shu ezgu g'oya yashashi bois milliy ADABIYOTLAR bir-biriga samarali ta'sir ko'rsatadi. Ezgulikni ulug'lash g'oyasi har bir adabiyotni nur kabi yoritib turadi. Nurga esa hamisha hamma intiladi.

Adabiy jarayonda adabiy avlodlar paydo bo'ladi. Adabiyotni doim adabiy avlodlar o'zgartiradi. "Adabiy avlod" deganda dunyoqarashi, adabiy-estetik didi, san'at va adabiyotga munosabati bir-biriga yaqin ijodkorlar guruhi tushuniladi. Bu guruh yoshi jihatidan ham salkam teng qur bo'ladi. Ular, har qalay, bir-biridan qirq-ellik yosh farq qilmaydi. Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriylar avlodi, ulardan keyin Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Maqsud Shayxzodalar avlodi, Asqad Muxtor, Said Ahmadlar avlodi, Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Matyoqub Qo'shjonov, Ozod Sharafiddinovlar avlodi, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Shukur Xolmirzaev, O'tkir Hoshimov, O'lmas Umarbekovlar avlodi, Shavkat Rahmon, Usmon Azim, Hurshid Davron, Murod Muhammaddo'st, Erkin A'zam, Tog'ay Murodlar avlodi asarlari o'zbek adabiyoti tarixiga rang-baranglik bag'ishlaydi.

Adabiy jarayondagi o'zgarishlar, o'ziga xos farqli jihatlar adabiy janrlarning undagi o'rnida ham ko'rinadi. Ayonki, hych qachon adabiy janrlar bir xil darajada "faol bo'lolmaydi". Adabiy jarayonda muayyan davrda she'riyat, ma'lum bir paytda drama ustunlik qiladi. Keyingi paytda esa roman, qissa, hikoya janridagi asarlar "peshqadam"likni qo'ldan bermayapti. Adabiy jarayon manzarasini ko'proq shu janrdagi asarlar belgilamoqda.

Umuman, adabiyotning barcha jihatlarini qamrab olgan, o'zida aks ettiradigan adabiy jarayon ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, adabiy an'analar, adabiy aloqalar, adabiy avlodlar va yana juda ko'p omillar bilan bog'liq murakkab hodisadir.

ADABIYOTLAR ro'yxati

- Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilas kuch. – T.: "Ma'naviyat", 2010. – 176 b.
Islom Karimov. Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. – T.: "O'zbekiston", 2009. – 40 b.
Sulton I. Adabiyot nazariyasi. -T.: O'qituvchi. 2005. – 19 – 50-betlar.
Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: "Fan", 2007. – 200 – 210-betlar.
Terri Iglton. Teoriya literatury. – M.:, Territoriya budущеgo. 2010. – 55 – 56-betlar.

Qo'shimcha adabiyot

- Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliev M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: "Akademnashr", 2013. – 408 b.

Amaliy mashg'ulot

Ijodkor uslubi

Talabalar I.Sultonning "Adabiyot nazariyasi", D.Quronovning "Adabiyotshunoslikka kirish" darsliklaridan tegishli mavzuni o'qib o'rganishadi.

Adabiyot

- Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: "O'qituvchi", 2005. – 253 – 256-betlar.
Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: "Fan", 2007. – 211 – 217-betlar.

Seminar mashg'uloti

Ozod Sharafiddinov – adabiyotshunos

Talabalar B.Nazarov, A.Rasulov, Sh.Ahmedova, Q.Qahramonovning “O‘zbek adabiy tanqidi tarixi” darsligidan tegishli mavzuni o‘qib o‘rganishadi.

Adabiyot

Nazarov B., Rasulov A., Ahmedova Sh., Qahramonov Q. O‘zbek adabiy tanqidi tarixi. – T.: “Tafakkur qanoti”, 2012. – 252 – 262-betlar

Amaliy mashg‘ulot

“Sharq mumtoz poetikasi: manba va talqinlar” o‘quv qo‘llanmasini o‘qib o‘rganish.

Talabalar “Sharq mumtoz poetikasi: manba va talqinlar” o‘quv qo‘llanmasini o‘qib, amaliy va seminar mashg‘ulotlarga tayyorgarlik ko‘rishadi.

Adabiyot:

Sharq mumtoz poetikasi: manba va talqinlar. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 430 b.

Nazorat savollari

Adabiyot tarixi va adabiy jarayon nima?

Adabiy an‘ana nima?

Adabiyotda novatorlik qanday namoyon bo‘ladi?

Adabiy jarayonda janrlar qanday o‘rin tutadi?

Glossariy

Adabiy an'ana – o'tmish adabiyoti to'plagan eng yaxshi ijodiy tajribalar, davr o'tsa-da, o'z qadri va ahamiyatini yo'qotmagan, avlodan-avlodga o'tib kelayotgan adabiy-estetik mezonlar. Adabiy an'analar tarixiy hodisa sifatida har bir adabiyotning o'ziga xosligi, milliy qiyofasini ko'rsatadi. Adabiy an'analar adabiy jarayondagi yangilanishlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular adabiyot rivojining muhim ichki omilidir.

Novatorlik (lotincha novator – yangilovchi, yangilanuvchi) – adabiy jarayon bilan bog'liq kategoriya bo'lib, u adabiy an'ana bilan dialektik aloqadorlikda adabiyot taraqqiyotining muhim ichki omili sifatida badiiy tafakkur rivojiga samarali ta'sir ko'rsatadi va keyinchalik adabiy an'anaga aylanadi. Novatorlik adabiy an'analar bag'ridan o'sib chiqadigan adabiy aloqalar, boshqa omillar ta'sirida paydo bo'ladigan yangilikdir. Adabiyotdagi novatorlik adabiy-badiiy shakl, ifoda uslubining o'zgarishi, yangi adabiy tur va janrlarning qo'llanishi, mavzuning yoritilishi, voqyeliikka yondashilishi va uning talqin etilishi, tilning ifoda imkoniyatlaridan foydalanish, yangi obrazlar olib kirilishi kabilarda namoyon bo'ladi. Ulkan san'atkorlar ijodida novatorlikka xos ushbu xususiyatlar ko'rinadi.

Janr (frantsuzcha genre – janr, tur, xil) – adabiy asarlarning tarixan shakllanuvchi tipi. Nutq shakli, kompozitsiyasi, xususiyatlari tasvir ko'lamiga ko'ra hikoya, qissa, roman epik turga, tragediya, drama, komediya drama turiga, g'azal, ruboiy, sonet kabilar lirik turga mansub deyiladi.

Jarayon arabcha so'z bo'lib, “oqim”, “borish”, “sodir bo'lish” degan ma'noni ifodalaydi va ish-harakat, voqyea-hodisaning birin-ketin borishi, davom etishini bildiradi.

Test savollari

1.	Adabiyot taraqqiyotining muhim ichki omilini ko'rsating	*Adabiy an'ana	Adabiy aloqa	Fabula	Adabiy tur va janrlar
2.	Nimaga tayangan adabiyotning rivojlanish imkoniyatlari boshqalarga nisbatan baland bo'ladi?	*Adabiy an'anaga	Folklor ga	Adabiy janrlarga	Fabulaga
3.	O'tmish adabiyoti to'plagan, davrlar o'tsa-da, ahamiyatini yo'qotmagan, avloddan avlodga o'tgan eng yaxshi ijodiy tajribalar nima deyiladi?	*Adabiy an'ana	Folklor	Adabiy tur va janrlar	Adabiy yo'nalish
4.	Qaysi ijodiy yo'nalish vakillari maishiy tavsilotlarga, inson fe'l-atvorining tushuntirish mushkul mayda-chuyda jihatlarini tasvirlashga alohida e'tibor qaratadilar?	*Naturalizm	Romantizm	Sentimentalizm	Klassitsizm
5.	Qaysi adabiy yo'nalish vakillari hayotni voqyeligini tanlash, saralash, muayyan maqsad asosida qayta yaratish emas, balki uni asliga muvofiq, qanday ko'rinsa, shu holicha tasvirlash kerak, deb hisoblashadi	*Naturalizm	Klassitsizm	Romantizm	Sentimentalizm
6.	Adabiy an'ana bilan doim dialektik aloqada bo'lib, badiiy tafakkur rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan, keyinchalik adabiy an'anaga aylanadigan adabiy jarayon bilan bog'liq kategoriyani ko'rsating.	*Novatorlik	Adayuiy janr	Adabiy yo'nalish	Folklor
7.	Drama turiga mansub asarda personajning ruhiy holati, uning ongi va qalbida kechayotgan jarayonlarni ifodalashning asosiy shakli nima?	*Monolog	Remarka	Konflikt	Lirik chekinish
8.	Qaysi yo'nalish vakillari voqyelikda sabab-natijaga asoslangan tartib mavjudligini qabul qilishmaydi?	*Modernizm	Realizm	Klassitsizm	Romantizm
9.	Qaysi yo'nalish vakillari voqyelikni ob'ektiv tasvirlashdan ko'ra uning ijodkor tasavvuridagi badiiy modelini yaratishga alohida e'tibor qaratishadi?	*Modernizm	Klassizm	Romantizm	Realizm
10.	Ijodda sub'ektivlikni ustun deb bilish, mantiqiy bilishdan intuitiv bilishni yuqori qo'yish, inson ichki olamida kechuvchi tizginsiz evrilishlarga alohida e'tibor berish, ijodkor shaxs ijodiy taxayyuli va u aks ettirgan voqyelikni betakror hodisa deb tushunish, o'z o'y-hislarini hyech qanday (ma'naviy, axloqiy, siyosiy va	*Modernizm	Klassizm	Romantizm	Realizm

boshqa) cheklovlarsiz ifodalashni yoqlash qaysi ijodiy yo'nalishga xos xususiyat sanaladi?				
--	--	--	--	--

Tarqatma material

Faxriyor

Sangijumonda yoz manzaralari

Saraton.
Darmonday qurigan suvlar.
Buloqlarning ko'zlari o'yiqliq.

Suvsoq soyda ilon kabi bilanglab
ketib borar
suvloq yerlarga.

Bunda chanqamas quduqlar faqat,
Yozning chanqog'ini ko'rib,
Xijolatdan yerga kirib ketgan quduqlar
(423-bet)

Eshqobil Shukur

Mohiyat

Men ham tangrining bir bitigidirman,
Va toshga aylanib qolarman bir kun.
Nonday uzilarman, balki tandirdan,
Sopolda yozuvga aylansam... mumkin.

Va shunda... bilmasman, yerdanmi, ko'kdan,
Suvmi, nurmi bo'lib qaytib kelarman.
Va shunda... dundan anglamay o'tgan
Bitikni – O'zimni o'qiy olarman.

Men ham tangrining bir bitigidirman.
(407-bet)

Halima Ahmedova

Kunday yorug' qorong'ilikda
Oyning nafasiga yediring dilni.
Bedil bo'lib kiring mastona –
Ma'yus xayoliga qaro sunbulning.
Kunday yorug' qorong'ilikda
Kiprikda chizingiz tunning suratini.
Yiqilgan osmonga sekin shivirlang,
Tongda ochilguvchi g'uncha hayratini.

Adabiyot: XX asr o'zbek she'riyati antologiyasi. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 402 – 407 – 423-betlar

GLOSSARIY

“Adabiyot” (Литература, Literature) - arabcha so‘z bo‘lib, u “odob” (ko‘plik shakli “adab”) so‘zidan olingan.

“Adabiyotshunoslik” (Литературоведение, Literary studies) - so‘zi ham ikki qismdan iborat bo‘lib, u “adabiyot bilan shug‘ullanish”, “adabiyotni o‘rganish” ma‘nosini anglatadi. Bundan ayon bo‘ladiki, adabiyotshunoslik adabiyot haqidagi fandır.

“Adabiyot tarixi” (История литературы, History of literature) - adabiyotning taraqqiyoti tamoyillarini, har bir davrning o‘ziga xos xususiyatlarini, ijodkorlarning ijodiy faoliyatini o‘rganadi.

“Adabiyot nazariyasi” (Теория литературы, Theory literature) - adabiyot va ijtimoiy hayot orasidagi bog‘liqlikni, so‘z san‘atining kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan bog‘liq holda rivojlanishini, adabiy tur va janrlar tabiatini, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini, badiiy asar tuzilishi, uni tashkil etuvchi qismlarni, asarning tili, ifoda uslubini, badiiy-tasviriy vositalarni, adabiy yo‘nalish, adabiy uslub, adabiy maktab, ijodkorning badiiy mahorati kabi masalalarni o‘rganadi.

“Adabiy tanqid” (Литературная критика, Literary criticism) - joriy adabiy jarayonni tahlil qiladi. Yaratilayotgan asarlarning g‘oyaviy-estetik qimmatiga baho beradi. Adabiy jarayonda paydo bo‘layotgan o‘zgarish, yo‘nalish, uslublarni aniqlaydi. Asarlarning kishilar did, tafakkuriga ta’siri haqida fikr bildiradi.

Adabiy qahramon (Литературный герой, Culture hero) – asar personajlari tizimida muhim o‘rin egalab, g‘oyaviy-badiiy konsepsiyani shakllantirish va ifodalashda muhim rol o‘ynovchi shaxs obrazi.

Aruz (Аруз, aruz) arabcha so‘z bo‘lib “chodir ushlab turadigan o‘rta qo‘yilgan yog‘och” demakdir. Aruz she’r tizimi – qisqa, cho‘ziq va o‘ta cho‘ziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib, takrorlanishiga asoslangan metrik she’r tizimidir. Manbalarda aruzga VIII asrda Aruz vodiysida yashagan arab olimi Xalil ibn Ahmad asos solgani, “aruz” atamasi shu joyning nomlanishidan olingani, “Qur’on” arab tilida nozil qilingani, shu bois tilining mavqeyi yuksak bo‘lgani, islom dinining ta’siri tufayli aruz musulmon sharqida uzoq asrlar davomida yetakchi she’r tizimi bo‘lib kelgani, dastlab arab adabiyotida paydo bo‘lgan ushbu she’r tizimi IX asrda fors adabiyotida qo‘llana boshlagani qayd etiladi. Fitrat Hijriy 462 yilda Qashqarda yozilgan “Qutadg‘u bilig”ni turkiy adabiyotda aruzda bitilgan dastlabki asar sifatida ko‘rsatadi. Aruz IX asrdan XIX asr oxiri – XX asr boshigacha o‘zbek adabiyotida asosiy she’r tizimi bo‘lib kelgan. Aruz mexanik tarzda emas, balki fors va turkiy til xususiyatlariga moslashtirib o‘zlashtirilgan. Mumtoz aruzshunoslikda aruzning ritmik birliklari sifatida harf, juzv, rukn va bahr ko‘rsatiladi. XX asrda Fitrat o‘zbek tilining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, hijo, rukn va bahr turkiy “o‘zbek” aruzining ritmik birliklari ekanligini asoslab bergan.

Barmoq (Бармак, Barmoq) – misralardagi bo‘g‘inlar sonining tengligi va bir xil tartibda guruhlanib takrorlanishiga asoslangan she’r tizimi. Barmoq turkiy xalqlar she’riyatida keng tarqalgan she’riy vaznlar tizimidir. Barmoq turkiy tillarning tabiati, fonetik xususiyatlariga to‘la mos keladi. Turkiy xalqlar folkloridagi she’riy asarlar barmoqda yaratilgan. Shu bois Fitrat “barmoq – milliy vazn” degan. Barmoq yuzlab vaznlarni o‘z ichiga olgan she’r tizimi bo‘lib, uning ritmik intonatsion imkoniyatlari juda kengdir. Barmoqda misralardagi bo‘g‘inlar sonining tengligi hamda ular (bo‘g‘inlar)ning qanday tartibda turoqlanishi (guruhlanishi) she’rning ritmik xususiyatlarini belgilaydi.

Badiylik (Поэтика, Poetics) – ijodiy-ruhiy faoliyat mahsuli sifatida yaratilgan asarning san‘atga mansubligini belgilovchi xususiyatlar majmui. Obrazlilik badiylikning birinchi sharti bo‘lib, u voqeyelikni badiiy obrazlar orqali idrok etish, badiiy obrazlar vositasida fikrlash demakdir.

Badiiy til (Художественный язык, Poetic language) – so‘z san‘atining asosiy quroli, badiiy adabiyotning obraz yaratish vositasi. Badiiy til “Badiiy asar tili”, “badiiy asar tili”, “poetik til” deb ham yuritiladi. Badiiy til milliy til bazasida voqye bo‘lib, milliy tildan badiiy informatsiyani shakllantirish va yetkazish maqsadida foydalanish shaklidir. Badiiy til milliy tidan keskin farq qiluvchi alohida emas. Badiiy til badiiy asarlarda namoyon bo‘ladi. Kundalik muloqot tili oddiy informatsiya yetkazsa, badiiy til badiiy informatsiya yetkazadi. Badiiy til yetkazayotgan informatsiya obrazli informatsiya bo‘lib,

uning vositasida ijodkor tasavvurida yaralgan obraz muayyan ko'rinish kasb etadi. Badiiy obraz esa voqelikning konkret his etiladigan, o'quvchi ongida qayta jonlanadigan ijodiy aksidir. Ilmiy, rasmiy uslubda ifodalangan informatsiya esa konkret obraz sifatida tasavvur uyg'otadi. Obraz ijodkor qalbida qayta ishlangani bois hissiyotga yo'g'rilgan bo'ladi va bu hissiyot o'quvchi, tinglovchi, tomoshabinga "yuqadi". Obrazlilik (tasviriylik) va emotsionallik badiiy tilga xos xususiyatdir.

Bahr (Бахр, Bahr) arabcha so'z bo'lib, "dengiz" demakdir. Bahr –aruzda yozilgan she'r va ruknlarning takrorlanish tartibi, muayyan she'rdagi o'lchov asosi. Aruzda hiyo, rukn, misra va bayt (arab aruzida, harf, juzv rukn, bahr, bayt) she'rning o'lchov birliklari bo'lib, bunda bayt konkret she'rning ritmik jihatdan tugal birligi, boshqalari esa uning tarkibiy qismlaridir. Bahr misra doirasida voqye bo'ladi. Chunki birinchi misradagi ruknlar tartibi keyingi misralarda aynan takrorlanadi. Aruzda 8 ta rukn (asl)ning muayyan tartibdagi takroridan bahrlar paydo bo'ladi. Naoviy "Mezon ul avzon" asarida aruzda 19 ta bahr mavjudligini, Bobur esa "Muxtasar"ida unda 21 ta bahr borligini ko'rsatadi. Bahrlarning 7 tasi (mutaqorib, mutadorik, hazaj, ramal, rajaz, komil va vofir) bitta rukn takroridan (masalan: mafoiylun / mafoiylun... – hazaj; foilotun / foilotun... – ramal) hosil bo'ladi. Faqat maf'ulotu asli (rukni) o'zi mustaqil holda bahr hosil qilmaydi. Bittadan olingan ikkita asl (rukni) takroridan yan 8 ta bahr (muzori', hafif, mujtass, munsarih, muqtazab, tavil, madid va basit) hosil bo'ladi. Masalan: mafoiylun / foilotun... – muzori'; foilotun / mustafilun... – hafif. Ikkita bir xil va bitta boshqa asl (rukni) takroridan esa yana 4 ta bahr (qarib, mushokil, g'arib va sari') hosil bo'ladi. Masalan: foilotun / foilotun / mustafilun – qarib; foilotun / foilotun / mafoiylun – mushokil. O'zbek tili xususiyati bilan bog'liq holda she'riyatimizda hazaj, ramal, rajaz, muzori', hafif, mujtass, munsarih, sari', mutaqorib bahrlari faol qo'llangan. O'zbek she'riyatida mutadorik, komil, tavil bahrlari esa juda kam uchraydi. She'riyatimizda vofir, muqtazab, madid, basit, qarib, mushokil, g'arib, ariz, amiq bahrlari ishlatilmagan.

Bayt (Байт, Bayt) arabcha so'z bo'lib, "uy" degan ma'noni bildiradi. Bayt – sharq she'riyatidagi ikki misrali band turi. Lekin har qanday ikki misra she'rning bayti bo'lolmaydi. Bayt ritmik-intonatsidi va mazmun jihatidan nisbiy mustaqillik kasb etishi, ya'ni band maqomiga ega bo'lishi kerak. Shu bois bayt atamasi g'azal, qit'a, qasida janrlariga nisbatan ishlatilishi o'rinli. Sharq she'riyatidagi boshqa janrlarining ikki misrali bandlariga nisbatan esa "masnaviy" atamasini qo'llash tug'riroq bo'ladi.

Drama – (Драма, drama) yunoncha drama – harakat. Badiiy adabiyotning uchta turidan biri. Dramaning tasvir predmeti harakat bo'lib, tragediya, komediya, drama uning janrlaridir. Sahnada ijro etish uchun mo'ljallab yaratiladi. Dramaning asosiy nutq shakli dialog bo'lib, personajlarning monologik nutqi ham diologik asosga ega bo'ladi.

"Dialog" (Диалог, Dialogue) yunoncha so'z bo'lib, "gaplashish, suhbat" demakdir. Dialog adabiy-badiiy matn komponenti bo'lib, u asardagi personajlarning nutqiy berilgan o'rinlaridir. Hozirgi zamon prozasi matni rivoya, tavsif va dialogdan tarkib topadi. Suqrot, Aflotun singari yunon mutafakkirlarining ayrim asarlari bir necha kishining muayyan masalalar suhbatidan iborat. Fitratning "Munozara", "Bedil" asarlari ham shunday. Bu kabi dalillar dialog ikki yoki undan ko'p kishining muloqoti bo'lishi barobarida falsafiy-publitsistik yo'nalishdagi alohida janr ekanligini bildiradi.

Estetik ideal (Эстетик идеал, Aesthetic ideal) (yunoncha idea so'zidan – tasavvur, tushuncha) – estetika, jumladan, adabiyoshunoslikning muhim ilmiy kategoriyalaridan biri, go'zallik, estetik mukammallikning yuksak darajasi haqidagi his etiladigan konkret-timsoliy shaklda aks etuvchi tasavvurlar jami

Erkin she'r (Свободный стих, Free verse) – rus she'riyatidagi sillabo-tonik (bo'g'inlar miqdori va bo'g'inlarning urg'uli-urg'usizligi) she'r tizimi asosida paydo bo'lgan misralardagi stopalar soni har xil bo'lgan she'r shakli. Erkin she'rda misralardagi bo'g'inlar soni, ularning o'zaro qofiyalanishi qat'iy tartibda bo'lmaydi. Ammo she'r davomida o'lchovda teng va o'zaro qofiyadosh misralar erkin tarzda takrorlanadi. O'zbek she'riyatida erkin she'r o'tgan asrning 20-30-yillarida paydo bo'lgan. "Stopa" yunoncha so'z bo'lib, "oyoq, tovon" demakdir. Qadimda she'r ritmi oyoqni ko'tarib-tushirish orqali belgilangan. Ya'ni qisqa hijoda oyoq tovonni yerdan uzilib, cho'ziq hijoda yerga urilgan. Stopa – cho'ziq va qisqa hijolarning muayyan tartibdagit guruhi, ularning takrorlanishi hisobiga muayyan o'lchovdagi ritmning yuzaga kelishidir. Stopa mohiyatiga ko'ra aruz she'r tizimidagi rukn bilan o'xshashdir. Sillabo-tonik she'r tizimida beshta stopa (rukni) mavjud bo'lib, ular: xorey (– V), yamb (V –), doktil (– VV), anapest (VV –) va amfibraxiy (V – V). Bunda urg'uli bo'g'in shartli belgisi –, urg'usiz bo'g'inniki V.

Epik, epos (Эпик, Epos) – yunoncha epos rivoyat, hikoya. Badiiy adabiyotning uchta turidan biri. Eposning asosiy xususiyati voqyeabandlik bo'lib, unda muayyan zamon va makonda kechgan

voqyea-hodisalar bayon qilinadi. Epik turdagi asarlar hayotni badiiy qamrab olish ko‘lamiga ko‘ra janrlarga ajratiladi. Hikoya janrida qahramon hayotidagi birgina voqyea ifodalansa, qissa janriga mansub asarda uning hayotidagi muayyan bosqich ifodalanadi. Romanda esa qahramon hayotidagi katta davr tasvirlanadi.

Fantastika (Фантастика, Fantastic) – yunoncha phantastika – xayol-tasavvur. Hayotda mavjud bo‘lmagan, xayol-tasavvurda yaratilgan narsa-hodisalar tasviri. Yuksak darajadagi shartlilikka asoslanadi. Fantastika faqat xayol mahsuli emas. Unda hayotda mavjud voqyealarning ayrim jihatlari sezilib turadi. Xayoldagi voqyelik mavjud hayot voqyeligiga asoslanadi.

Fabula (Фабула, Plot) (lotincha fabula – hikoya, masal) – ayrim manbalarda syujet terminining sinonimi sifatida qo‘llanadi. Ba‘zilar voqyealarning hayotda qanday kechgan bo‘lsa, aynan o‘shanday, hyech qanday o‘zgartirmasdan aks ettirilishini fabula desa, ayrimlar syujet uchun asos bo‘lgan hayotiy voqyelikka fabula, deydi. Arastu asarda hikoya qilinadigan voqyealarni “mif” yoki “tarix” degan. Qadimgi rimliklar esa ularni “fabula” deyishgan. XVII asrda fransuz klassitsizmi nazariyotchilari asarda qalamga olingan voqyealarni “syujet” deb atashgan. XX asrda rus formal maktabi vakilari fabula – asarda tasvirlangan voqyealarning hayotda yuz berish tartibidir. Syujet esa voqyealarning asarda naql qilinish(joylashtirilish) tartibidir, deyishgan.

Filologiya (Филология, Filologie) - grekcha so‘z bo‘lib, philo - *sevaman*, logos - *so‘z, bilim* demakdir.

G‘oya (Идея, idea) – badiiy g‘oya, badiiy mazmunning muhim komponenti, asardan anglashiladigan, undan kelib chiqadigan obrazli, umumlashma fikr. Asarda diqqat qaratilgan voqyea-hodisalarga muallifning g‘oyaviy-hissiy munosabati, badiiy idrok etilishi va baholanishi natijasida namoyon bo‘luvchi badiiy hukm, xulosa. G‘oya mazmunning o‘zak komponentidir. G‘oya har qanday asarda mavjud. Har bir asarning g‘oyasi mazmun-mohiyati, ko‘lami, qamrovi, ifodalanish darajasi va boshqa jihatlarga ko‘ra farqlanadi. Badiiy asar g‘oyasi ijodkorning dunyoqarashi, maqsadi, o‘zi qalamga olgan voqyelikka munosabati, qiziqishi kabi omillar bilan bevosita bog‘liqdir. Har bir haqiqiy ijodkor esa borliqni o‘zicha ko‘rib, mavjud hayot voqyeligini o‘zicha idrok etadi va unga munosabatini bildiradi. Shuning uchun asarda tasvirlangan voqyelik haqiqiy hayot voqyeliigi emas, balki muallif ko‘rolgan va idrok etgan voqyelikdir. Bir davrda, bir joyda kechgan voqyelikni har bir ijodkor asarida o‘zicha aks ettiradi. Chunki hayot voqyeliigi g‘oyat murakkab va ko‘p qirrali. U ijodkorlarning qalbiga turlicha ta’sir ko‘rsatib, ongida turlicha aks etadi. Ijodkorning dunyoqarashi badiiy asar g‘oyasini belgilovchi muhim omildir. Jamiyatdagi hukmron mafkura, ijtimoiy-siyosiy qarashlar ijodkorning dunyoqarashiga kuchli ta’sir o‘tkazadi. Badiiy g‘oya – individual hodisa. Lekin bu har bir ijodkor o‘z dunyoqarashidan kelib chiqib, asarida har qanday g‘oyani ifodalashi, ilgari surishi mumkin, degani emas. Ijodkor avvalo qaysi ijtimoiy guruhdanligi, qanday ijtimoiy-siyosiy qarashning tarafdori ekanidan qat’i nazar, o‘z asarida umuminsoniy qadriyatlarni yoqlashi shart. Chunki chinakam badiiyat ijodkorning ezgulik, adolat, insonparvarlik, go‘zallik kabi mangu qadriyatlarni ulug‘lashini taqozo qiladi. Badiiy asar g‘oyasining ahamiyati va qimmatini uning milliy va umuminsoniy qadriyatlarga muvofiqligi hamda asarda hayot voqyeliigining obrazli tarzda ta’sirchan ifodalanishi asosida belgilanadi. Roman, qissa, doston, tragediyalarda qo‘yilgan muammolar ko‘lamidan kelib chiqib, ulardagi g‘oyalar tizimi – badiiy konsepsiya to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Hijo (Хижо, Hijo) arabcha so‘z bo‘lib, “to‘g‘ri o‘qimoq” degan ma’noni bildiradi. Hijo – turkiy (o‘zbek) aruzda eng kichik ritmik birlik, bir havo zarbi bilan aytiladigan tovushlr guruhi. Turkiy aruzda ritm she’r misralarida bir xil miqdordagi, bir xil tartibda guruhlangan qisqa, cho‘ziq va o‘ta cho‘ziq hijolarning takrorlanishi asosida hosil bo‘ladi. Birgina qisqa unidan iborat yoki qisqa unli bilan tugaydigan bo‘g‘in “qisqa hijo” deyiladi. Shartli belgisi: V. Undosh bilan tugaydigan yopiq yoki cho‘ziq unli bilan tugaydigan ochiq bo‘g‘in “cho‘ziq hijo” deb yuritiladi. Shartli belgisi: – . tarkibida cho‘ziq unli bor yoki qo‘sh undosh bilan tugaydigan bo‘g‘in esa “o‘ta cho‘ziq hijo”dir. Qisqa hijoga joylashgan o‘rniga qarab, ikki xil tarzda, ya’ni: misra ichida kelsa: - V, misra oxirida kelsa: ~ belgisi qo‘yiladi.

Aruzdagi hijo bilan tilshunoslikdagi bo‘g‘in ayni bir xil emas. Hijo bilan bo‘g‘in farqli hodisa. Ayonki, o‘zbek tilida unlisiz bo‘g‘in bo‘lmaydi. Ya’ni so‘zdagi bo‘g‘in miqdori undagi unli bilan soniga hamisha teng bo‘ladi. Aruzda esa bir sokin, ya’ni mustaqil undosh harfning o‘zi mustaqil holda ham, o‘zidan keyin kelayotgan so‘zning birinchi qisqa unlisi yoki birinchi bo‘g‘ini bilan qo‘shilib ham bir hijoga teng bo‘lishi mumkin. Masalan, “sabr qil” jumlasida “sab – r – qil” tarzida hijolarga ajralishi va uning chizmasi – V – bo‘lishi mumkin. Aruz she’r tizimida ba’zan vazn talabiga ko‘ra qisqa hijo cho‘ziq hijo yoki aksincha, ya’ni cho‘ziq hijo qisqa hijoga aylanishi mumkin.

Ichki monolog (Внутренний монолог, Inner monologue (monolog)) – personajning o‘ziga qaratilgan va ichida kechadigan nutchi bo‘lib, u badiiy psixologizm shaklidir. Drama asarlarida personajlarning ichki monologi orqali ularning ruhiyati ochib beriladi. F. Dostoevskiy, L. Tolstoy kabi adiblarning asarlarida ham ichki monolog alohida o‘rin tutadi. Ya‘ni ularda qahramonlarning yuz berayotgan voqyealarni mushohada etishi, o‘z-o‘zini so‘roq qilishi, nimalarnidir ma‘qullab, nimalarnidir inkor etishi keng ifodalanadi. “Jinoyat va jazo”, “Anna Karenina” romanlarida ichki monolog qahramon ongida kechayotgan jarayon sifatida beriladi. Bu jarayonga yozuvchi-muallif aralashmaydi. Ushbu asarlarda shu asosda insonning ong va ong osti qatlamlarida kechadigan murakkab o‘y-kechinmalarni butun ziddiyati bilan ifodalashadi. Ichki monolog inson ruhiyati tasvirlashning eng muhim vositalaridan biridir.

Kompozitsiya (Композиция, Composition) (lotincha composition – tuzish, biriktirish) – badiiy asar qismlarini yaxlit badiiy niyat (muayyan konsepsiyani shakllantirish va ifodalash, ko‘zlangan g‘oyaviy-estetik ta‘sir) ijrosi uchun eng maqbul tarzda joylashtirish. Kompozitsiya badiiy shakl unsuri emas, balki matn qurilishi (bob, sarlavha, asosiy va yondosh matn), badiiy nutq shakllari (hikoyalash, tavsif, dialog), rivoyat sub‘ektlari (muallif, personaj, o‘zga shaxs), nuqtai nazar (roviy yoki personaj nigohi orqali)larning almashinib turishi, personajlar sistemasi (bosh, ikkinchi darajali, yordamchi personajlar tarzida darajalanishi, ularning shunga mos o‘zaro munosabat asosida joylashtirilishi), syujet qurilishi (voqyealarning zamon yoki sabab – natija munosabati asosidagi aloqadorligi, yuz berish va hikoya qilinish vaqti, turli zamon va makonda kechayotgan voqyealarning o‘zaro bog‘liqligi, makoniy va zamoniylar o‘zgarishlarning asoslanishi va boshqa) kabilarning o‘zaro birlashtirib, badiiy asarni yaxlit bir butunlikka aylantiradi. Kompozitsiya asarni chinakam san‘at hodisasiga aylantiradigan eg muhim unsur, badiiyat asosidir.

Konflikt (Конфликт, Conflict (clash)) - lotincha conflictus degan so‘z bo‘lib, “to‘qnashish” degan ma‘noni bildiradi. Ziddiyat, to‘qnashuv hayot taraqqiyotini ta‘minlovchi asos bo‘lgani singari badiiy konflikt ham asarning qiziqarli bo‘lishining yetakchi vositasidir.

Kompozitsiya (Композиция, Composition) - lotincha compositio so‘z bo‘lib, “tuzilish, qurilish, tarkib” demakdir. Badiiy asar kompozitsiyasiga quyidagicha ta‘rif-tavsif berish keng tarqalgan: “badiiy asar qismlari, detallari, badiiy tasvir vositalarining ma‘lum maqsad asosida muayyan tartibda joylashtirilishi”.

Lirik, lirika (Лирический, Lyric) – yunoncha lyra – musiqa asbobi. Qadimda yunonlarda she‘rlar lira musiqa asbobi jo‘rligida o‘qilgan. Badiiy adabiyotning uchta turidan biri. Lirikada voqyelik lirik sub‘ekt, ya‘ni shoirming his-tuyg‘ulari orqali aks ettiriladi. Lirikaning tasvir predmeti – his-tuyg‘u, kechinma. Lirika epos va daramadan farqli holda voqyelkni tasvirlamaydi. Lirika uchun hayot voqyeligini lirik sub‘ekt, ya‘ni shoir ruhiy kechinmalariga turtki beradigan omil sifatida ahamiyatlidir.

Monolog (Монолог, Monologue) (yunoncha monos – yakka, logos – so‘z) – yakka shaxsning ayni paytda javob berilishini talab qilmaydigan, boshqalarning so‘zi (replikasi) bilan bo‘linmagan nutqi. Monolog drama asarlarida personajning ruhiy holati, uning ongiyu qalbida kechayotgan jarayonlarni tasvirlashning asosiy shaklidir. Monolog lirik asarlarda ustuvor nutq shakli bo‘lib, lirik qahramon kechinmalari asosan monolog orqali ifodalanadi.

Mavzu (Тема, Theme) (arabcha so‘z bo‘lib, “qo‘yilgan, tartibga solingan” degan ma‘noni bildiradi) – badiiy mazmun komponenti, asarda qo‘yilgan ijtimoiy, ma‘navits-axloqiy, falsafiy va boshqa muammolarni badiiy idrok etish uchun tanlab olingan va tasvirlangan hayot materiali. Adabiyotshunoslikda ikki ma‘noda: asarda tasvirlangan hayot materiali hamda badiiy asarda idrok etish uchun qo‘yilgan ijtimoiy, ma‘naviy-axloqiy, falsafiy va boshqa muammolar majmui. Asarda qalamga olingan voqyelik – hayot materialini “mavzu” deyish, e‘tibor qaratilgan, mushohada yuritish uchun qo‘yilgan masalalarni “mavzu” emas, “muammo”, “problema” deyish to‘g‘ri bo‘ladi. Chunki har qanday chinakam badiiy asar ijodkorning o‘z davri, o‘zi yashayotgan ijtimoiy muhitga munosabati, u xususidagi o‘y-kechinmalari, tashvishi, iztirobi mahsuli sifatida paydo bo‘ladi. Ijodkor shaxs boshqalardan ko‘ra mavjud hayot tartiblari, undagi ijobiy va salbiy jihatlarning haqida ko‘proq o‘ylaydi, tashvish chekadi. Tabiatidagi ana shu xususiyat, fazilat uni asar (she‘r, hikoya, roman, doston, drama, komediya, tragediya) bitishga undaydi. Asl asar ijodkordagi ichki zarurat – “ehtiyoj farzandi” (A. Oripov) sifatida yuzaga keladi. Ijodkor o‘zini o‘ylantirgan muammolarni badiiy idrok etish uchun hayot voqyeligidan material tanlab, uni tasvirlaydi.

Muallif nutqi (Речь автора, Author’s speech) adabiy asardagi bevosita muallif tilidan berilgan bayon, tavsif, izoh kabilardir. Adabiy-badiiy asar til unsurlari vositasida yaratilgan matn, ya‘ni

nutq hodisasidir. Maqol, ertak, doston kabi folklor janrlari ogʻzaki badiiy nutq hodisasi, “Xamsa” dostonlari, “oʻtkan kunlar” romani yozma badiiy nutq hodisasidir. Badiiy nutq uslubiy jihatdan farqlanuvchi komponentoarning birikuvidan hosil boʻladi. Badiiy asarda muallif nutqi va personajlar nutqi qator xususiyatlariga koʻra bir-biridan ajralib turadi. Epik va liro-epik asarlarda voqyea, voqyea kechayotgan joy yoki sharoit tasviri, personajlarga berilgan taʼrif, muallif fikr-mulohazalari bevosita muallif tilidan beriladi. Muallif obrazi asarda tasvirlangan va tasavvurimizda jonlanadigan badiiy voqyelikni yaxlitlashtiruvchi subʼektiv asosdir. Muallif nutqi esa til unsurlari vositasida yaratilgan matnni yaxlitlashtiruvchi tayanch asosdir.

Muallif obrazi badiiy asar matnida anglashilib turadigan ijodkor shaxsidir. Muallif shaxsi asar badiiy voqyeligiga singib ketadi. Chunki badiiy voqyelik ijodkor koʻrib kuzatgan va u ideal asosida ijodiy qayta yaratgan voqyelikdir. Oʻquvchi asarda tasvirlangan voqyelikni muallif orqali “koʻradi”, “eshitadi” va “his qiladi”. Muallifning oʻzi qalamga olgan voqyelikka gʻoyaviy-hissiy munosabati oʻquvchi, tinglovchiga, albatta, taʼsir qiladi. Oʻquvchi muallifning qarashlarini maʼqullash yoki uni inkor etishi mumkin. XX asr oʻrtasida Gʻarb adabiyotshunosligida “muallif oʻlimi” konsepsiyasi paydo boʻladi. Unga koʻra, badiiy ijodda subʼektivlik yoʻqolib, subʼektdan mosuvo boʻlgan matngina qoladi. Badiiy asar esa nutq hodisasidir. Nutq subʼekt tufayli vujudga keladi. Subʼektsiz nutq yoʻq.

Nasr (Проза, Prose) arabcha soʻz boʻlib, “tizilmagan, tarqoq, sochma” demakdir. Nasr badiiy nutqning ritmik jihatdan oʻlchovli tartibga solinmagan turi. XVIII asrga qadar soʻz sanʼatiga aloqador emas, deb hisoblangan adabiy asarlar “proza”, “nasr deyilgan”. Endilikda sheʼriy shaklda emas, nasrda yozilgan, epik turga mansub hikoya, qissa, roman, ocherk va boshqalar “nasriy asar”, “proza” deyiladi. “Proza” lotincha soʻz boʻlib, “toʻgʻri, odatiy” demakdir.

Oq sheʼr (Верлибр, Unrhymed verse) – muayyan oʻlchovga ega boʻlgani holda, misralari oʻzaro qofiyalanmagan sheʼr. yevropa sheʼriyatida XVI asrdan boshlab qofiyasi boʻlmagan antik sheʼriyatga ergashish natijasida paydo boʻlgan. Dastlab epik va dramatik poeziya (Shekspir, Milton, Jukovskiy)da qoʻllangan. Keyinchalik bu sheʼr shaklidan lirik turda ham foydalanila boshlangan. Oq sheʼrda hamisha muayyan oʻlchovdagi izometriya mavjud. Yaʼni, barcha misralarda boʻgʻinlar miqdori bir xil boʻladi. Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulugʻbek” tragediyasi oq sheʼrda yozilgan.

Obraz (Образ, Charakter) – soʻzning oʻzagi “raz” (chiziq) boʻlib, undan “razit”(chizmoq, yoʻnmoq, oʻymoq), undan “obrazit”(chizib, oʻyib, yoʻnib shakl yasamoq) paydo boʻlgan. Ana shu “obrazit” soʻzidan “obraz” atamasi vujudga kelgan. Bu soʻz “umuman olingan tasvir” maʼnosini bildiradi. Obraz ham umumlashgan, ham individuallashtirilgan xususiyatni oʻzida gavdalandirgan hodisadir.

Poetika (Поэтика, Poetic) (yunoncha poetike techne – ijod sanʼati) – keng maʼnoda adabiyot nazariyasi, hozir koʻproq adabiyot nazariyasining tarkibiy qismi maʼnosida qoʻllanadi, adabiy asar haqidagi taʼlimot.

Portret (Портрет, Portrait) (fransuzcha portraire - tasvirlamoq) – personajning soʻz vositasida tasvirlangan tashqi koʻrinishi (qiyofasi, jussasi, yuz-koʻz ifodalari, tana holati va harakatlari, qiliqlari), oʻquvchi tasavvurida jonlanadigan toʻlaqonli inso obrazini yaratish va uning xarakterini ochish vositalaridan biri. Portret epik asarlarda kompozitsiya unsuri boʻlishi tasvirning bir koʻrinishi. Badiiy asardagi personajlar portreti shartli ravishda statik portret va dinamik portret turiga ajratiladi.

Peyzaj (Пейзаж, вид, Scenery) (fransuzcha paysage –joy, makon) – asarda tasvirlangan badiiy voqyelikning muhim unsuri, voqyealar kechadigan ochiq makon (yopiq makon - interer) tasviri Peyzaj faqat tabiat manzarasi tasviridan iborat emas. Togʻ, daryo, soy, dengiz tasviri – tabiat tasviri. Koʻcha, xiyobon, hovli kabilar tasviri makon tasviridir. Peyzaj voqyea kechayotgan joy va vaqt toʻgʻrisida tasavvur berib, qahramon ruhiyatini ochish vositasiga aylanadi.

Qofiya (Рифма, Rhyme) arabcha soʻz boʻlib, misra oxiridagi soʻzlarning bir-biriga mos boʻlishidir. Sheʼrda misralar oxiridagi qoʻshimcha, soʻz, baʼzan soʻz birikmalari ohangdosh boʻlib keladi. Aniqrogʻi, ularning tarkibidagi tovushlar guruhi ohangdoshlik hosil qiladi. Qofiya ritmik jihatdan misrani taʼkidlash orqali sheʼr ritmining his qilinishida muhim ahamiyat kasb etadi. Sheʼr oʻqilayotganida qofiya misraning tugaganidan darak beradi. Sheʼriyatda qofiyaning: toʻliq va toʻliqsiz qofiya, unli tovushlar ohangdoshligiga asoslangan assonans qofiya, undosh ohangdoshligiga asoslangan dissonans qofiya, rus sheʼriyatida qofiyalanayotgan soʻzlarning ochiq boʻgʻin bilan tugasa – jenskaya rifma, yopiq boʻgʻin bilan tamom boʻlsa – mujskaya rifma kabi qoʻllanishlari mavjud. Oʻzbek sheʼriyatida qofiyadosh soʻzlardagi tovushlar qay darajadi mosligi jihatidan och (toʻliqsiz) va toʻq (toʻliq) qofiyalar ajratiladi. Misralardagi soʻzlarning tovush tarkibi toʻla mos (masalan: savdo – gʻavgʻo – paydo – shaydo, laylo –

Ra'no kabi) kelsa, to'q (to'liq) qofiya deyiladi. Och (to'liqsiz) qofiyalarda qofiyadosh so'zlarning tovush tarkibi qisman (masalan: dahriy – qahridan, titrab - guldirak) mos keladi.

Realistik (Реалисттик, Realistic) – lotincha realis – mavjud, haqiqiy so'zidan hosil qilingan. Realizm, realistik terminlari adabiyotshunoslikda keng qo'llanadi. Realistik hayotni mavjud holda tasvirlashei bildiradi.

Romantik (Романтик, Romantic) – lotincha romantic so'zidan olingan bo'lib, g'ayritabiiy, ajabtovur ma'nosini bildiradi. Mavjud voqyelikdan qoniqmaslik, hayotni mukammal ko'rish bilan orzu-intilishni ifodalaydi.

Ritm (Ритм, Rhythm) yunoncha so'z bo'lib, “teng o'lchovlilik” degan ma'noni bildiradi. Ritm, keng ma'noda muayyan bo'laklarning ma'lum vaqt oralig'ida tartibli takrorlanib turishidir. Badiiy nutqning nasriy va she'riy shakllari ritm jihatidan farq qiladi. Nasrdagidan farqli holda she'riy nutq ritmi maxsus hosil qilinadi, muayyan o'lchov (bo'g'in, turoq, vazn, misra, band, qofiya) asosida tartibga solinadi. Ritm she'riy nutqning emotsionalligi, musiqiyligi, jarangdorligining asosidir.

Rukn (Заголовок, Heading) – arabcha so'z bo'lib, “ustun” demakdir. Rukn – aruzda juzv (turkiy aruzda hiyo)larning muayyan tartibda birikishidan hosil bo'luvchi ritmik bo'lak, juzv bilan bahr orasidagi ritmik birlik. Aruzda juzvlarning ma'lum tartibda qo'shilishidan 8ta afoyl yoki asl ruknlar yuzaga keladi:

- 1.Fauvlun-vatadi majmu'+sababi hafif
- 2.Foilun-sababi hafif+vatadi majmu'
- 3.Mafoiylun-vatadi majmu'+sababi hafif+sababi hafif
- 4.Foilotun-sababi hafif+vatadi majmu'+sababi hafif
- 5.Mustafilun-sababi hafif+sababi hafif+vatadi majmu'
- 6.Maf'ulotu-sababi hafif+sababi hafif+vatadi mafruh
- 7.Mafoilatun-vatadi majmu'+fosilai sug'ro
- 8.Mutafoilun-fosilai sug'ro+vatadi majmu'

Mazkur sakkiz asl ruknning takroridan bahrlar hosil bo'ladi. Asllarning zihafga uchrashidan tarmoq (yoki far'iy, furu') ruknlar yuzaga keladi.

Syujet – (Сюжет, Plot) (fransuzcha sujet – predmet, asosga qo'yilgan nasa) – badiiy shaklning enng muhim unsurlaridan biri, asardagi bir-biri bilan uzviy bog'liq voqyealar tizimi. Lirik asarlarda o'y-fikr, his-kechinmalar rivoji syujetdir. Adabiyotshunoslikda syujetlar ikkiga: voqyeaband va voqyeaband bo'lmagan syujetga ajratiladi. Hikoyada bitta voqyeaga e'tibor qaratiladi va unda qisaa roman, drama, tragediya, komediyada bir necha voqyea naql qilinadi hamda ular ta'sirida qahramon xarakteri, dunyoqarashidagi o'sish-o'zgarishlar jarayoni ko'rsatiladi. Syujet birlamchi funksiyasi asarda diqqat markaziga qo'yilgan muammoni badiiy tadqiq etishga imkon beradigan hayot materiaini uyushtirib berishdir. Syujet personajlarning harakati, faoliyati, o'z maqsadi yo'lidagi intilishi, kurashidan tarkib topadi. Syujetning ikki tipi: tashqi harakat dinamikasiga asoslangan hamda ichki harakat dinamikasiga asoslangan turi mavjud. Voqyealarning o'zaro munosabatiga ko'ra syujet xronikali va konsetrik turlarga bo'linadi.

Shakl va mazmun (Форма и содержания, Form and Content) - voqea-hodisalarning tashqi ko'rinishini aks ettirish orqali ularning ichki mohiyatini gavdalantirish.

She'r (Стихотворение, Poem) – muayyan o'lchovdagi ritmik nutq. Alisher Navoiyning tazkirachilik an'anasini yurtimizda mavaffaqiyat bilan davom ettirgan Mutrobiy Samarqandiy (1556 – 1630 yoki 1650)ning qayd etishicha, “she'r” arabcha so'z bo'lib, lug'aviy ma'nosi “topmoq va bilmoq”dir. Shu jihatdan shoirmi “biluvchi va topuvchi” deb ataydilar. Chunki shoir boshqalar topa olmaydigan sara so'zlarni topadi va ular tizimiga o'zgaralar eplay olmaydigan darajadagi shaklni beradi. Istiloh sifatida “she'r” so'zi ma'no, vazn va qofiyaning hamohang kelishini anglatadi. Chunki yaratuvchisi ularni ana shu bir-biriga bog'liqlik holatda shakllantiradi” (Samarqandiy M. Tazkirat ush shuaro. – “Ilohiy arsh ostidagi xazinalar kaliti shoirlarning tilidir” mazmuniga ko'ra – dong taratgan so'zamollar va oliy maqomli shoirlarning sinovdan o'tgan so'zlari va ma'qul gaplaridir) (O'sha manba. 12-bet).

She'r tizimi (Стихотворение система, Verse system) – muayyan o'lchovga asoslangan she'riy vazn (o'lchov)lar tizimi, majmui. She'r tizimi she'r tuzilishining asosini, uning asosiy qonuniyatlarini belgilab beradi. She'r tizimi o'sha xalq tilining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Barcha she'r tizimlarida bo'g'in asosiy o'lchov birligi sifatida olingan. Bo'g'in esa turli tillarda turlicha sifat va miqdor ko'rsatkichlariga ega. Shundan kelib chiqqan holda, jahon xalqlari she'riyatida

bo'g'inning miqdoriga asoslangan sillabik she'r tizimi, bo'g'inning urg'uli yoki urg'usizligiga asoslangan tonik she'r tizimi, bo'g'inning cho'ziq yoki qisqaligiga asoslangan metrik she'r tizimi, bo'g'inning baland yoki past talaffuz qilinishiga asoslangan melodik she'r tizimi mavjudligi qayd qilinadi. Bir yo'la ikki jihatni asos qilib olgan she'r tizimlari ham bor. (Sillabo – tonik she'r tizimi, turkiy (o'zbek) aruzi) She'r tizimi vaznga nisbatan keng qamrovli tushuncha. Vazn muayyan (konkret) she'rda namoyon bo'ladi. U ma'lum bir she'rning o'lchovini bildiradi. She'r tizimi esa muayyan o'lchov tamoyiliga asoslangan vaznlar majmuidir. Masalan, "aruz tizimi" deganda misralarda cho'ziq va qisqa hijolarning ma'lum tartibda takrorlanib kelishiga asoslangan she'r tizimi nazarda tutiladi. Aruz tizimi esa ko'plab konkret vaznlarni o'z ichiga oladi.

Sarbast, verlibr (Верлибр, Unrhymed verse) – misralaridagi bo'g'inlar soni ham, ularning cho'ziq-qisqaligi ham, turoqlanishi va qofiyalanishi tarkibi ham mutlaqo erkin she'r. Sarbast she'r XX asrdan o'zbek she'riyatida ommalashgan. Sarbast she'rda musiqiylik misralarda bo'g'inlar soni bir xilligi yoki tartibli qofiyalanish asosida emas, balki so'z va tovush takrori, ritmik urg'ular hisobiga ta'minlanadi. Sarbast she'rda ohangdorlik boshqa she'riy janrlardan farqli holda, avvaldan maromiga solinmaydi, muayyan maromga mos kechinmalar ifodalanmaydi. Aksincha, sarbast she'rda fikr-tuyg'uga mos ohang so'zning ma'nosi asosida yuzaga keladi.

Sabab (Причина, Reason) arabcha so'z bo'lib, "chodirning arqoni" demakdir. Sabab – sokin va mutaharrik harflarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo'luvchi ritmik birlik. Harflarning qanday tartibda birikishiga ko'ra sababning ikki turi farqlanadi: sababi hafif (yoki yengil sabab) va sababi saqiyl (yoki og'ir sabab). Bitta mutaharrikka bir sokin harfning qo'shilishidan sababi hafif hosil bo'ladi. Masalan, "gul": mutaharrik (gu) + sokin (l), "ko'z", "qad". Ikkita mutaharrik harfning qo'shilishidan sababi saqiyl (talaffuzi sababi hafifga nisbatan qiyinroq ekani uchun shunday nomlangan) hosil bo'ladi: "gala", "sana" (mutaharrik (ga) + mutaharrik (na)).

